

2016

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΜΣ «ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ:
ΙΣΤΟΡΙΑ- ΛΑΪΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ»

ΧΕΙΜΩΝΑ ΑΘΑΝΑΣΙΑ
ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΑΔΙΚΟΥ
ΧΩΡΟΥ: ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΩΝ ΕΠΑΡΧΙΩΝ ΤΡΙΧΩΝΙΔΑΣ ΚΑΙ ΞΗΡΟΜΕΡΟΥ
(19^{0Σ}- 20^{0Σ} ΑΙ.)

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: ΚΩΣΤΑΣ ΚΟΜΗΣ- ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ

ΜΕΛΗ ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ:

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΑΝΑΣΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ- ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ

ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΣ- ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2016

[ΠΛΗΚΤΡΟΛΟΓΗΣΤΕ ΤΟΝ ΤΙΤΛΟ ΤΟΥ ΕΓΓΡΑΦΟΥ]

[Πληκτρολογήστε το απόσπασμα του εγγράφου εδώ. Το απόσπασμα είναι συνήθως μια σύντομη σύνοψη των περιεχομένων του εγγράφου. Πληκτρολογήστε το απόσπασμα του εγγράφου εδώ. Το απόσπασμα είναι συνήθως μια σύντομη σύνοψη των περιεχομένων του εγγράφου.]

Περιεχόμενα

ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	3
Η ΕΠΑΡΧΙΑ ΤΡΙΧΩΝΙΔΑΣ:Η ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗ ΟΨΗ ΤΗΣ(1835-1991)	5
ΑΠΟΓΡΑΦΗ ΓΕΩΡΓΙΚΗΣ ΚΑΙ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΚΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ 1911: επαρχία Τριχωνίδας	30
ΑΓΡΙΝΙΟ: ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΚΑΙ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΟΨΕΙΣ (19 ^{ος} 20 ^{ος} ΑΙΩΝΑΣ).....	35
ΤΟ ΣΟΥΛΙΩΤΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ:ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΠΡΟΕΚΤΑΣΕΙΣ	67
Η ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΤΟΥ ΣΙΔΗΡΟΔΡΟΜΟΥ ΒΟΡΕΙΟΔΥΤΙΚΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ (ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΠΡΟΕΚΤΑΣΕΙΣ- ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ).....	73
ΒΥΡΣΟΔΕΨΙΑ ΣΤΟ ΑΓΡΙΝΙΟΥ (19 ^{ος} - 20 ^{ος} ΑΙΩΝΑΣ)	78
ΑΓΡΙΝΙΟ- ΕΝΑ ΣΗΜΑΝΤΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΚΑΠΝΟΥ.....	82
ΕΠΑΡΧΙΑ ΞΗΡΟΜΕΡΟΥ: ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ (1835- 1991)	90
ΑΠΟΓΡΑΦΗ ΓΕΩΡΓΙΚΗΣ ΚΑΙ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΚΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ 1911:επαρχία Ξηρομέρου	116
ΑΚΑΡΝΑΝΙΚΑ ΔΑΣΗ ΚΑΙ ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ ΒΕΛΑΝΙΔΙΟΥ	125
ΒΛΑΧΙΚΑ ΧΩΡΙΑ ΞΗΡΟΜΕΡΟΥ	131
ΣΧΟΛΙΑ ΠΙΝΑΚΑ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΤΡΙΧΩΝΙΔΑΣ	155
ΣΧΟΛΙΑ ΠΙΝΑΚΑ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΞΗΡΟΜΕΡΟΥ.....	187
ΕΠΙΛΟΓΟΣ.....	202
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	206
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΠΙΝΑΚΩΝ.....	218

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η φράση «γνωρίζοντας το παρελθόν εξηγούμε το παρόν», μπορεί να μετουσιωθεί σε κινητήριο μοχλό μιας ιστορικής και δημογραφικής εργασίας. Η δημογραφική εξέλιξη του πληθυσμού μπορεί να αποτελέσει, στα χέρια ενός ιστορικού, ένα πολύτιμο εργαλείο για τη σκιαγράφηση του οικονομικού και κοινωνικού γίνεσθαι μια περιοχής, αφού εφελτήριο για τη μαζική εκροή ή εισροή πληθυσμών συνήθως αποτελεί ένα οικονομικό ή κοινωνικό φαινόμενο. Το συγκεκριμένο φαινόμενο επαναπροσδιορίζει την ισορροπία των πληθυσμιακών δυνάμεων και οδηγεί στη δημιουργία ενός νέου status quo, το οποίο με τη σειρά του επιδρά στην κοινωνία και την οικονομία της υπό εξέταση περιοχής. Ποιοι παράγοντες, όμως καθορίζουν αυτές τις επιδράσεις και σε ποιο βαθμό είναι αυτές καταλυτικές στην ιστορία ενός τόπου;

Αντικείμενο της συγκεκριμένης εργασίας αποτελούν οι Επαρχίες Τριγωνίδας και Ξηρομέρου και οι πληθυσμιακές μετακινήσεις που έλαβαν χώρα στους κόλπους τους από το 1835 έως το 1991. Η επιλογή των συγκεκριμένων επαρχιών δεν ήταν τυχαία. Πρόκειται για επαρχίες με ποικιλόμορφο γεωγραφικό ανάγλυφο, οι οποίες ευνόησαν τη σύσταση οικιστικών σχηματισμών σε μέρη με διαφορετικά γεωγραφικά χαρακτηριστικά, όπως το υψόμετρο, η σύσταση του εδάφους, η απόσταση από άλλες επαρχίες ή η γειτνίαση με το υδάτινο στοιχείο. Το συγκεκριμένο πόνημα θα καταδείξει ότι η πληθυσμιακή αυξομείωση αποτελεί μια συνισταμένη πολλών παραμέτρων, καθώς μεμονωμένα ιστορικά ή κοινωνικά γεγονότα όπως ο πόλεμος ή η εισροή νέων πληθυσμιακών ομάδων, επιδρούν διαφορετικά σε παρόμοιους, εκ πρώτης όψεως, οικισμούς. Εν συνεχεία, θα επιχειρηθεί ο προσδιορισμός το βαθμού αλληλεπίδρασης της δημογραφίας με την οικονομία

και τη γεωγραφία και η ανάδειξη της σχέσης της ιστορικής δημογραφίας με άλλες ανθρωπιστικές επιστήμες.

Η ΕΠΑΡΧΙΑ ΤΡΙΧΩΝΙΔΑΣ: Η ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗ ΟΨΗ ΤΗΣ (1835-1991)

Η επαρχία Τριχωνίδας κείται στη μέση σχεδόν του νομού και εκτείνεται βόρεια της επαρχίας Μεσολογγίου μεταξύ του Ευήνου και του Αχελώου. Βόρεια/ανατολικά της επαρχίας κείται το όρος Παναιτωλικόν, το οποίο αποτελεί νοτιοανατολική συνέχεια των ορέων του Βάλτου, και οι υδροκρίτες Κυρά Βγένα (1926 μ.), Κούτουπας (1795 μ.), Πλοκαπάρι (1823 μ.), που αποτελούν την διαχωριστική γραμμή του ανατολικού κέντρου του Νομού από τον Νομό Ευρυτανίας. Οι νότιες προεκτάσεις του όρους (Γιόρλα, 1924 μ.) καταλήγουν στο βύθισμα της Τριχωνίδος-Λυσιμαχίας, που σχηματίζεται ανάμεσα σ' αυτό και τον Αράκυνθο. Στα νότια της επαρχίας και στα σύνορα της με την επαρχία Μεσολογγίου βρίσκονται οι λίμνες Τριχωνίδα και Λυσιμαχία. Βόρεια της Τριχωνίδας και Λυσιμαχίας βρίσκεται η πεδιάδα του Αγρινίου με προσχωσιγενή και εύφορα εδάφη, που γονιμοποιούνται από τον Αχελώο και τους διάφορους μικρούς παραποτάμους του, οι οποίοι τη διασχίζουν¹. Αναφέρονται ενδεικτικά οι παραπόταμοι Ερημίτσας και Ζερβός. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Αχελώος ονομάζεται και Ασπροπόταμος, γιατί τα νερά του διαρρέοντας τη ζώνη του παίρνουν ένα λευκό θολό χρώμα, που προέρχεται από την άργιλο.

Η επαρχία πήρε την ονομασία της από της αρχαία πόλη Τριχώνιο, η οποία βρισκόταν νότια της ομώνυμης λίμνης.² Το όνομα της λίμνης αποδίδεται στις τρεις χοάνες-δίνες που δημιουργούνταν στα νερά της.³ Η σημερινή μορφολογία του εδάφους της περιοχής γύρω από τη λίμνη διαφέρει κατά πολύ από εκείνη των προηγούμενων αιώνων, καθώς οι λίμνες Τριχωνίδα και Λυσιμαχία ήταν

¹ Αιτωλοακαρνανία παρόν και μέλλον, Νομαρχία Αιτωλοακαρνανίας, Μεσολόγγι, 1988, σ. 20

² Ι. Νουχάκης, *Ελληνική Χωρογραφία, Γεωγραφία, Ιστορία, Στατιστική Πληθυσμού και Αποστάσεων* παρά τω εκδότη Σπ. Κουσουλίνω, Αθήνα 1901, σ. 263-264

³ «Αγρίνιο, Η πόλη του καπνού», *Ιστορικά*, Ελευθεροτυπία 26 Σεπτεμβρίου 2002, σ. 5

άλλοτε ενωμένες και στη μεταξύ τους άβαθη έκταση υπήρχε πυκνό και εκτεταμένο υδροχαρές δάσος.⁴

Η επαρχία Τριχωνίδας αποτελεί το κεντρικό σχεδόν τμήμα του Νομού Αιτωλοακαρνανίας. Είναι η πολυπληθέστερη επαρχία του Νομού, παρόλο που η έκταση της την κατατάσσει στην τρίτη θέση μεγέθους. Ολόκληρος ο χώρος της Τριχωνίδας ήταν κατοικημένος τουλάχιστον από την Παλαιολιθική εποχή, όπως μαρτυρούν τα εργαλεία από πυριτόλιθο που ανασκάπτονται κυρίως στις παραλίμνιες και παραποτάμιες περιοχές. Η ιστορική πορεία της επαρχίας μοιάζει συνεχής κατά τους μυκηναϊκούς, αρχαϊκούς, κλασικούς και ελληνιστικούς χρόνους, κατά τη Ρωμαϊοκρατία και τη Βυζαντινή περίοδο.

Στη διάρκεια της Οθωμανικής περιόδου όλος ο νομός της Αιτωλοακαρνανίας εντασσόταν στην περιοχή που ονομαζόταν Κάρλελι, από τον Κάρολο Τόκο της Κεφαλλονιάς.⁵ Η Αιτωλία αρχικά αποτελούσε ένα μεγάλο καζά, αργότερα όμως διαιρέθηκε σε 3 καζάδες. Ένας εξ' αυτών περιελάμβανε μέρος της Τριχωνίδας· ήταν ο καζάς του Βλοχού (αργότερα: Vrahogi/Ivrahor ή Ivlahor). Στα πλαίσια του Καρλελιού και του καζά του Βλοχού κατοικούσε αξιοσημείωτος αριθμός Αλβανών και Σλάβων(μεταγενέστερα).⁶ Ο Machiel Kiel, καθηγητής της Ιστορίας στο πανεπιστήμιο του Harvard και ερευνητής των Οθωμανικών Αρχείων σε πρόσφατη επιστημονική του ανακοίνωση υποστήριξε ότι: «Τα περίξ του Βραχωρίου χωριά εμφανίστηκαν μετά την ίδρυση του Βραχωρίου. Τα σλαβικά ή με σλαβική κατάληξη τοπωνύμια (π.χ –οβα, -στα κ.λ.π) μαρτυρούν μια σλαβική διείσδυση. Οι έποικοι, νομάδες, κτηνοτρόφοι, ως επί το πλείστον,

⁴ Σ. Αλεξανδροπούλου, *Νότια Αιτωλία, Το οδικό δίκτυο έως τα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια*, Αθήνα 1993, σ. 16

⁵ *Αιτωλοακαρνανία, τόποι- μνημεία- ιστορία*, έκδ. Ιστορικής Αρχαιολογικής Εταιρείας Δυτικής Στερεάς Ελλάδας, Αργίριο 1995, σ. 15-21

⁶ M. Kiel, "Population and settlement of Sanjak of Karli-illi-Aetolia/Akarnania- during The Turkokratia", *Πρακτικά Β' Διεθνούς Ιστορικού και Αρχαιολογικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας*, τόμ. Β', Αργίριο 2004, σ. 707-708

αφομοιώθηκαν από τον ελληνικό πληθυσμό –άφησαν μόνο ως κατάλοιπα τα τοπωνύμια.⁷

Η επαρχία Αργινίου (προηγούμενη ονομασία της επαρχίας Τριχωνίδας) σχηματίστηκε με το Βασιλικό Διάταγμα της 3ης Απριλίου 1833 με πρωτεύουσα το Βραχώρι. Με το Βασιλικό Διάταγμα της 1ης Οκτωβρίου 1835 σχηματίστηκαν οι επτά δήμοι που αποτέλεσαν την επαρχία και ήταν οι εξής: 1.Αργινίου, 2.Θέρμου (Θεστιέων), 3.Ζακωνίνων, 4.Εφύρας, 5.Ταξιαρχίδος, 6.Παμφίας και 7.Αμβρακίας. Το 1836 η επαρχία υπήχθη στην διοίκηση Τριχωνίας, ενώ το 1838 αποτέλεσε ξεχωριστή υποδιοίκηση της διοικήσεως Αιτωλίας με έδρα το Αργίνιο. Το 1840 οι επτά δήμοι της επαρχίας συγχωνεύτηκαν σε τέσσερις: 1.Αργινίου, 2.Θέρμου (Θεστιέων), 3.Παμφίας, 4.Αμβρακίας. Το 1845 η επαρχία Αργινίου μετονομάσθη σε επαρχία Τριχωνίας ενώ το 1846 ορίσθηκε ως έδρα της το Αργίνιο. Αξίζει να σημειωθεί ότι το 1908, απεσπάσθη ο δήμος Παρευνηίων από την επαρχία Ναυπακτίας και προσαρτήθηκε στην επαρχία Τριχωνίας.⁸

Στη διάρκεια του 19ου αιώνα ετέθησαν τα θεμέλια για τη δημιουργία ενός στατιστικού μηχανισμού, στα πλαίσια του νεοελληνικού κράτους. Οι προθέσεις καταγραφής του πληθυσμού ήρθαν αντιμέτωπες με την απορρέουσα από κοινωνικά στερεότυπα άρνηση του πληθυσμού να συμμετάσχει σε αυτό το εγχείρημα. Ο λαός «μην όντας συνηθισμένος να μετράται και να λογαριάζεται διά άλλο τι, παρά δια δοσίματα και αγγαρίαις», παρουσίασε γενική απροθυμία συμμετοχής.

Η γένεση της ελληνικής στατιστικής ετέθη σε σταθερές βάσεις αργότερα, στην περίοδο του Καποδίστρια . Ο Κυβερνήτης δρομολόγησε την πρώτη αξιόπιστη καταγραφή στην μετεπαναστατική Ελλάδα έχοντας στόχο να

⁷ Κ. Τριανταφυλλίδης, «Η Βελάουστα του Βραχωρίου», *Πρακτικά Β΄Διεθνούς Ιστορικού και Αρχαιολογικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας*, Αργίνιο 2004, σ. 862.

⁸ Ε. Σκιαδάς, *Ιστορικό Διάγραμμα των Δήμων της Ελλάδος 1833-1912*, έκδ. Δήμου Αθηναίων, Αθήνα 1944, σ. 205

αγιοποιήσει τα στοιχεία αυτής για την εξυγίανση του φορολογικού και το στρατολογικού ζητήματος και για την επιτυχή αποκατάσταση προσφυγών, που εισέρεαν μαζίκα από περιοχές οι οποίες δεν είχαν ακόμη απελευθερωθεί. Από την δημιουργία του ελληνικού κράτους έως σήμερα έλαβαν χώρα 30 απογραφές πληθυσμού εκ των οποίων 14 ήταν μάλλον απλές πληθυσμιακές εκτιμήσεις (1828, 1836 έως 1845, 1848, 1853 και 1856). Ο Α. Μανσόλας αναφέρει σχετικά ότι οι μέχρι το 1861 απογραφές είχαν στόχο την αριθμητική μόνο καταμέτρηση του λαού και και τα στοιχεία του χρησίμευαν κυρίως για τη στρατιωτική απογραφή του άρρενος πληθυσμού κάθε Νομού. Αντίθετα η απογραφή του 1861 είχε καθαρά πολιτειαγραφικό χαρακτήρα.⁹ Έκτοτε έγιναν 11 απογραφές με την επιστημονική έννοια (1871 έως 1971), 3 έγιναν μετά την προσάρτηση νέων εδαφών ενώ υπήρξε, επίσης, μια ειδική απογραφή, η οποία περιελάμβανε τους πρόσφυγες από την Μικρά Ασία και Θράκη.¹⁰ Στον ανωτέρω πίνακα του Παραρτήματος περιλαμβάνονται οι απογραφές που διεξήχθησαν από το 1835 (έτος απελευθέρωσης του Αγρινίου/αστικού κέντρου της επαρχίας), έως το 1991. Παραλείπονται οι απογραφές των ετών 1856 και 1870 λόγω του ελλιπούς χαρακτήρα τους.¹¹

Η απογραφή του 1835-1836 περιέχει τους συνοικισμούς της επαρχίας Τριχωνίδος κατανεμημένους στους 4 δήμους: Αγρινίου, Αμβρακίας, Θεστιέων (Θέρμου), Παμφίας. Η συγκεκριμένη απογραφή παρουσιάζει σε σχετική ευκρίνεια τη συγκέντρωση του ελληνικού πληθυσμού σε ορεινούς οικισμούς. Από τους 54 οικισμούς που εντοπίζονται στην απογραφή, οι 26 είναι ορεινοί και συγκεντρώνουν το 49,2% του συνολικού πληθυσμού της επαρχίας (2.791 ψυχές). Οι συνοικισμοί αυτοί, πέρα του γεγονότος ότι είναι πολυάριθμοι,

⁹ Α. Μανσόλα, *Πολιτειαγραφικά Πληροφορία περί Ελλάδος*, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήνα 1867, σ. 7

¹⁰ Μ. Χουλιαράκης, *Γεωγραφική, Διοικητική και Πληθυσμιακή εξέλιξη της Ελλάδος 1821-1971*, έκδ.

Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1973, τόμ. Α', μέρος Ι', σ. 248

¹¹ Κ. Κόμης, *Ιστορική Δημογραφία του Νεοελληνικού χώρου, Πηγές (19^{ος} αιώνας)*, έκδ. Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2001, σ. 28-30

χαρακτηρίζονται από υψηλές πληθυσμιακές συγκεντρώσεις. Αναφέρεται ενδεικτικά το παράδειγμα του Περιστερίου, ο πληθυσμός του οποίου ανερχόταν σε 207 ψυχές και ο συνοικισμός Χρυσοβίτσης, η πληθυσμιακή καταγραφή του οποίου ήταν 316 ψυχές. Στα ορεινά της επαρχίας Τριχωνίδας διαπιστώνεται η ύπαρξη πλήθους διάσπαρτων οικισμών με πληθυσμό μέχρι 500 κατοίκους και σπανιότερα έως 1.000. Η ερμηνεία του φαινομένου αυτού πρέπει να αναζητηθεί στην εποχή της Τουρκοκρατίας όταν οι Τούρκοι εγκαταστάθηκαν στις εύφορες πεδινές περιοχές και απώθησαν τους ντόπιους στα ορεινά. Το μεγάλο πλήθος των μικρών οικισμών θα πρέπει να αποδοθεί στο γεγονός ότι πολλοί απ' αυτούς ήταν εγκαταστάσεις βοσκών που διατηρούσαν τα κοπάδια τους εκεί και ζούσαν σε μικρές ομάδες μαζί με τις οικογένειες τους.¹² Οι δύσβατοι ορεινοί οικισμοί προσέφεραν, κυρίως κατά τα προηγούμενα έτη της οθωμανικής περιόδου, σχετική ασφάλεια και φαίνεται ότι κατά τη διάρκεια των πρώτων μετεπαναστατικών ετών διατήρησαν τον πληθυσμό τους. Ίσως η «θεωρία» αυτή για μετακίνηση πεδινών πληθυσμών σε ορεινές λόγω της τουρκικής κατάκτησης, εισηγητής της οποίας στην ιστοριογραφία μας είναι ο Απ. Βακαλόπουλος [«La retraite des populations...»], να μην ερμηνεύει ικανοποιητικά ένα πιο σύνθετο φαινόμενο. Στη θεωρία αυτή ασκήθηκε κριτική από τον Β. Παναγιωτόπουλο [«Η "αποχώρηση" πληθυσμών...»], που τη θεωρεί ως ένα ερμηνευτικό σχήμα βασισμένο σε μια «ρομαντική ιστορική γεωγραφία κεντροευρωπαϊκής κυρίως προελεύσεως». Όμως οι γνωστές από γραπτές πηγές και την προφορική παράδοση περιπτώσεις τέτοιων μετακινήσεων και δημιουργίας νέων ορεινών οικισμών είναι τόσο πολλές που δεν μπορεί να αρνηθεί κανείς αυτό το γεγονός.¹³

¹² Αιτωλοακαρνανία παρόν και μέλλον, ό.π., σ. 42

¹³ Παναγιωτόπουλος Β., «Προβλήματα δημογραφίας και γεωγραφίας του ελληνικού χώρου», Τετράδια Εργασίας, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών (1984), σ. 3-30. «Η "αποχώρηση" πληθυσμών από την πεδιάδα στο βουνό στα χρόνια της Τουρκοκρατίας. Ένας εξηγηματικός μύθος σύνθετων δημογραφικών φαινομένων», *Ο Αγροτικός Κόσμος στον*

Οι πεδινές κοινότητες ανέρχονται σε 15 και ο πληθυσμός τους είναι 3.297 ψυχές. Μια πρώτη ματιά οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι πεδινές κοινότητες συγκέντρωναν ιδιαίτερα μεγάλο μέρος του πληθυσμού. Όμως, αν από τον πληθυσμό αυτό αφαιρεθούν οι 1.850 κάτοικοι του Αγρινίου, γίνεται κατανοητό ότι οι λοιπές πεδινές κοινότητες δεν αποτελούσαν πόλο έλξης σημαντικού πληθυσμιακού κεφαλαίου. Οι ημιορεινές κοινότητες ανέρχονται σε 13 και ο πληθυσμός τους είναι μόλις 958 ψυχές.

Η απογραφή του 1844 ακολούθησε τον διοικητικό διαχωρισμό της προηγούμενης. Οι ορεινές κοινότητες της επαρχίας παρουσίασαν αύξηση του πληθυσμού τους κατά 40% (3.895 ψυχές). Δεν παρουσιάζονται πληθυσμιακές καταγραφές για την Αγία Βαρβάρα Θέρμου, της οποίας ο πληθυσμός πιθανολογείται ότι συμπεριλήφθη στην κοινότητα Θέρμου και για τον οικισμό Κλοζίνα Αμβρακίας, ο οποίος καταργήθηκε. Οι ήδη υπάρχοντες οικισμοί σημείωσαν πληθυσμιακή άνοδο (π.χ. Αγία Παρασκευή, Αγία Σοφία, Ανάληψη), η οποία σε κάποιες περιπτώσεις αγγίζει τα όρια του διπλασιασμού. Μικρότερο ήταν το ποσοστό αύξησης των πεδινών κοινοτήτων (21% - 3.977 ψυχές), ενώ υπεδιπλασιάστηκε ο ημιορεινός πληθυσμός (αύξηση 67%) και άγγιξε τον αριθμό των 1.597 κατοίκων. Οι παραπάνω παρατηρήσεις δείχνουν ότι οι ορεινές κοινότητες καταφέρνουν ακόμη να συγκρατήσουν τον πληθυσμό τους. Δεν έχουν παρέλθει, άλλωστε, πολλά έτη από την απελευθέρωση και οι ορεινές κοινότητες εξακολουθούν να παρέχουν αίσθημα ασφάλειας και η νοοτροπία του υπόδουλου Έλληνα χρειάζεται χρόνο για να μεταβληθεί. Βέβαια η

Μεσογειακό χώρο, Πρακτικά Συνεδρίου Ελληνογαλλικού Επιστημονικού και Τεχνικού Συνδέσμου (Αθήνα 4-7 Δεκ. 1984), Αθήνα 1988, σ. 203-205.

Παπαδόπουλος Θ., «Μανιάτες έποικοι στην Ιταλία το 17ο αι.», *Λακωνικά Σπουδαί* 4 (1979), σ. 396-474.

Vacalopoulos Ap., «La retraite des populations grecques vers dew régions éloiagnées et montagneuses pendant la domination turque», *Balkan Studies* (1963), σ. 265-276.

Χασιώτης Ι., «Ελληνικοί εποικισμοί στο Βασίλειο της Νεάπολης κατά το δέκατο έβδομο αιώνα», *Ελληνικά* 22 (1969), σ. 116-162.

ενίσχυση των ημιορεινών οικισμών, ίσως υποδηλώνει μια τάση πληθυσμιακής μετακίνησης προς περιοχές με μικρότερο υψόμετρο και τις απαρχές του μερικού, τουλάχιστον αρχικά, μετασχηματισμού της οικονομίας της επαρχίας. Άλλωστε δεν είναι δυνατό να αμφισβητηθεί ότι η γεωγραφική κίνηση του πληθυσμού στην υπό εξέταση περίοδο συνδεόταν στενά με τις αγροτικές δομές και την εξέλιξη των μεγεθών της αγροτικής οικονομίας.¹⁴

Στην απογραφή του 1851 η επαρχία Τριχωνίδας έχει καταχωρηθεί ως υποδιοίκηση της Αιτωλίας. Ο πληθυσμός της αυξήθηκε κατά 7% (πρόκειται για ποσοστό που αντιστοιχεί σε 10.097 κατοίκους). Ο αριθμός των οικισμών της παρέμεινε σχεδόν σταθερός και αποτελούνταν από 20 ορεινές κοινότητες, 12 ημιορεινές και 11 πεδινές. Παρά την αύξηση του πληθυσμού στο σύνολό του, η απογραφή του 1851 είναι η πρώτη απογραφή που δεν αποτυπώνει αύξηση του ορεινού πληθυσμού. Οι ορεινές κοινότητες παρουσιάζονται να έχουν οριακή πληθυσμιακή μείωση της τάξεως του 2%, ενώ οι ημιορεινές και πεδινές αυξάνονται πληθυσμιακά κατά 12% και 23% αντίστοιχα. Στην ίδια απογραφή παρατηρείται η δημιουργία νέων οικισμών, όπως αυτός της Παραβόλας, ή της Τραγάνας Παραβόλας, οι οποίοι μάλιστα διαθέτουν σημαντικό πληθυσμιακό κεφάλαιο. Πιθανολογείται ότι ο πληθυσμός τους, αποτελούνταν κυρίως από Βλάχους ποιμένες και άλλους ορεινούς κατοίκους της Τριχωνίδος και της Ευρυτανίας, οι οποίοι κινήθηκαν προς το αστικό κέντρο του Βραχωρίου και συνέστησαν οικισμούς πέριξ αυτού.¹⁵ Στην ίδια απογραφή η κοινότητα της Μεγάλης Χώρας - Ζαπαντίου απογράφεται ως ανεξάρτητος οικισμός και διαθέτει σημαντικό αριθμό κατοίκων. Η πληθυσμιακή της αύξηση αναμφίβολα συνδέεται με την αναβίωση του παζαριού στο Ζαπάντι. Ο σταδιακά αυξανόμενος πληθυσμιακός όγκος στις απογραφές που ακολούθησαν (με εξαίρεση τις απογραφές του 1861 και 1879, στις οποίες τμήμα του οικισμού

¹⁴ Πετμεζάς, Σ., *Η ελληνική αγροτική οικονομία κατά τον 19^ο αιώνα, Η περιφερειακή διάσταση*, έκδ. Πανεπιστημίου Κρήτης, Ηράκλειο 2003, σ. 145

¹⁵ *Η μνήμη του επαρχιακού αστικού τόπου και τοπίου: το Αγρίνιο μέχρι τη δεκαετία του '60*, έκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2003, σ. 43

φαίνεται να συμπεριλήφθηκε στον δήμο Αγρινίου) οφείλεται στο γεγονός ότι η εμποροπανήγυρις λειτούργησε ως σημαντικός πόλος έλξης εμπόρων από διάφορες περιοχές της Ελλάδος, οι οποίοι τελικά εγκαταστάθηκαν εκεί.¹⁶

Μελετώντας την απογραφή του 1861 παρατηρούνται χάσματα ως προς τα ποσοτικά στοιχεία για ορισμένους οικισμούς. Η απουσία δεδομένων δεν είναι απαραίτητα συνδεδεμένη με ανάλογες πληθυσμιακές αυξομειώσεις εκάστου οικισμού. Πιθανολογείται η συναρίθμηση του πληθυσμού του εν λόγω οικισμού σε κάποιο γειτονικό και μεγαλύτερο οικισμό ή στην έδρα του δήμου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η Αετόπετρα, καθώς αναλύεται εκτενώς στο Παράρτημα. Παράλληλα, ιστορικές μαρτυρίες όπως αυτή για την επιδημία χολέρας που αποδεκάτισε τους κατοίκους του συνοικισμού Πυργί και τους ανάγκασε σε φυγή προς τα Σμολιανά, δε φαίνεται να αντιστοιχούν με τα καταγεγραμμένα πληθυσμιακά μεγέθη του εν λόγω συνοικισμού.¹⁷ Η συγκριτική μελέτη των απογραφών του 1851 και του 1861 αναδεικνύει σημαντική μείωση του πληθυσμού της επαρχίας, καθώς οι 10.097 κάτοικοι που απεγράφησαν το 1851 περιορίστηκαν στο σαφώς μικρότερο αριθμό των 7.754 κατοίκων. Η συγκεκριμένη πληθυσμιακή κάμψη είτε συνδέεται με την επιδημία της πανώλης, η οποία έπληξε το πληθυσμιακό κεφάλαιο του νομού, είτε απορρέει από τη μερική καταγραφή του υπάρχοντος πληθυσμιακού όγκου. Η ανιούσα πορεία του πληθυσμού της Τριχωνίδας δεν ανακόπτεται ούτε στην επόμενη απογραφή, δηλαδή σε αυτήν του 1879. Συγκεκριμένα ο πληθυσμός της επαρχίας αυξάνεται κατά 63% και φτάνει στους 16.423 κατοίκους. Επιπλέον, ο αριθμός των συνοικισμών παραμένει σχεδόν ο ίδιος. Σχηματίζονται μόνο ο συνοικισμός της Δάφνης και της Σκουτεράς. Η ραγδαία αύξηση του πληθυσμού δε συμπαρασύρει όλους τους οικισμούς σε ταυτόχρονη και ισόποση πληθυσμιακή διόγκωση. Για μια ακόμη φορά κριτήριο για τις πληθυσμιακές

¹⁶ Θωμόπουλος, *Το Αγρίνιο από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα*, έκδ. Στασινάκη, Αθήνα 1954, σ. 119

¹⁷ Θ. Θωμόπουλος, *ό.π.*, σ. 120

διακυμάνσεις είναι το υψόμετρο. Συγκεκριμένα, οι ορεινές κοινότητες γνωρίζουν πληθυσμιακή αύξηση, η οποία όμως δεν είναι ανάλογη με αυτή του συνολικού πληθυσμού της επαρχίας. Υπολείπεται αυτού κατά 23 ποσοστιαίες μονάδες και ως εκ τούτου αγγίζει το ποσοστό του 40%. Οι ημιορεινοί και πεδικοί οικισμοί διπλασιάζουν τον πληθυσμό τους, ενώ το αστικό κέντρο του Αγρινίου συγκεντρώνει πρωτοφανή, έως τότε, πληθυσμιακά μεγέθη. Αξιοσημείωτη είναι η αναφορά για πρώτη φορά του πληθυσμού της Μονής Μυρτιάς. Η Μονή Μυρτιάς αποτελεί ιστορικό και καλλιτεχνικό κέντρο της περιοχής. Μελετητές όπως ο Woodhouse (1897), ο Λαμπράκης (1903), και ο Λουκόπουλος (1928) συνέγραψαν γι' αυτή. Η επιγραφή του 1491 αναφέρεται στην μνήμη «της Υπεραγίας δεσποίνης ημών Θεοτόκου και αιειπαρθένου Μαρίας της Φανερωμένης» και φωτίζει τα αίτια γενέσεως της Μονής κατά την οθωμανική περίοδο.¹⁸ Ο πληθυσμός της συγκεκριμένης Μονής παρουσίασε εν συνεχεία σταδιακή μείωση, έως το 1920. Η απουσία πληθυσμιακής αναφοράς για το 1889 και το 1896 δεν συνδέεται, βέβαια, με ερήμωση του Μοναστηριού.

Οι απογραφές του 1889, 1896 και 1907 εξακολουθούν να απεικονίζουν το φαινόμενο της πληθυσμιακής αύξησης που χαρακτηρίζει εν τέλει και τον συνολικό πληθυσμό του νομού Αιτωλοακαρνανίας. Ελάχιστες είναι οι περιπτώσεις οικισμών που γνωρίζουν πληθυσμιακή πτώση. Το Πυργί είναι μια από τις εξαιρέσεις, που επιβεβαιώνουν τον παραπάνω «κανόνα». Ο συγκεντρωτικός (κατά δήμους) χαρακτήρας των απογραφών δεν επιτρέπει, όμως, τη εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων. Τα απογραφικά στοιχεία σε ορισμένες περιπτώσεις έρχονται σε αντίθεση με τις ιστορικές πηγές. Για παράδειγμα ιστορικές μελέτες αναφέρουν ότι ο πληθυσμός της επαρχίας χτυπήθηκε από επιδημίες ιλαράς και ευλογιάς το 1881 και 1886 αντίστοιχα.¹⁹ Όμως η αύξηση του πληθυσμού κατά 41% δε συνάδει με τα ιστορικά δεδομένα.

¹⁸ Α. Παλιούρας, *Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία*, έκδ. Ίφιτος, Αγρίνιο 2004, σ. 209

¹⁹ Η μνήμη του επαρχιακού αστικού τόπου και τοπίου: το Αγρίνιο μέχρι τη δεκαετία του '60, ό.π., σ. 43

Αξίζει βέβαια να σημειωθεί ότι κατά τη διάρκεια των υπό εξέταση περιόδων η επαρχία Τριχωνίδας έγινε αποδέκτης πολλών τρικουπικών έργων υποδομής όπως η κατασκευή του σιδηροδρόμου, η κατασκευή της πρώτης τεχνητής γέφυρας στο ποτάμι Ερημίτσα - Νέας Αβόρανης,²⁰ η γεφύρωση του Αχελώου στην περιοχή Καστράκι και η διάνοιξη της οδού Αग्रινίου - Αμφιλοχίας.²¹ Η γεφύρωση Ερημίτσας ήταν ιδιαίτερα σημαντική για το αστικό κέντρο του Αग्रινίου και τα γύρω χωριά. Η ορμητικότητα των νερών του συγκεκριμένου παραπόταμου καθιστούσε το πέρασμα ιδιαίτερα επικίνδυνο και οδηγούσε στην κατακόρυφη πτώση της αξίας των αγροτεμαχίων των γύρω περιοχών (ο οικισμός της Νέας Αβόρανης συστάθηκε από Βλαχοποιμένες, οι οποίοι κατόρθωσαν να αγοράσουν εκεί κτήματα Αग्रινιωτών λόγω της μικρής τους αξίας).²² Τα προαναφερθέντα έργα έβγαλαν την επαρχία από το γεωγραφικό αποκλεισμό, που υφίσταντο για πολλούς αιώνες. Ο σιδηρόδρομος, που έφτανε ως το Κρυονέρι και η λειτουργία του ατμόπλοιου, που διενεργούσε τακτικά δρομολόγια προς και από το λιμάνι της Πάτρας, άνοιξαν τους διαύλους της επικοινωνίας με την κεντρική Ελλάδα. Τα υπόλοιπα έργα υποδομής ένωσαν το νομό με την απελευθερωμένη Ήπειρο και Θεσσαλία και αποτέλεσαν βασικές οδούς έλευσης εσωτερικών μεταναστών από τις προαναφερθείσες περιοχές. Επιπλέον έφεραν στην επαρχία ένα σημαντικό αριθμό εργατών και επιστημόνων, οι οποίοι μετά τη λήξη των εργασιών επέλεξαν την επαρχία ως μόνιμο τόπο εγκατάστασης.²³ Την ίδια περίοδο εντοπίζεται η αφετηρία της άνθισης του εμπορίου καπνού. Η οικονομική ευμάρεια των κατοίκων της επαρχίας σε συνδυασμό με την εισροή ορεινών πληθυσμών, που μαγνητίστηκαν από την ανάπτυξη της αγροτικής παραγωγής του αग्रινιώτικου κάμπου, έδωσε σημαντική ώθηση στον πληθυσμό και ίσως επισκίασε πλήρως τις πληθυσμιακές

²⁰ Κ. Μαραγιάννης, *Το Αग्रίνιο, Μια περιδιάβαση στον τόπο, Μια προσέγγιση σε πρόσωπα και γεγονότα*, έκδ. Πάραλος, Αθήνα 2011, σ. 127-128

²¹ Γ. Παπατρέχας, *Ιστορία του Αग्रινίου*, έκδ. Δήμου Αग्रινίου, Αग्रίνιο 1991, σ. 382

²² Β. Μανδέλος, *Λαογραφικά και Ιστορικά Νέας Αβόρανης Αιτωλοακαρνανίας*, Αग्रίνιο 2013, σ. 91, 92

²³ Κ. Τριανταφυλλίδης, «Ένα φεμινιστικό κίνημα στο Αग्रίνιο», *Ρίζα Αग्रινιωτών*, τχ. 28-29, σ. 22.

Η μνήμη του επαρχιακού αστικού τόπου και τοπίου: το Αग्रίνιο μέχρι τη δεκαετία του '60, ό.π., σ. 45

απώλειες, οι οποίες προκλήθηκαν εξαιτίας των επιδημιών. Η ανοδική πορεία του πληθυσμού της επαρχίας συνάδει άλλωστε με την καινοφανή αύξηση του ελληνικού πληθυσμού και του πληθυσμού ολόκληρης της νότιας Βαλκανικής, η οποία ξεκινά από το 18^ο αιώνα αλλά γίνεται ιδιαίτερα διακριτή στα τέλη του 19^{ου} αιώνα.²⁴

Η απογραφή του 1920 δίνει μια σαφή εικόνα των δήμων και κοινοτήτων, όπως διαμορφώθηκαν από την εφαρμογή του ιστορικού για την αυτοδιοίκηση Νόμου ΔΝΖ' /1912, «περί συστάσεως δήμων και κοινοτήτων», που αποτέλεσαν μέχρι πρόσφατα (1991-Σχέδιο Καποδίστριας) τους βασικούς οργανισμούς τοπικής αυτοδιοικήσεως. Ο αποσπασματικός χαρακτήρας της απογραφής του 1907 δεν επιτρέπει την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων και την αποτύπωσή τους σε ποσοστιαίες μονάδες. Όμως δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο πληθυσμός της επαρχίας κινείται ανοδικά και φτάνει τις 39.945 ψυχές. Τα απογραφικά δεδομένα ακολουθούν το παράδειγμα ολόκληρης της ελληνικής υπαίθρου. Ποτέ η ελληνική ύπαιθρος δεν είχε τόσους πολλούς κατοίκους όσους στις αρχές του 20ού αιώνα, και αυτό παρά την ανάπτυξη των αστικών κέντρων. Βεβαίως το ποσοστό του αγροτικού πληθυσμού περιορίζεται προς όφελος του αστικού πληθυσμού.²⁵ Το δημογραφικό φαινόμενο σχετίζεται άμεσα με την οικονομία της περιοχής, καθώς τη συγκεκριμένη περίοδο ξεκινούσε η «χρυσή εποχή του καπνού», η οποία θα συμπαρασύρει σε μια καλπάζουσα πορεία τον πληθυσμό της πόλης και συνακόλουθα τον πληθυσμό ολόκληρης της επαρχίας. Νέοι οικισμοί δημιουργούνται, όπως για παράδειγμα ο οικισμός «Αμπέλια». Συχνά τα ονόματα των νεοσυσταθέντων οικισμών συνδέονταν με τα είδη της αγροτικής τους παραγωγής. Δεν είναι τυχαίο ότι ο υπό εξέταση οικισμός συστάθηκε σε μια περίοδο που ήκμαζε το σταφιδεμπόριο και στην περιοχή

²⁴ Πετμεζάς Σ. «Η δημογραφική συγκυρία: η δεύτερη φάση της διαδικασίας «Δημογραφικής Μετάβασης» και η Υπερατλαντική Μετανάστευση», *Χατζηωσήφ Χ., Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, τόμ. Α1, 1900, 1922, σ. 42*

²⁵ Πετμεζάς Σ., *ό.π.*, σ, 45

καλλιεργούσαν πολλά αμπέλια²⁶ Στην ίδια απογραφή άλλες κοινότητες αναγνωρίζονται ως δήμοι ή κοινότητες (π.χ. Άγιος Βλάσιος), άλλοι συνοικισμοί ενσωματώνονται σε άλλους γειτονικούς, λόγω επεκτάσεως του οικοδομικού ιστού τους, ή ακόμη κάποιοι οικισμοί, αποσπασθέντες από μια κοινότητα, προσαρτώνται σε άλλη για την καλύτερη εξυπηρέτηση των κατοίκων²⁷ (π.χ. Άγιος Βασίλειος, Αετόπετρα) κ.α. Περισσότερα παραδείγματα αυτού του τύπου παρατίθενται στα σχόλια του πίνακα στο Παράρτημα. Ιδιαίτερη άνοδο σημειώνει ο πληθυσμός των ημιορεινών περιοχών, ο οποίος τείνει να διπλασιάσει το πληθυσμιακό του δυναμικό (9.158 ψυχές). Αναφέρεται το παράδειγμα την κοινότητας Μυρτιάς, η οποία αύξησε κατακόρυφα τον πληθυσμιακό της όγκο. Σε αυτό συνέβαλε και η επίσημη ανακήρυξη της μεταλλικής πηγής «Κόκκινο Στεφάνι» ως ιαματικής, η οποία συγκαταλέγεται στις πρώτες ιαματικές πηγές στον ελληνικό χώρο. Η ανακήρυξη έγινε το 1920 με απόφαση 7-21/8 άρθρο 5 ενώ με την υπ' αριθμ. 222/8-3-79 (ΦΕΚ 6 Α/Α/79) παραχωρήθηκε η πηγή στην πρώην Κοινότητα Μυρτιάς, ως ιαματική πηγή τοπικής σημασίας.²⁸ Τα ιαματικά λουτρά προσείλκυσαν επισκέπτες, δημιούργησαν θέσεις εργασίας και ενίσχυσαν πληθυσμιακά τον εν λόγω οικισμό.

Η φυσική κίνηση του πληθυσμού, η οποία συνδέεται με τον αυξημένο αριθμό γεννήσεων και με τον περιορισμό της θνησιμότητας δεν επιτρέπει τη δημογραφική απεικόνιση ενός σημαντικού οικονομικού και κοινωνικού φαινομένου, που παρατηρείται στα τέλη του 18^{ου} και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, της υπερατλαντικής μετανάστευσης. Στην Ελλάδα το μεταναστευτικό ρεύμα αυτής της περιόδου διήρκεσε από το 1890 έως τις αρχές τις δεκαετίας του 1920

²⁶ Λ. Γιαννακοπούλου- Τριανταφυλλίδη, «Σιδηρόδρομοι Βορειοδυτικής Ελλάδος (ΣΒΔΕ), Το τρένο στη ζωή του τόπου: Ακμή και παρακμή» *Ρίζα*, τχ 41 σ.13

²⁷ *Στοιχεία Συστάσεως και εξελίξεως των Δήμων και Κοινοτήτων*, έκδ. Κεντρικής Ενώσεως Δήμων και Κοινοτήτων, τόμ. Ι', *Νομός Αιτωλίας και Ακαρνανίας*, Αθήνα 1961, σ.3

²⁸ *Ιαματικές πηγές του Νομού Αιτωλοακαρνανίας*, Νομαρχία Αιτωλοακαρνανίας, Μεσολόγγι 2007, σ. 23

²⁹ και έπληξε κυρίως του πληθυσμούς των μικροϊδιοκτητών της ενδοχώρας, οι οποίοι συμπλήρωναν το εισόδημά τους με την εποχική έμμισθη εργασία. Η σταφιδική κρίση και άλλες παροδικότερες κρίσεις στον αγροτικό τομέα οδήγησαν στην υπερατλαντική μετανάστευση κατοίκους ορεινών ή ημιορεινών οικισμών της ενδοχώρας, οι οποίοι δεν είχαν εμπλακεί σε εμπορικές δραστηριότητες. Οι Έλληνες κατευθύνθηκαν κυρίως προς τις ΗΠΑ, όπου δούλεψαν ως ανειδίκευτοι εργάτες. Σε ένα πρώτο στάδιο μετανάστευε ο άρρην της οικογένειας, με απώτερο στόχο τη συγκέντρωση σημαντικού οικονομικού εμβάσματος και την επιστροφή του στην «μητρόπολη». Σε πολλές περιπτώσεις, όμως, το δρόμο της μετανάστευσης ακολουθούσαν και τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας, με αποτέλεσμα την οριστική εγκατάστασή τους εκεί. ³⁰ Το εν λόγω φαινόμενο έπληξε τους ορεινούς οικισμούς τις επαρχίας, όμως η φυσική αύξηση του πληθυσμού δεν επιτρέπει την ακριβή δημογραφική αποτύπωση των εκροών και την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων. Άλλωστε μεγάλο μέρος των μεταναστών επέστρεψε στην Ελλάδα κατά την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα, αφού το υπό εξέταση μεταναστευτικό ρεύμα αποτέλεσε κυρίως βραχυπρόθεση στρατηγική με στόχο την ταχεία οικονομική ανακούφιση. Αναμφίβολα πάντως η περίοδος της υπερατλαντικής μετανάστευσης έληξε μεταξύ του 1922 και 1924 με την επιβολή από τις ΗΠΑ περιορισμού στην είσοδο των μεταναστών. Συγκεκριμένα το Κογκρέσο επέβαλε περιοριστικά μέτρα με στόχο να κάμψει τη μετανάστευση από τις χώρες της Νότιας και Ανατολικής Ευρώπης.³¹

Στην απογραφή του 1928 αντικατοπτρίζεται η ταραχώδης περίοδος 1920 - 1928. Η συγκεκριμένη περίοδος εμπεριέχει, βέβαια, το τέλος του Α΄

²⁹ Κιτροέφ Α., «Η υπερατλαντική μετανάστευση», *Χατζηωσήφ Χ., Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, τόμ. Α1, 1900, 1922, σ. 126*

³⁰ Πετμεζάς Σ., ό.π., σ. 47, 49, 50

Κιτροέφ Α., ό.π. σ. 125

³¹ Πετμεζάς Σ., ό.π., σ. 50

Κιτροέφ Α., ό.π. σ. 127

Παγκοσμίου Πολέμου αλλά και την έλευση στην Ελλάδα περίπου 1.500.000 προσφύγων, προερχομένων από την Ιωνία και τον Πόντο, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν σε διάφορες περιοχές της χώρας. Έτσι, διογκώθηκε απότομα το συνολικό πληθυσμιακό κεφάλαιο της Ελλάδας.³² Η πληθυσμιακή εικόνα της επαρχίας Τριχωνίδος αποτυπώνει σημαντική αύξηση του πληθυσμού (21%), ο οποίος ανέρχεται σε 448.172 κατοίκους. Η εν λόγω αύξηση σίγουρα συνδέεται με την έλευση και εγκατάσταση προσφύγων στο συνοικισμό του Αγίου Κωνσταντίνου, στην περιοχή της Νέας Ερυθραίας³³ αλλά και σε γειτονικά του Αγρινίου χωριά, όπως η Κυψέλη και το Παναιτώλιο. Κατά γενική ομολογία ο κύριος όγκος του πληθυσμού των προσφύγων εγκαταστάθηκε σε νέους, αμιγώς προσφυγικούς συνοισμούς, όπως στο συνοικισμό του Αγίου Κωνσταντίνου. Οι πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν εκεί συνέρευσαν μαζικά στη συγκεκριμένη περιοχή από το 1922 έως το 1924³⁴ Η αποπεράτωση των κτισμάτων του οικισμού έγινε το 1926, όμως τα εγκαίνιά του έγιναν από τον ίδιο τον Ελευθέριο Βενιζέλο το 1930³⁵ Έτσι, αν και η προσφυγική πληθυσμιακή εισροή οδήγησε στη διόγκωση του πληθυσμού της επαρχίας, η οποία είναι ορατή στην απογραφή του 1928, ο πληθυσμός του Αγίου Κωνσταντίνου, ως ανεξάρτητης κοινότητας, παρουσιάζεται για πρώτη φορά στην απογραφή του 1940. Όπως προαναφέρθηκε η εκροή προσφύγων από τη Μικρασία και η εγκατάστασή τους στο νομό οδήγησε στην ενίσχυση προϋπαρχόντων οικισμών. Και σε αυτές τις περιπτώσεις η ραγδαία αύξηση του πληθυσμιακού τους κεφαλαίου, είναι ορατή στην απογραφή του 1940, καθώς οι διαδικασίες για οριστική εγκατάσταση των προσφύγων διήρκεσαν ως τις αρχές της δεκαετίας του 1930. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του Παναιτωλίου, το οποίο ενώ στη απογραφή του 1928

³² Μ. Χουλιάρακης, *Εξελίξεις του πληθυσμού των Αγροτικών Περιοχών της Ελλάδος 1920-1981*, έκδ. Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1988, σ. 9,14

³³ Γ. Παπατρέχας, *ό.π.*, σ. 400

Ε. Ανδρικόπουλος, *Η αρχιτεκτονική και η πολεοδομία του Μεσοπολέμου στην πόλη του Αγρινίου*, έκδ. Τεχνικού Επιμελητηρίου Ελλάδας, Αθήνα 2010, σ. 106

³⁴ Θ. Κακογιάννη, «Η Ερυθραία Χερσόνησος της Μικράς Ασίας, Ο πρώτος και ο δεύτερος διωγμός και η εγκατάσταση των προσφύγων στο Αγρίνιο», *Ρίζα*, τχ. 10, σ. 25-26

³⁵ Ε. Ανδρικόπουλος, *ό.π.*, σ. 106

είχε πληθυσμό 1620 ψυχών, το 1940 η πληθυσμιακή καταγραφή του ανέρχεται σε 2.876 ψυχές. Προσπαθώντας να αποτυπώσουμε μια γενικότερη εικόνα της επαρχίας το 1928, παρατηρούμε ότι ο πληθυσμός των ορεινών και ημιορεινών κοινοτήτων παρέμεινε σταθερός - για να ακριβολογούμε οι ορεινοί συνοικισμοί σημείωσαν οριακή αύξηση της τάξεως του 1% και οι ημιορεινοί αύξηση 5% - ενώ ο πληθυσμός των πεδινών περιοχών αυξήθηκε κατά 42%. Η συγκεκριμένη απογραφή αποτυπώνει αξιοσημείωτη κίνηση προς τα πεδινά και συνάδει με τα οικονομική πραγματικότητα της εποχής, η οποία απομακρυνόταν από την κτηνοτροφία των ζωοτρόφων ορεινών περιοχών και βασιζόταν κυρίως στη γεωργία και το εμπόριο. Βρισκόμαστε μπροστά σε μια αγροτική οικονομία, που αναδιατάσσει τις καλλιέργειες, επεκτείνοντας σε τοπική κλίμακα ορισμένες απ' αυτές ή εισάγοντας νέες. Τις αναδιατάξεις των καλλιεργειών δεν τις προκαλεί η ανάγκη για τη βελτίωση των όρων διατροφής των αγροτικών πληθυσμών, αλλά η σύνδεση με μια αγορά που διαφοροποιεί την κατάσταση των αγροτικών εισοδημάτων προκαλώντας ή ενισχύοντας τον εκχρηματισμό τους.³⁶

Η απογραφή του 1940 παρέχει μια εικόνα του πληθυσμού της επαρχίας πριν από τις καταστροφικές συνέπειες του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου στην Ευρώπη, την Ελλάδα και κατά συνέπεια στην υπό έρευνα περιοχή. Τα αποτελέσματα της απογραφής μπορεί να μην ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα δεδομένου ότι η επεξεργασία των στοιχείων της έγινε σε τραγική για τη χώρα περίοδο που σκιαγραφείται από τον ελληνοϊταλικό πόλεμο, την τριπλή κατοχή, και τον εμφύλιο. Επιπρόσθετα η απογραφή δεν διεξήχθη από στατιστικούς υπαλλήλους.³⁷ Έτσι η προσπάθεια ερμηνείας των πληθυσμιακών μετακινήσεων κατά τη συγκεκριμένη περίοδο περιορίζεται κυρίως σε εμφανείς μετακινήσεις και στη διαπίστωση δημιουργίας ορισμένων οικισμών (Άγιος Νικόλαος Καινουρίου, Άνω Δρυμών, Αυλακιές κ.τ.λ), 28 στο

³⁶ Σ. Ασδραχάς, *Ελληνική Οικονομική Ιστορία ΙΕ' - ΙΘ' έκδ.* πολιτιστικού ιδρύματος ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2003, σ. 515

³⁷ Μ. Χουλιάρáκης, *ό.π.*, σ. 14

σύνολό τους. Στη συγκεκριμένη χρονική περίοδο άλλωστε ο ορεινός χώρος λειτούργησε ως «πόλος αντίστασης και εξέγερσης».³⁸ Ο πληθυσμός της επαρχίας αυξάνεται (με επιφύλαξη παρατίθεται το ποσοστό 18%). Οι ορεινοί και ημιορεινοί οικισμοί φαίνεται να διατηρούν τον πληθυσμό τους, ενώ οι πεδινοί οικισμοί παρουσιάζονται να γνωρίζουν διόλου ευκαταφρόνητη διόγκωση που αγγίζει το 30%.

Κατά το 1951, σύμφωνα με τα αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού, καταγράφονται 1 δήμος, 2 ημιαστικές περιφέρειες και 32 κοινότητες. Ο συνολικός πληθυσμός της επαρχίας Τριχωνίδας παρουσιάζει αύξηση του ύψους 13,98%.³⁹ Οι εκκαθαριστικές επιχειρήσεις που διεξήγαγαν τα γερμανικά στρατεύματα για να διασφαλίσουν την αναίμακτη αποχώρησή τους από το νομό⁴⁰, δεν αποτυπώνονται στην απογραφή του 1950. Αύξηση κατά 17% παρουσιάζει ο πληθυσμός κυρίως πεδινών οικισμών, καθώς στη μετεμφυλιακή περίοδο συντελέσθηκε μία εκτεταμένη μετακίνηση ορεινών πληθυσμών, κατ' αρχάς για πολιτικούς και αργότερα για οικονομικούς λόγους, προς τις πεδινές.⁴¹ Έτσι πολλά χωριά στις πλαγιές των βουνών εγκαταλείφθηκαν προς όφελος παλαιών ή νεοϊδρυμένων πεδινών οικισμών, ενώ αραιοκατοικημένοι και ανθυγιεινοί βοσκότοποι και έλη μετατράπηκαν σε α[οστραγγισμένες καλλιεργήσιμες περιοχές με ιδιαίτερα πυκνό πληθυσμό.⁴² Ενδεικτικά αναφέρεται ότι στον οικισμό Καλυβίων, ο πληθυσμός αυξήθηκε κατά 13,4%, στο Δοκίμι κατά 14,9% και στη Μεγάλη Χώρα κατά 13.1%. Το φαινόμενο προφανώς συνδέεται με την επιστροφή των ανταρτών από τα βουνά, η οποία έγινε κατά τη διάρκεια των μεταπολεμικών και πρώτων μετεμφυλιακών ετών. Ανάλογη ήταν και η πορεία του άμαχου πληθυσμού, ο

³⁸Κ.Κόμης, *Σύναμμα*, έκδ. Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2007, σ.334

³⁹ *Αποτελέσματα της Απογραφής του Πληθυσμού της 7^{ης} Απριλίου 1951*, έκδ. Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήνα 1961, τόμ. Ι' μέρος πρώτον, σ. 26 και μέρος τέταρτο, σ.5

⁴⁰ Θ. Κακογιάννης, *Μνήμες και Σελίδες της Εθνικής Αντίστασης*, Αγρίνιο – Δυτική Στερεά, έκδ. Κωσταράκη, Αθήνα 1927, σ. 458

⁴¹ Κ.Κόμης, *ό.π.*, σ. 339

⁴² Πετμεζάς Σ., *ό.π.*, σ. 50

οποίος, μετά το τέλος της κατοχής εγκαταλείπει τους ορεινούς, αλλά ασφαλείς, κατά το παρελθόν, οικισμούς και να συγκεντρώνεται στους πεδινούς. Χαρακτηριστικά αναφέρεται ο συνοικισμός Κοκκινόβρυση, ο οποίος απώλεσε το 72% των κατοίκων του. Έτσι ο πληθυσμός ορεινών κοινοτήτων αποδυναμώνεται κατά 13%. Ακόμη μεγαλύτερη είναι η μείωση του ημιορεινού πληθυσμού (32%), η οποία αναδεικνύει τον πληθυσμιακό μαγνητισμό του κάμπου και ιδιαιτέρως του αστικού κέντρου του Αγρινίου.

Η απογραφή του 1961 αντικατοπτρίζει ενεργέστερα τις αναδυόμενες τάσεις του πληθυσμού προς τα αστικά κέντρα και ουσιαστικά λειτουργεί ως προπομπός του φαινομένου της αστυφιλίας και της εξωτερικής μετανάστευσης. Οι πεδινές κοινότητες ακολουθούν την ανιούσα πληθυσμιακή πορεία τους, η οποία τώρα φτάνει το ποσοστό του 30%. Το 1961 ο συνοικισμός του Καινουρίου τριπλασιάζει τον πληθυσμό και ο πληθυσμός της Μεγάλης χώρας υπερδιπλασιάζεται. Οι ορεινοί συνοικισμοί δεν κατορθώνουν να ανακτήσουν τον απωλεσθέντα πληθυσμιακό τους όγκο, χωρίς όμως να γνωρίζουν νέα πληθυσμιακή αιμοραγία. Μέσω του περιοδικού «Αιτωλοακαρνανικά Χρονικά» το 1956 μάταια ο συντάκτης του άρθρου τονίζει: «Δεν είναι φτωγή η ύπαιθρος χώρα μας και ανίκανος να συγκρατήσει τον πληθυσμό της. Θέλει οι κάτοικοί της να την αγαπήσουν όσον της αξίζει εγκαταλείποντες οριστικώς τας τυχοδιωκτικές εκδηλώσεις της καταστρεπτικής αστυφιλίας».⁴³ Τα προβλήματα, όμως, των ορεινών οικισμών είναι δυσεπίλυτα και η απάντηση στην παραπάνω πρόσκληση έρχεται από αρθρογράφο του ίδιου περιοδικού: «Προ του τελευταίου πολέμου, αλλά και μέχρι των τελευταίων ετών δεν θα ήτο υπερβολή αν εσημειούτο ότι εις τα ορεινά διαμερίσματα υπήρξεν παντελής έλλειψις συγκοινωνίας. Οι ορεσίβιοι ήταν σχεδόν απομονωμένοι. Χρήσις χημικών λιπασμάτων δεν εγένετο. Άδρευσις εις ολίγας περιπτώσεις διενεργείτο και κατά

⁴³ «Η Αστυφιλία και ο Τουρισμός μας», *Αιτωλοακαρνανικά Χρονικά*, τχ. 4, Αθήνα 1956, σ.3-5

τρόπον πλημμελή».⁴⁴ Όλη αυτή η κατάσταση, αποτυπωνόταν, όπως ήταν επόμενο, και δημογραφικά.

Σύμφωνα με τον Ι.Κ. Χασιώτη, η σύγχρονη περίοδος της ελληνικής Διασποράς μπορεί να οριστεί με έναν κύκλο μεταναστεύσεων που άνοιξε στα μέσα της δεκαετίας του 1940 και έκλεισε στη δεκαετία του 1970. Ένα τμήμα των μεταναστών ακολούθησε το δρόμο που οδηγούσε στις Ηνωμένες Πολιτείες, άλλοι προτιμούσαν τον Καναδά ενώ άλλοι κατευθύνθηκαν προς την Αυστραλία.⁴⁵ Η απογραφή του 1971 επιβεβαιώνει αυτό τον ισχυρισμό. Η ορεινή Τριγωνίδα αποδυναμώθηκε σταδιακά και σταθερά. Σε άρθρο του περιοδικού «Στερεά Ελλάς», αναφέρεται: «Όσοι παραμένουν σ' αυτή την περιοχή της χώρας μας δεν μπορούν να ζήσουν με κρύο νερό και καθαρό αέρα. Η ζωή αλλάζει. Οι ανάγκες αυξάνονται. Τα προβλήματα πολλαπλασιάζονται και οι κάτοικοι αποζητούν μια καλύτερη ζωή».⁴⁶ Αποζητούν αυτή την καλύτερη ζωή στο εξωτερικό αλλά και στα εγχώρια αστικά κέντρα. Η αστυφιλία και η μετανάστευση προκαλούν, περιγράφουν και προσδιορίζουν την ορεινή οικιστική συρρίκνωση. Έτσι, ενώ σύμφωνα με την απογραφή του 1961 ο πληθυσμός των ορεινών περιοχών ανερχόταν σε 11.925 ψυχές, το 1971 περιορίστηκε στις 9.198 (μείωση 23%). Διαφοριστικές περιπτώσεις είναι οι ακόλουθες: ο συνοικισμός Λαμπιρίου το 1971, γνωρίζει πληθυσμιακή μείωση της τάξεως του 55%. Ο πληθυσμός του συνοικισμού Σκαλιτίνα μειώνεται κατά 61% και της Κοκκινόβρυσης κατά 83%. Η μείωση του πληθυσμού δεν αγγίζει τόσο υψηλά ποσοστά σε όλους τους οικισμούς αλλά είναι απaráμιλλη και υψηλότερη του 10% σε όλους τους ορεινούς οικισμούς. Η πορεία των ημιορεινών συνοικισμών είναι επίσης φθίνουσα. Η ποσοστιαία μείωση του

⁴⁴ Κ. Ταμπάκης, «Ανασυγκρότηση της ορεινής οικονομίας του Νομού», *Αιτωλοακαρνανικά Χρονικά*, τχ. 4 1956, σ. 5-15

⁴⁵ Κ. Χασιώτης, *Επισκόπηση της Ιστορίας της Νεοελληνικής Διασποράς*, έκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 38-39

⁴⁶ Χ. Σταυρόπουλου, «Η οικονομική ανάπτυξη της Ρούμελης», *Στερεά Ελλάς*, τχ. 2, Αθήνα 1969, σ.22

ημιορεινού πληθυσμού στο σύνολό του φτάνει το 15%. Αντίθετα οι πεδινές κοινότητες αυξάνονται κατά 19%. Βασικός συντελεστής αυτής της αύξησης ήταν το αστικό κέντρο του Αγρινίου, το οποίο λειτούργησε πολωτικά και αύξησε τον πληθυσμό του κατά 15%.

Για την απόδοση μιας ευκρινέστερης εικόνας του νομού, όπως αυτή σκιαγραφείται στην απογραφή του 1971, επιχειρείται ο συσχετισμός της συγκέντρωσης του πληθυσμού στις ορεινές, ημιορεινές και πεδινές περιοχές της Τριχωνίδος με τις ταυτόχρονες πληθυσμιακές συγκεντρώσεις σε όλο το νομό Αιτωλοακαρνανίας και εν συνεχεία σε ολόκληρη την επικράτεια. Ενώ λοιπόν το 67,73% του πληθυσμού τις χώρες κατοικεί σε πεδινές περιοχές, στο νομό Αιτωλοακαρνανίας αυτό το ποσοστό ανέρχεται σε 42,82 % και πιο συγκεκριμένα στην επαρχία Τριχωνίδας φτάνει το 75,3%. Αντίστροφα κινούνται τα ποσοστά στην περίπτωση των ορεινών οικισμών. Ενώ το 11,95% της Ελλάδας κατοικεί σε ορεινούς οικισμούς και το 19,6% των Αιτωλοακαρνανίων παραμένει σε ορεινές κοινότητες, στην επαρχία Τριχωνίδος οι ορεινοί οικισμοί κατάφεραν να συγκεντρώσουν μόλις το 9% του συνολικού πληθυσμού της επαρχίας. Από τα δεδομένα αυτά συνάγεται το συμπέρασμα ότι η εισροή πληθυσμών στην πεδινή Τριχωνίδα ξεπερνά κατά πολύ τα πανελλήνια ποσοστά. Η διαπίστωση αυτή ήταν, ως ένα βαθμό, αναμενόμενη καθώς πρόκειται για επαρχία, οι ορεινές περιοχές της οποίας ήταν ιδιαίτερος παραγκωνισμένες από την κρατική μέριμνα. Τα έργα υποδομής βρίσκονταν τότε σε εμβρυακό στάδιο και συγκεκριμένα η σκυρόστρωση των δρόμων αποτελούσε πάγιο αίτημα των κατοίκων. Οι δυσχερείς συνθήκες διαβίωσης εύλογα οδήγησαν μεγάλο ποσοστό του πληθυσμού σε πεδινές και εύκολα προσβάσιμες περιοχές και η πληθυσμιακή αφαιμάξη του ορεινού χώρου στην υπό εξέταση περιοχή ξεπέρασε κάθε δεδομένο σε τοπικό και πανελλήνιο επίπεδο. Βέβαια παρατηρείται ότι, ενώ υπάρχει μείωση του πληθυσμού στα περισσότερα χωριά της περιοχής, στις τέσσερις κοινότητες, των Αμπελιών, της

Σαργιάδας, της Ποταμούλας και της Χούνης σημειώνεται πληθυσμιακή αύξηση, που οφείλεται κυρίως σε μετακινήσεις πληθυσμού από τα πιο μικρά ορεινά και απομακρυσμένα χωριά προς τα πιο μεγάλα, τα οποία διαθέτουν καλλιεργήσιμες εκτάσεις και βρίσκονται εγγύτερα στα αστικά κέντρα, δηλαδή κοντά στον αμαξιτό δρόμο Αγρινίου - Καρπενησίου.

Ένα δημογραφικό φαινόμενο με ιδιαίτερο ενδιαφέρον, το οποίο αποτυπώθηκε στην απογραφή του 1971, ήταν η κατάργηση συγκεκριμένων κοινοτήτων, οι οποίες καλύφθηκαν πλήρως από τα νερά του Αχελώου κατά τη διάρκεια κατασκευής υδάτινου φράγματος. Συγκεκριμένα, στα Κρεμαστά το 1966 κατασκευάστηκε μεγάλο χωμάτινο φράγμα με ωφέλιμη ρυθμισμένη παροχή, με αποτέλεσμα τη δημιουργία της ομώνυμης τεχνητής λίμνης στα σύνορα με το Νομό Ευρυτανίας. Ο οικισμός Σίδηρα εκκενώθηκε κατόπιν κρατικής απόφασης. Το κράτος προκειμένου να προχωρήσει στην κατασκευή του φράγματος Κρεμαστών, ανάγκασε τους κατοίκους να εγκαταλείψουν τον συνοικισμό, παρέχοντας σε αυτούς γαίες. Ο πληθυσμός των Σιδήρων μεταφέρθηκε στο γειτονικό συνοικισμό Χαραυγή ενώ ολόκληρος ο οικισμός Σίδηρα είναι σήμερα καλυμμένος από τα ύδατα της τεχνητής λίμνης Κρεμαστών.⁴⁷ Παρόμοια ήταν η τύχη των κατοίκων του Αγαλιανού, του Ψηλόβραχου και της Επισκοπής, οι οποίοι μετοίκησαν στον γειτνιαζόν αστικό κεντρο του Αγρινίου.⁴⁸ Η δεύτερη τεχνητή λίμνη αναπτύχθηκε νοτιότερα με την κατασκευή φράγματος στη θέση Καστράκι, η επιφάνεια της οποίας φθάνει μέχρι τη βάση τον φράγματος Κρεμαστών. Στη λίμνη αυτή βυθίστηκαν τα χωριά Μαυρομάτι και Άγιος Βασίλειος.⁴⁹ Μπορεί να επισημανθεί το γεγονός ότι η κατασκευή του φράγματος είχε συνέπειες και στον πληθυσμό άλλων γειτονικών χωριών. Στην απογραφή αυτή φαίνεται ότι, ενώ συνεχίζεται η ραγδαία μείωση του πληθυσμού σχεδόν σε όλα χωριά, αντίθετα η κοινότητα

⁴⁷ Αιτωλοακαρνανία παρόν και μέλλον, ό.π., σ. 21

⁴⁸ Κ. Μαραγιάννης, ό.π., σ. 129-131, 135

⁴⁹ Ιαματικές Πηγές, Φυσικά Μεταλλικά Νερά της Αιτωλοακαρνανίας, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Αιτωλοακαρνανίας, Μεσολόγγι 2010, σ. 25

της Χούνης παρουσιάζει σημαντική αύξηση 213 κατοίκων σε σχέση με την προηγούμενη απογραφή του 1961, δηλαδή γνωρίζει αύξηση της τάξης του 20%. Αυτή η εξέλιξη οφειλόταν κυρίως στη γειτνίαση της Χούνης με την περιοχή του υδροηλεκτρικού φράγματος των Κρεμαστών, καθώς υπήρχε ανάγκη ικανοποίησης των καθημερινών βιοτικών ειδών και τροφίμων των εργαζομένων στη ΔΕΗ και των οικογενειών τους. Η κατασκευή του υδροηλεκτρικού φράγματος των Κρεμαστών θα προσφέρει εργασία όχι μόνο στο εργατικό δυναμικό της περιοχής, αλλά και της υπόλοιπης Ελλάδας, αφού ήρθαν και εργάστηκαν στην κατασκευή του Ηπειρώτες, Πελοποννήσιοι, ακόμη και Κρητικοί. Μετά την ολοκλήρωση του Φράγματος των Κρεμαστών οι κάτοικοι των πληγέντων χωριών, κομίζοντας τις χρηματικές τους αποζημιώσεις, κατευθύνθηκαν κυρίως στις πόλεις, όπως ήταν το Αγρίνιο, η Λαμία, η Πάτρα και η Αθήνα, ενώ οι κάτοικοι των άλλων χωριών αποφάσισαν να μετοικήσουν στο εξωτερικό. Πλέον ο τόπος δεν μπορούσε να προσφέρει απασχόληση και πόρους για τη διαβίωση τους, επειδή η κατασκευή του φράγματος και κυρίως της τεχνητής λίμνης περιόρισε τις γεωργοκτηνοτροφικές εκτάσεις και μείωσε το εισόδημα των κτηνοτρόφων, αφού σημαντικές καλλιεργήσιμες εκτάσεις καλύφθηκαν από τα νερά της τεχνητής λίμνης.⁵⁰

Μετά το 1974, εξαιτίας της πρώτης παγκόσμιας πετρελαϊκής του 1973, μειώνεται σταδιακά το μεταναστευτικό ρεύμα στο εξωτερικό για να σταματήσει οριστικά στα τέλη της δεκαετίας του 1970, εξαιτίας της δεύτερης παγκόσμιας πετρελαϊκής κρίσης το 1979, ενώ παράλληλα συνεχίζεται η μετανάστευση κατοίκων προς τα αστικά κέντρα της χώρας. Στην απογραφή του 1981 ο ορεινός και ημιορεινός πληθυσμός τείνουν στο ελάχιστο. Οι ορεινές κοινότητες συγκεντρώνουν 7.525 ψυχές και οι ημιορεινές 8.613 ψυχές. Η επιστροφή υπολογίσιμου αριθμού αποδήμων από το εξωτερικό ενισχύει κυρίως τα αστικά

⁵⁰ Α. Βετσόπουλος, «Όψεις κοινωνικού κι οικονομικού βίου στην περιοχή Παρακαμπυλίων κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο 1945- 1974), *Αχελώς και τα χωριά «περί τον καλούμενον Καμπύλον ποταμόν»*, Πρακτικά Συνεδρίου, έκδ. Πασχέντη, Αγρίνιο 2011, σ. 42, 45, 46

κέντρα και δεν τονώνει την ελληνική ύπαιθρο. Η επιστροφή αυτή δεν μετέβαλε τις συνθήκες ερήμωσης του ορεινού χώρου. Στην καλύτερη των περιπτώσεων, εφόσον το επέτρεπε ο γεωγραφικός παράγων και κυρίως το υφιστάμενο οδικό δίκτυο, ανεπτύχθη μία ατελής σχέση με τη γενέτειρα, η οποία περιοριζόταν σε νοσταλγικές περιοδικές επισκέψεις.⁵¹ Έτσι η δημογραφική κρίση της ορεινής Τριχωνίδος μοιάζει να παγιώνεται. Ο συνολικός πληθυσμός της επαρχίας Τριχωνίδας, παρόλο που μέχρι τη δεκαετία του '61-71 παρουσίαζε ένα σταθερό ρυθμό πληθυσμιακής αύξησης, στη συνέχεια εμφανίζει πτωτική τάση, με ρυθμό πληθυσμιακής μείωσης -0,35%. Το Αγρίνιο ανέρχεται πληθυσμιακά συμπαρασύροντας στην ανοδική πληθυσμιακή του πορεία και τις γειτονικές του κοινότητες δορυφόροι. Συνεχή αύξηση, τις τελευταίες δεκαετίες, παρουσιάζουν οι παραλίμνιες πεδινές κοινότητες, γεγονός που συσχετίζεται με τις εύφορες παραλίμνιες εκτάσεις, στις οποίες έχουν γίνει σημαντικά αρδευτικά έργα. Παρόμοια είναι η εξέλιξη του πληθυσμού οικισμών, οι οποίοι βρίσκονται πάνω στους βασικούς οδικούς άξονες της επαρχίας. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του Καινούργιου (βρίσκεται πάνω στον οδικό άξονα Αγρινίου-Θέρμου), ο πληθυσμός του οποίου ανέρχεται σε 3.133 ψυχές, και η περίπτωση της κοινότητας Παναιτωλίου (κείται πλησίον της εθνική οδού Αγρινίου-Πατρών), ο πληθυσμιακός όγκος της οποίας φτάνει τις 3.546 ψυχές⁵².

Μελετώντας τους οικισμούς σε επίπεδο νομού, η απογραφή του 1981 απεικονίζει μια τάση εγκατάλειψης των ημιορεινών και ορεινών κοινοτήτων προς όφελος των πεδινών, των οποίων το ποσοστό συμμετοχής στον πληθυσμό αυξάνεται από 42,82% το 1971 σε 48% το 1981. Σε επίπεδο επαρχίας το ποσοστό αυτό το 1981 σε 79, 6% αφού από τους 79.000 κατοίκους περίπου οι 62.000 κατοικούν στα ορεινά. Το ποσοστό καταδεικνύει ότι η επαρχία Τριχωνίδος αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα αποδυνάμωσης του ορεινού

⁵¹ Κ.Κόμης, *ό.π.*, σ. 339

⁵² *Πραγματικός Πλήθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 5^{ης} Απριλίου 1981*, έκδ. Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήναι 1982, σ. 36

χώρου και αντίστοιχης πληθυσμιακής ενδυνάμωσης των πεδινών περιοχών. Η απουσία διάθεσης επενδύσεων στον ορεινό χώρο, κυρίως εξαιτίας της έλλειψης υποδομών και της θεσμοθέτησης κινήτρων από το ελληνικό κράτος, θα συντελέσουν στη οριστική μείωση του πληθυσμού και στην ανατροπή των κοινωνικό-οικονομικών δομών του.

Στις τελευταίες δεκαετίες του 20ου αιώνα ο νομός παρουσιάζει έντονη τάση αστικοποίησης. Σε επίπεδο νομού κατά την τριακονταετία 1951-1981 ο αστικός πληθυσμός σημείωσε αύξηση κατά 59%, μένοντας όμως σε πολύ χαμηλά, σε σχέση με τα εθνικά επίπεδα. Σε επίπεδο επαρχίας ο αστικός πληθυσμός σημείωσε αύξηση 71, 2%

Παράλληλα μεγάλη μείωση παρουσιάζει ο αγροτικός πληθυσμός του Νομού ακολουθώντας την σε εθνικό επίπεδο ανάλογη τάση. Στην επαρχία Τριχωνίδος το 1951 ο αγροτικός πληθυσμός ανερχόταν σε 13.546 ψυχές και καταλάμβανε ποσοστό 21, 16%. Το 1981 το ποσοστό φτάνει σε 39, 6%

Ελαφρά αύξηση σε απόλυτα μεγέθη παρουσιάζει ο ημιαστικός πληθυσμός, αντίθετα απ' ότι συμβαίνει σε πανελλήνια κλίμακα, καθώς φαίνεται ότι στον Νομό οι ημιαστικοί οικισμοί αποτελούν ενδιάμεση βαθμίδα στην έξοδο του πληθυσμού από τις αγροτικές κοινότητες στα αστικά κέντρα. Ο ημιαστικός πληθυσμός σαν ποσοστό του πληθυσμού του Νομού είναι πολύ υψηλότερος από το αντίστοιχο εθνικό ποσοστό. Σε επίπεδο επαρχίας οι ημιαστικοί οικισμοί (Παναιτώλιο, Αγ. Κωνσταντίνος) συγκεντρώνουν το 1951 το 7,8% του συνολικού πληθυσμού ενώ το 1981 (Καινούριο, Παναιτώλιο, Αγ. Κωνσταντίνος, Δοκίμιον) το 23,7%. Ως εκ τούτου παρουσιάζουν ποσοστό αύξησης 15, 9%.

Η σύνθεση της απασχόλησης του πληθυσμού χαρακτηρίζεται από την κυριαρχία του πρωτογενή εις βάρος των υπολοίπων τομέων παραγωγής, ενώ ο ενεργός πληθυσμός έχει μειωθεί στο 40,3% του συνολικού πληθυσμού. Από

την ανάλυση του είδους των εκτάσεων της επαρχίας στην εκπνοή του 20ου αιώνα, προκύπτει ότι αυτή διαθέτει πλέον μόνο 20% καλλιεργούμενες εκτάσεις, που αντιστοιχούν σε 240.897 στρέμματα. Αυτά εντοπίζονται κυρίως στην πεδιάδα του Άνω Αχελώου και την βόρεια παραλίμνια ζώνη της λίμνης Τριχωνίδας. Ακόμα διάσπαρτη γεωργική γη παρατηρείται στο Βορειοδυτικό τμήμα της ορεινής Τριχωνίδας, της οποίας η αποδοτικότητα είναι περιορισμένη, σε σχέση με τις προαναφερθείσες εκτάσεις. Η γεωργική παραγωγή των τελευταίων δεκαετιών περιλαμβάνει καλλιέργεια τομάτας, πατάτας, εσπεριδοειδών, οπωροφόρων δέντρων και ελαιόδεντρων. Η καλλιέργεια καπνού έχει περιοριστεί αισθητά και τη θέση της έχει καταλάβει η καλλιέργεια κτηνοτροφικών φυτών όπως το τριφύλλι και το καλαμπόκι.⁵³

Η κτηνοτροφία της επαρχίας Τριχωνίδας ήταν άμεσα συνδεδεμένη με τους ορεινούς οικισμούς της περιοχής. Η πληθυσμιακή αφαίμαξη των τελευταίων οδήγησε την κτηνοτροφία σε πλήρη παρακμή. Στα πλαίσια της επαρχίας λειτουργούν πλέον ελάχιστες οργανωμένες κτηνοτροφικές μονάδες, οι οποίες στην πλειοψηφία τους είναι μικρά χοιροτροφεία. Δεν υφίστανται πλέον μονάδες εκτροφής βοοειδών και ακόμη και στην ορεινή Τριχωνίδα η εκτροφή αιγοπροβάτων είναι περιορισμένη.

Στην απογραφή του 1991 παρατηρείται κορύφωση της πληθυσμιακής συγκέντρωσης στα πεδινά. Ο συνολικός πληθυσμός της επαρχίας φτάνει τους 84.926 κατοίκους και γνωρίζει στοιχειώδη πληθυσμιακή αύξηση της τάξης του 7%. Όμως ο πληθυσμός των πεδινών συνοικισμών αυξάνεται ραγδαία και η πρωτοφανής πληθυσμιακή διόγκωσή του φτάνει το 245%. Η ανιούσα πορεία χαρακτηρίζει τον πληθυσμό του αστικού κέντρου και των κοινοτήτων πέριξ αυτού. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση των Τριαντέϊκων, που αύξησαν τον πληθυσμό τους κατά 49,3 %. Την ίδια περίοδο παρατηρείται πληθώρα νεοσυσταθέντων πεδινών συνοικισμών, όπως τα Λουτρά Μυρτιάς, ο

⁵³ Αιτωλοακαρνανία παρόν και μέλλον, ό.π., σ. 91-93

Ακροπόταμος Αγρινίου και ο Σχοινιάς Παντανάσσης. Ο ημιορεινός πληθυσμός αυξάνεται κατά 5% μόνο ενώ ο ορεινός μένει σταθερός και σταθερά αποδυναμωμένος.

Συγκεφαλαιώνοντας μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι οι πεδινοί πληθυσμοί της επαρχίας ακολουθούν σταθερή ανοδική πορεία, η οποία κορυφώνεται στην απογραφή του 1991. Η ημιορεινοί οικισμοί κινούνταν ανοδικά έως το 1951 και έκτοτε ακολουθούν φθίνουσα πορεία. Οι ορεινές κοινότητες, οι οποίες γνώρισαν πληθυσμιακή έκρηξη στα χρόνια της κατοχής και τις αντίστασης, αποδυναμώθηκαν σημαντικά έως το 1982 και έκτοτε κινούνται σε σταθερά επίπεδα. Η μελέτη αυτή στόχο έχει να ιχνηλατήσει τις οδούς των πληθυσμιακών μετακινήσεων στα πλαίσια της επαρχίας Τριχωνίδας και να αιτιολογήσει τις φαινομενικά ανεξήγητες αυξομειώσεις του πληθυσμού. Οι μετακινήσεις των ανθρώπων είναι πολλαπλές, υπακούουν σε διαφορετικούς ρυθμούς και σκοπούς και ορίζονται από διαφορετικές αιτίες: Άλλες μετακινήσεις είναι περιοδικές, γιατί η απομάκρυνση προϋποθέτει την επιστροφή ενώ άλλες είναι μόνιμες, γιατί η απομάκρυνση συνεπάγεται την οριστική εγκατάσταση σε διαφορετικό από τον αφετηριακό τόπο⁵⁴. Θα ήταν άτοπο να προβλεφθεί με ακρίβεια η μελλοντική πληθυσμιακή πορεία της επαρχίας. Πέρα από κάποιες υποθέσεις, αυτό που μπορεί να διατυπωθεί με σιγουριά είναι το εξής: οι πληθυσμιακές μετακινήσεις δεν κινούνται στη σφαίρα του παραλόγου. Οι αιτίες τους απορρέουν από την κοινωνική λειτουργία και οι συνέπειές τους επιστρέφουν σε αυτή.

⁵⁴ Σ. Ασδραχάς, *ό.π.*, σ. 219, 220

ΑΠΟΓΡΑΦΗ ΓΕΩΡΓΙΚΗΣ ΚΑΙ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΚΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ 1911: επαρχία Τριχωνίδας

Γεωργία

Μελετώντας τα δεδομένα της γεωργικής απογραφής του 1911 παρατηρούμε ότι η οικονομία της επαρχίας ήταν άμεσα συνδεδεμένη με την καλλιέργεια σίτου. Κύριος σιτοβολώνας της Τριχωνίδας ήταν ο κάμπος του Αγρινίου στον οποίο εντοπίζονται 6.035 καλλιεργήσιμα στρέμματα. Πρωταρικό ρόλο στην καλλιέργεια σιταριού διαδραμάτιζαν επίσης οι γειτονικές κοινότητες των Καλυβίων (1.767 στρ.) και του Παναιτωλίου (1.688 στρ.) Ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί η διαπίστωση ότι ο ορεινός οικισμός της Αμβρακίας κατέχει την 4^η θέση στην καλλιέργεια και παραγωγή σίτου (1.590 στρ.). Πρόκειται προφανώς για εξαίρεση που επιβεβαιώνει τον κανόνα, καθώς αναντίρρητα ο κύριος όγκος της παραγωγής προερχόταν από την πεδιάδα πέριξ της βραχωρίτικης πόλεως.

Στην παραγωγή σημαντικής ποσότητας σίτου επιδίδονταν άλλοι δεκαέξι οικισμοί, των οποίων τα καλλιεργήσιμα στρέμματα κυμαίνονταν ανάμεσα στα 500 και 1.500 στρέμματα. Από τους προαναφερθέντες οικισμούς 6 είναι ορεινοί, 6 ημιορεινοί και 4 μόνο πεδινόι. Οι αριθμοί σκιαγραφούν πλήρως της οικονομική κατάσταση. Αν και ο κύριος όγκος της παραγωγής προερχόταν από το κέντρο της επαρχίας πολλές άλλες κοινότητες βάσισαν την οικονομία τους στον πρωτογενή τομέα και συμμετείχαν ενεργά στην παραγωγή. Η οικονομική τους δυναμική αποτυπώνεται και στον πληθυσμιακό τους κεφάλαιο. Αναφέρονται σχετικά τα παραδείγματα της Καλλιθέας και της Σπολάϊτας που συγκεντρώνουν σημαντικό αριθμό ψυχών. Στον αντίποδα βρίσκονται κοινότητες όπως η Χρυσοβίτσα, οι οποίες παρά την σημαντική τους δύναμη στο γεωργικό τομέα, φθίνουν πληθυσμιακά και τείνουν προς ερήμωση. Πρόκειται για περιπτώσεις στις οποίες το μεγάλο υψόμετρο και η απόσταση

από το αστικό κέντρο λειτουργούν ανασταλτικά και καταστέλλουν σταδιακά την οικονομική δυναμική της κοινότητας.

Αναφορικά με την παραγωγή καπνού το 1911 εκτός από την πόλη του Αγρινίου σημαντικό ρόλο διαδραμάτιζαν οι κοινότητες του Δοκιμίου (762 στρ.), του Παναιτωλίου (1.054 στρ.) και της Μεγάλης Χώρας (800 στρ.), οι οποίες συνέδεσαν την πληθυσμιακή τους διόγκωση με την καπνική παραγωγή. Τέλος, σημαντικό μέρος της γεωργικής παραγωγής της επαρχίας συνδέθηκε και με την ελαιοπαραγωγή. Εκτενείς ελαιώνες καταγράφονται στον οικισμό του Ελαιόφυτου, της Σπολάϊτας και του Παναιτωλίου.

Από μια συγκριτική μελέτη των πινάκων καλλιέργειας και των τριών αγαθών συνάγεται το συμπέρασμα ότι υπάρχουν συγκεκριμένες κοινότητες ιδιαίτερα πλουτοφόρες, οι οποίες συμμετέχουν σε κάθε είδους παραγωγής σε μεγάλο μάλιστα βαθμό. Συγκεκριμένα, αναφέρεται ότι η Μεγάλη Χώρα συμμετέχει στην παραγωγή σίτου, στην καλλιέργεια καπνού και όπως θα επισημανθεί κατωτέρω, είναι σημαντικός εκτροφέας προβάτων. Ανάλογα στον οικισμό του Παναιτωλίου καλλιεργείται σιταρι, ελαιόδεντρα και εκτρέφεται σημαντικός αριθμός προβάτων. Οι συγκεκριμένες κοινότητες γειτνιάζουν με το αστικό κέντρο και διατελούν ρόλο σημαντικού οικονομικού παράγοντα ως τις μέρες μας.

Κτηνοτροφία

Η επαρχία Τριχωνίδος στηρίζει την οικονομία της και στον κτηνοτροφικό τομέα καθώς εντός των συνόρων της εκτρέφεται σημαντικός αριθμός αιγοπροβάτων, χοίρων και βοών. Ο κτηνοτροφικός τομέας επιτρέπει την εκμετάλλευση ορεινών εδαφών και αποτελεί τον ακρογωνιαίο λίθο της οικονομίας ορεινών και ημιορεινών κυρίως κοινοτήτων.

Η κτηνοτροφία της επαρχίας, χωρική και ημινομαδική, συνδέεται κυρίως με την εκτροφή αμνοεριφίων. Ζώα νευρώδη, γερά και ανθεκτικά στο κρύο και τις συνεχείς μετακινήσεις, ήταν απόλυτα προσαρμοσμένα στο ζωοτροφικό σύστημα που ίσχυε στην Ελλάδα και απέδιδαν άφθονο μαλλί. Το μεγαλύτερο μέρος τους ανήκε σε ημινομάδες κτηνοτρόφους, οι οποίοι χρειάζονταν ζώα ανθεκτικά και ευκίνητα, ικανά να εκμεταλλευτούν στο έπακρο τα πεδινά χειμαδιά και τα ορεινά θέρετρα. Η βασική και άμεση συνεισφορά τους στη διατροφή των πληθυσμών του νομού δεν ήταν το κρέας, αφού το μικρό τους μέγεθος δεν τους επέτρεπε να αποδώσουν μεγάλες ποσότητες, αλλά το γάλα. Η παραγωγή γαλακτοκομικών προϊόντων αποτελούσε τον κορμό της παραγωγικής δραστηριότητας σε είδη διατροφής των ποιμενικών πληθυσμών. Το τυρί άλλωστε εμπορευματοποιούνταν σταθερά όλο το χρόνο σε επίπεδο τοπικών αγορών. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι περισσότερες οικογένειες δε διατηρούσαν πρόβατα αλλά κατσίκες. Άλλωστε η Ελλάδα ήταν από τα μέσα του 19^{ου} αι. η χώρα με τις περισσότερες κατσίκες στην Ευρώπη.⁵⁵ Στο συγκεκριμένο σημείο πρέπει να επισημανθεί ότι η εκτροφή αιγοπροβάτων είναι ο μόνος παραγωγικός τομέας, στον οποίο δεν πρωτοστατεί η πόλη του Αγρινίου. Ο οικισμός της Μεγάλης Χώρας παρουσιάζεται να εκτρέφει 7.600 κεφάλια προβάτων, ενώ το αστικό κέντρο έπεται με 5.268 κεφάλια. Πέραν αυτών, σύμφωνα με την κτηνοτροφική απογραφή του 1911 στην εκτροφή

⁵⁵ Πετμεζάς, Σ., *Η ελληνική αγροτική οικονομία κατά τον 19^ο αιώνα, Η περιφερειακή διάσταση*, έκδ. Πανεπιστημίου Κρήτης, Ηράκλειο 2003, σ. 257, 262, 264

προβάτων συμμετέχουν άλλες 14 κοινότητες, εκ των οποίων οι 4 είναι ορεινές, 1 ημιορεινή και 7 ορεινές.

Ο κύριος όγκος των αιγών της επαρχίας συγκεντρώνεται στους ορεινούς οικισμούς της Ανάληψης (3.027 κεφάλια), της Καλλιθέας (2.199 κεφάλια) και της Χρυσοβίτσας (2.347 κεφάλια). Ακολουθούν 13 οικισμοί, όπου εκτρέφονται από 1.000 έως 300 αίγες και στην πλειοψηφία τους βρίσκονται στον ορεινό χώρο της επαρχίας. Με μια συγκριτική μελέτη των πινάκων αιγών και προβάτων, παρατηρείται ότι οι περισσότεροι οικισμοί που στηρίζουν την οικονομία τους στον κτηνοτροφικό τομέα εντοπίζονται και στους δύο πίνακες. Αναλυτικά αναφέρεται ότι η Ανάληψη, ο Δρυμών, η Καλλιθέα, η Παλαιοκαρυά, η Στριγανιά και η Χρυσοβίτσα εκτρέφουν σημαντικό αριθμό αιγών και προβάτων αντίστοιχα. Οι κοινότητες αυτές χαρακτηρίζονται επίσης από σημαντικές πληθυσμιακές συγκεντρώσεις.

Από την ίδια απογραφή αναδεικνύεται το γεγονός ότι η εκτροφή βοών και χοίρων υστερεί σημαντικά εν συγκρίσει με εκείνη των αιγοπροβάτων. Η εποχική διατήρηση σταβλισμένης βοοτροφίας ήτν μια τεχνική συμπλήρωσης, εκ μέρους των ζωεμπόρων, της εποχικής προσφοράς γάλακτος και κρέατος των ημινομαδικών πληθυσμών. Τα όψιμα γεννημένα μοσχάρια των χωρικών της ενδοχώρας, που δύσκολα μπορούσαν να συντηρηθούν το φθινόπωρο και το χειμώνα, κάλυπτε τη ζήτηση κρέατος πριν από τη γέννηση των νέων αιγοπροβάτων.⁵⁶ Άξια λόγου κρίνεται η παρατήρηση, σύμφωνα με την οποία οι οικισμοί που βρίσκονται στις πρώτες θέσεις κατάταξης στην εκτροφή βοών και χοίρων είναι ορεινοί ή ημιορεινοί και στους κόλπους τους εντοπίζεται σημαντικός αριθμός αιγών. Συνάγεται λοιπόν το συμπέρασμα ότι οι αίγες στήριζαν σημαντικά την οικονομία των εν λόγω κοινοτήτων (Ανάληψη, Δρυμών, Καλλιθέα, Χρυσοβίτσα κ.τ.λ.) και επέτρεψαν τον προσανατολισμό της

⁵⁶Πετμεζάς, Σ., ό.π., σ. 259

κτηνοτροφίας και σε άλλα είδη παραγωγής. Άλλωστε η εκτροφή των αροτήρων βοών αποτελούσε τη βάση και της γεωργικής δραστηριότητας των χωρικών.

Η πληθυσμιακή εξέλιξη την ζωοτρόφων κοινοτήτων της επαρχίας δε βρίσκεται πάντα σε άμεση συνάρτηση με το κτηνοτροφικό κεφάλαιο του 1911. Ο μεγάλος αριθμός ζώων θα μπορούσε να εκτοξεύσει την οικονομία και να διογκώσει τον πληθυσμό. Όμως οι υπό εξέταση κοινότητες δεν κατάφεραν να αποκλίνουν της εικόνας που παρουσιάζουν όλοι οι ορεινοί και ημιορεινοί οικισμοί της επαρχίας. Έτσι, υπέστησαν σημαντική πληθυσμιακή μείωση, η οποία κορυφώθηκε το 1971 κ.ε. Κατάφεραν να συγκρατήσουν εν μέρει τις πληθυσμιακές εκροές μόνο όσοι οικισμοί γειτνιάζαν με το Αγρίνιο ή βρίσκονταν πλησίον των βασικών οδικών αρτηριών του νομού (π.χ. Καλλιθέα).

ΑΓΡΙΝΙΟ: ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΚΑΙ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΟΨΕΙΣ (19^{ος} 20^{ος} ΑΙΩΝΑΣ)

Το Αγρίνιο, η πόλη με τη μεγαλύτερη πληθυσμιακή συγκέντρωση στο νομό, κείται στις παρυφές του όρους «Παναιτωλικό», στην κορυφή πεδιάδας του «Μεγάλου Αιτωλικού Πεδίου» των αρχαίων, ανατολικά του ποταμού Αχελώου, βόρεια των λιμνών Τριχωνίδας και Λυσιμαχίας και της οδικής αρτηρίας που ενώνει την Ήπειρο με την Πελοπόννησο. Η σύγχρονη πόλη βρίσκεται 2 χιλιόμετρα ανατολικά του αρχαίου Αγρινίου, από το οποίο πήρε και το όνομά της. Το αρχαίο Αγρίνιο βρισκόταν νότια του σημερινού χωριού Σπολάϊτα, απέναντι από την αρχαία πόλη Στράτο. Κατά τον Κούσιον, το Αγρίνιο εκείτο στη χώρα των Αγραίων πλησίον των Αγράφων.⁵⁷ Ο μύθος αναφέρει πως το αρχαίο Αγρίνιο χτίστηκε από τον Άγριο, τον γιο του Θεστίου, ο οποίος καταγόταν από τους ήρωες της Καλυδώνας και της Πλευρώνας.

Το Αγρίνιο από γλωσσικής σκοπιάς είναι σπουδαίο, επειδή αποκρυσταλλώνει στο πρόσφημα «αγ», δύο κεφαλαιώδη γεγονότα από την αρχική ιστορία της ανθρωπότητας: τους νομάδες που άγ-ονται. [σανσκριτικά ag-mas (ορεινή οδός), ag-men (μετακινούμενη στρατιά ανθρώπων με την αγ-έλη των ζώων τους)] και τη μόνιμη εγκατάσταση τους σε πεδινούς παραποτάμιους αγ-ρούς, όπου επιδίδονται στη συστηματική καλλιέργεια του εδάφους.⁵⁸ Πριν προσχωρήσουμε στην περιγραφή του οικισμού και των οικιστών του, κρίνεται απαραίτητη μια προσπάθεια εξέτασης της προέλευσης της ονομασίας Βραχώρι. Όλες οι γλωσσολογικές μελέτες συγκλίνουν υπέρ της άποψης ότι πρόκειται για παραφθορά της μιας αρχικής προγενέστερης ονομασίας, οι ιστορικές μελέτες όμως αδυνατούν να κατασταλάξουν στην ονομασία αυτή.

⁵⁷ Ι. Ραγκαβής, *Τα Ελληνικά ήτοι περιγραφή γεωγραφική, ιστορική, αρχαιολογική και στατιστική της αρχαίας και νέας Ελλάδος*, Αθήναι 1853, εκ του τυπογραφείου Κ. Αντωνιάδου, τόμ. 1, σ. 704.

⁵⁸ *Ιστορικά*, ό.π., σ. 5

Σύμφωνα με τον Μ. Φιλήντα, το όνομα Βραχώρι προέρχεται από τους Βλάχους και συγκεκριμένα από τη λέξη Βλαχοχώρι. Είναι η άποψη κατά την οποία, σύμφωνα με το νόμο της απλολογίας, η αρχική ονομασία απέβαλε την πρώτη από τις δυο όμοιες συλλαβές, έτρεψε το λ σε ρ (όπως Βούλγαρος, Βούργαρος), και κατέληξε στη λέξη Βραχώρι. Οι υποστηρικτές της εκδοχής αυτής θεωρούν ως δεδομένο, ότι η περιοχή ήταν κατοικημένη από Βλάχους πριν από την τουρκική κατάκτηση. Όμως, όπως σημειώνει ο Ηρ. Παπατρέχας, οι Βλάχοι έστηναν τα κονάκια τους στους τόπους βοσκής, στα χειμαδιά, κι αυτές οι «κατούνες» δεν ήταν, σε καμία περίπτωση, χωριά.⁵⁹ Πώς λοιπόν θα μπορούσαν κάποιοι εποχιακοί σχηματισμοί να δώσουν το όνομά τους σε συγκεκριμένο και σταθερό γεωγραφικό σημείο;

Σύμφωνα με μια άλλη γλωσσολογική προσέγγιση το όνομα είναι παρετυμολογία του «Βλοχοχώρι», δηλαδή αναφέρεται σε χωριό πού υπαγόταν στο Βλοχό. Λόγω της απλολογίας και της μετατροπής του «ο» σε «α» και του «λ» σε «ρ» έγινε το Βλοχοχώρι - Βλοχώρι - Βλαχώρι - Βραχώρι.⁶⁰ Είναι ιστορικά αποδεδειγμένο ότι το Βραχώρι ήταν ανάπτυγμα της εύφορης ζώνης, πόλισμα του κάμπου, όπου συνοίκησαν περιοδικά Βλοχαΐτες Βλαχοποιμένες που πηγαινοέρχονταν από και προς τον Βλοχό.⁶¹ Όμως, αν δεχτούμε αυτή την εκδοχή με το νόμο της απλολογίας, θα έπρεπε από τη λέξη Βλουχουχώρ' να προκύψει η ονομασία Βλουχώρ'. Από το Βλουχώρ', που είναι ευπρόφερτο και οπωσδήποτε εύηχο, δεν παράγεται σε καμία περίπτωση το όνομα Βραχώρι.⁶²

Σύμφωνα με παλαιότερη εκδοχή η λέξη παράγεται από τους Εβραίους κατοίκους [Εβραιοχώρι>Βραχώρι], επειδή στη διάρκεια της Τουρκοκρατίας υπήρχε στην περιοχή ισχυρή εβραϊκή κοινότητα.⁶³ Στο χώρο της Ακαρνανίας εντοπίζονται Εβραίοι από τη Ρωμαϊκή περίοδο ενώ στα μέσα του 12ου αιώνα

⁵⁹ Γ. Παπατρέχα, «Από πού το όνομα Βραχώρι;», *Ρίζα*, τχ. 3, σ. 22

⁶⁰ Β. Λαμνάτος, *Τρεις ιστορικές οικογένειες της Ρούμελης*, Αθήνα 1944, σ. 81

⁶¹ *Ιστορικά*, σ. 3-4

⁶² Γ. Παπατρέχα, *ό.π.*, σ. 22

⁶³ *Ιστορικά*, *ό.π.*, σ. 5

είχε συγκροτηθεί μεσαιωνικός εβραϊκός σχηματισμός, όπως αναφέρει ο Ισπανοεβραϊός περιηγητής Βενιαμίν Τουδέλας στο οδοιπορικό του: «...φρούριον εις το οποίον ευρίσκονται περίπου τριάκοντα Ιουδαίοι, έχοντες επικεφαλής των τον ραββίνον Σαββατάι». Όμως εβραϊκό χωριό δεν υπήρξε ποτέ στην Ακαρνανία. Ακόμα κι αν συνέβαινε κάτι τέτοιο, η αρχική ονομασία του δεν θα ήταν το λόγιο πλάσμα Εβραιοχώριον, αλλά Ουβριουχώρ' κατά το γλωσσικό ιδίωμα της περιοχής, που με όποιες παραφθορές δεν διαμορφώνεται σε Βραχώρ'.⁶⁴

Σε δυο αναφορές Ενετών αξιωματούχων απαντά η ονομασία Βρακοχώρι, από την οποία με ελάχιστη παραφθορά προκύπτει ο τύπος Βραχώρι. Ο προβλεπτής Αγ. Μαύρας Πιέτρο Αϊμέμπο προς τον Δόγη γράφει «... εξεστράτευσεν ο Γκιοσύρ πασάς ονόματι Μπεκ Λιμπεράκη... μετέβη εις το Βρακοχώρι και έστειλεν απειλητικά γράμματα εις όλας τας κοινότητας του Ξηρομέρου...». Ο Γενικός Στρατιωτικός Διοικητής του Μορέως Ιάκωβος ντε Μόστοεπίσης γράφει: «εσημειώθησαν μερικά κρούσματα πανώλης και το χωριόν Βρακοχώρι, απέχον δυο - τρία μίλια από το Σαπάντι, παραμένει άθικτον». Στον τύπο Βρακοχώρι, υπάρχουν δυο μεσαιές συλλαβές με αρκτικά τα ουρανικά κ, χ, και με την αποβολή της πρώτης, φτάνουμε αμέσως στον τελικό τύπο Βραχώρι. Και ήταν πραγματικά βρακοχώρι ο οικισμός, αφού κατοικούνταν αποκλειστικά από βρακοφόρους. Όλοι, άντρες και γυναίκες, φορούσαν τη γνωστή βράκα, τη μπουραζάνα.

Τέλος, σύμφωνα με μια άλλη ερμηνεία η ονομασία της πόλης έχει τις ρίζες της στη λέξη Ιμπραχόρ (από τις αραβοπερσικές emir ahur). Η λέξη, που σημαίνει «σταυλάρχης», ήταν τίτλος «επί τιμή» της σουλτανικής αυλής, όπως επίσης και ο τίτλος σαλαχόρ, που σημαίνει «ασπιδοφόρος», «σωματοφύλακας του σουλτάνου», «ίππαρχος». Μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο πρώτος οικιστής, αξιωματούχος σπαχής έφερε τον τίτλο του «ιμπραχόρ» κι από τον τίτλο του

⁶⁴ Γ. Παπατρέχα, ό.π., σ. 22

πήρε την ονομασία ο οικισμός. Πρόκειται δηλαδή για ένα κυριώνυμο τοπωνύμιο, το οποίο με ελάχιστη παραφθορά έφτασε στον τύπο Βραχώρ, ο οποίος εξελληνισμένος και συνηχητικά έγινε Βραχώριον, Βραχώρι. Σε χάρτη της εποχής άλλωστε σημειώνεται κοντά στην αριστερή όχθη του Αχελώου, η πολίχνη με το όνομα IMRAHOAR, όπως και το Ζαπάντι με τον τύπο ZAPANTA.⁶⁵ Το Ζαπάντι ήταν ο άλλος ισχυρός - οικονομικά και πληθυσιακά- οθωμανικός οικισμός της περιοχής, του οποίου οι κάτοικοι διακρίνονταν από αισθήματα αντιπαλότητας προς τους κατοίκους του Βραχωρίου. Μάλιστα προεπαναστατικά σύμφωνα με τον ιστορικό Machiel Kiel, έλαβε χώρα σφοδρότατη σύγκρουση μεταξύ των δύο οικισμών, η οποία οδήγησε στη σημαντική πληθυσμιακή τους αποδυνάμωση.⁶⁶

Αν επιχειρήσει κανείς να ιχνηλατήσει τις απαρχές της ιστορίας της ακαρνανικής, θα διαπιστώσει ότι το Βραχώρι ήδη κατοικούνταν από τον 6^ο αιώνα, έχοντας τη μορφή μικρού πολισματος.⁶⁷ Το Βραχώρι, όμως, ως σημαντικό τουρκοχώρι, που γειτνιάζε με το διοικητικό κέντρο της περιοχής, το Αγγελόκαστρο, αναφέρεται στα οθωμανικά κατάστιχα από τον 13ο αιώνα. Το γεγονός ότι το Βραχώρι είχε υπολογίσιμη πληθυσμιακή συγκέντρωση από τα χρόνια της Ενετοκρατίας, επιβεβαιώνουν τα ονόματα των συνοικιών του Βραχωρίου «Γκένοβα» και «Φούσκαρη». «Φούσκαρη» λεγόταν η συνοικία όπου κατοικούσαν εργάτες της οικογένειας των Δόγηδων της Βενετίας Φόσκαρι, ενώ στην «Γκένοβα» επί Βενετοκρατίας εργάτες του Αγρινίου από τη Γένοβα της Ιταλίας.⁶⁸

Το Αγγελόκαστρο, η πόλη που ιδρύθηκε το 13ο αιώνα από τους ηγεμόνες του Δεσποτάτου της Ηπείρου και δέσποζε ως διοικητικό κέντρο στην περιοχή, διατήρησε την πρωτοκαθεδρία ως τις αρχές του 16ου αιώνα. Με το

Γ. Παπατρέχα, *ό.π.*, σ. 22

⁶⁶ Μ. Kiel, *ό.π.*, σ. 712

⁶⁷ Ε. Ανδρικόπουλος, *ό.π.*, σ. 19

⁶⁸ Κ. Μαραγιάννης, *ό.π.*, σ. 129-131, 135

βενετοτουρκικό πόλεμο του 1684-1699 θα σημάνει και η χρονική στιγμή της έλευσης του Βραχωρίου στο προσκήνιο, καθώς η κατάληψη του Αγγελόκαστρου από τους Βενετούς θα υποχρεώσει τους Οθωμανούς να μεταφέρουν την έδρα τού σαντζάκ-μπέη στο Βραχώρι.⁶⁹ Έτσι το 1733-1734 το Βραχώρι ορίζεται από τον Σουλτάνο ανεξάρτητη έδρα εφήμερου πασαλικίου.

Η ανεξαρτησία που παραχωρήθηκε το 1734 σήμαινε πολλά για την πόλη, αφού συνετέλεσε στην οικονομική ανάπτυξη μιας πλούσιας και ευημερούσας τάξεως Τούρκων Σπαχήδων, ένα είδος τουρκικής αγροτικής αριστοκρατίας. Οι Οθωμανοί σπαχήδες διεύρυναν το μικρό Βλαχοχώρι και έθεσαν τις βάσεις μιας στρατοκρατικής πολιτείας. Οι Τούρκοι κρατούσαν αποστάσεις από τους Έλληνες και από τους ομοθρήσκους των γειτονικών χωριών, είχαν όμως οικονομικές σχέσεις με τους κατοίκους του Ζαπαντίου. Τα σπίτια των Τούρκων Σπαχήδων στο Αγρίνιο ήταν περί τα 500. Βρίσκονταν πλησίον της σημερινής οδού Σταϊκού. Η συνοικία πήρε το όνομά της από τη συγκεκριμένη κοινωνική τάξη, τους Τουρκοπασάδες του Αγρινίου και ονομάστηκε «Πασεϊκα». Πρόκειται για τοπωνύμιο που διατηρήθηκε μέχρι τη σύγχρονη εποχή.⁷⁰ Όλες οι κατοικίες είχαν φρουριακή μορφή και άφθονο πλούτο εσωτερικώς. Ήταν ιδιαίτερης τέχνης, μοναδικά στην Ελλάδα, δίπατα και τρίπατα, περιμανδρωμένα με μεγάλες αυλές, στις οποίες γίνονταν και ιπποδρομίες, είχαν δε ψηλούς πέτρινους τοίχους με πολεμίστρες. «Το Βραχώρι - γράφει ο Τούρκος περιηγητής Εβλιγιά Τσελεμπί - έχει 300 κεραμοσκεπείς οικίες, ευρύχωρες, πραγματικά λιθόκτιστα μέγαρα». Οι αυλές των σαραγιών είναι τόσο ευρύχωρες ώστε «άνθρωποι... ζευγνύουν ως εκατόν ίππους και παίζουν ιπποδρομίες».⁷¹ Αυτά τα σπίτια διατηρήθηκαν μέχρι της απελευθέρωσης του Βραχωρίου από τους Τούρκους. Η ηγέτιδα τάξη των πλουσίων Τούρκων Σπαχήδων δεν άφηνε τους Έλληνες να κατοικήσουν στο κέντρο του Αγρινίου. Άλλωστε ο πυρήνας

⁶⁹ *Ιστορικά*, ό.π., σ. 3-4

⁷⁰ Κ. Μαραγιάννης, ό.π., σ. 129-131, 135

⁷¹ *Ιστορικά*, ό.π., σ. 6-7

των Ελλήνων ήταν μικρός, αν ληφθούν υπόψη και οι εποχιακές μετακινήσεις προς τα ορεινά. Μόλις το 1805, χρονιά κατά την οποία, σύμφωνα με τον Πουκεβίλ, ολόκληρο το Κάρλελι αριθμούσε 60 χιλιάδες κατοίκους⁷², ο Τούρκος Αγάς του Βραχωρίου άφησε του Έλληνες να κατοικήσουν στις παρυφές του Βραχωρίου σε χαμόσπιτα και καλύβες με χώμα. Αυτή η κατάσταση διατηρήθηκε μέχρι της απελευθέρωσης του Βραχωρίου από τους Τούρκους, στις 11 Ιουνίου 1821. Ιδιαίτερα τολμηρή θεωρείται η απόφαση των Βραχωριτών το 1822 να κάψουν τα σπίτια τους, για να μη βρουν καταλύματα οι Τούρκοι όταν το καταλάβουν.⁷³

Στις παραμονές της Επανάστασης υπολογίσαμε το χριστιανικό πληθυσμό σε 200 το πολύ οικογένειες, αφού το 1805, σύμφωνα με το Ληκ, (Leak), ήταν εκατό περίπου. Στα εννιά χρόνια του Αγώνα οι απώλειες ήταν σημαντικές, τόσο σε νέους, που έπεσαν πολεμώντας, όσο και σε γυναικόπαιδα και ηλικιωμένους, που χάθηκαν σε λιμούς και λοιμούς ή από σφαγές και αιχμαλωσίες. Κατά την απελευθέρωση του Αγρινίου, σ' αυτό και στην γύρω περιοχή του ζούσαν 1597 ελληνικές οικογένειες, 630 τουρκικές και περί τις 200 οικογένειες Εβραίων .

Οι Εβραϊκές οικογένειες είχαν στα χέρια τους το εμπόριο του Αγρινίου. Κυρίως εμπορευόνταν λιβάνι, κεριά, τζάμια. Μεταξύ Ελλήνων και Εβραίων αναπτύχθηκε τότε μεγάλο μίσος, διότι οι Εβραίοι, σε μια άτυπη συμφωνία με τους Τούρκους, προτιμούσαν τα Εβραϊκά προϊόντα και όχι τα Ελληνικά.⁷⁴

Μετά την επανάσταση, πριν ακόμα καθοριστούν τα όρια του νέου κράτους κι ενώ οι Τουρκικές φρουρές κρατούσαν το Μεσολόγγι και τη Βόνιτσα, ο Κυβερνήτης Καποδίστριας ασχολήθηκε με το πρόβλημα της αναθεμελίωσης και ανοικοδόμησης των σπουδαιότερων κέντρων της Αιτωλίας και Ακαρνανίας. Στη «Γενική Εφημερίδα της Ελλάδος της 25 Απριλίου 1828, δημοσιεύτηκε το

⁷² Θ. Θωμόπουλος, *ό.π.*, σ. 115

⁷³Κ. Μαραγιάννης, *ό.π.*, σ. 39

⁷⁴Κ. Μαραγιάννης, *ό.π.*, σ. 451, 1299

διάταγμα απογραφής των ελεύθερων περιοχών.⁷⁵ Το 1831, σύμφωνα με υπόμνημα του Κυβερνήτου Καποδίστρια το οποίο βασιζόταν στην εν λόγω απογραφή, ο πληθυσμός της επαρχίας ανερχόταν μόλις σε 40 χιλιάδες.⁷⁶ Με βάση την καταγραφή των πόλεων, κωμοπόλεων και χωριών, στην Αιτωλία και Ακαρνανία υπήρχαν τέσσερες πόλεις, Μεσολόγγι, Ναύπακτος, Βόνιτσα και Βραχώρι, και έξι κωμοπόλεις, Ανατολικό, Ζαπάντι, Δραγάμεστο, Κατούνα, Μύτικας, Κατοχή. Ο χαρακτηρισμός αφορούσε βέβαια τη μελλοντική εξέλιξη και στηριζόταν σε προεπαναστατικά δεδομένα. Οι πληθυσμιακές αυτές καταγραφές λαμβάνονται υπόψη με σχετική επιφύλαξη κυρίως λόγω των δυσμενών συνθηκών κάτω από τις οποίες τελούνταν η συγκέντρωση και καταγραφή των πληθυσμιακών δεδομένων.

Ο περιορισμός των τούρκικων φρουρών σε Μεσολόγγι και Βόνιτσα οδήγησε στην επάνοδο γηγενών οικογενειών στο ερειπωμένο Βραχώρι, οι οποίες επιδόθηκαν στην επανεγκατάσταση στις εστίες τους. Ήταν αυτόχθονες Βραχωρίτες, κολίγοι και μικροκαλλιεργητές. Από τις 600 χριστιανικές οικογένειες του Αγρινίου απόμειναν περίπου οι μισές.⁷⁷ Στις απογραφές του Καποδίστρια (1828-1830) αριθμούνται στο Βραχώρι 249 ελληνικές οικογένειες που έχουν και ιδιόκτητες οικίες και 343 στην επαρχία Βλοχού. Δηλαδή όλοι μαζί, Βραχωρίτες, Βελαουστιάνοι και Βλοχαΐτες που αποτέλεσαν τον πρώτο πυρήνα της πόλης, αριθμούν 1.020 ανθρώπους.⁷⁸ (Την ίδια εποχή το Μεσολόγγι απογράφεται με 4.000-5.000 κατοίκους). Ο συμπαγής πληθυσμός της πόλης διαφοροποιήθηκε κάπως και με την εγκατάσταση πληθυσμών από άλλες ελληνικές περιοχές που δεν ατύχησαν ν' απελευθερωθούν.⁷⁹

⁷⁵ Σπ. Λουκάτος, *Η ανοικοδόμηση των ερειπωμένων πόλεων στην Ελεύθερη Ελλάδα επί Ιω. Καποδίστρια*, «Έτος Καποδίστρια, οι επίσημες ομιλίες», Αθήνα 1978.

⁷⁶ Θ. Θωμόπουλος, *ό.π.*, σ. 115

⁷⁷ Θωμόπουλος, *ό.π.*, σ. 118

⁷⁸ Ε. Γιαννακοπούλου, «Η διαμόρφωση του κοινωνικού ιστού στο Βραχώρι (19^{ος}- α' μισό του 20ού αι.), Η μνήμη του επαρχιακού αστικού τόπου και τοπίου: το Αγρίνιο μέχρι τη δεκαετία του '60, εκδόσεις Μεταίχμιο, Αθήνα 2003, σ. 42

⁷⁹ Σ. Αλεξανδροπούλου, *ό.π.*, σ. 89

Η κοινωνική διαμόρφωση στο μετεπαναστατικό Βραχώρι δεν αποκλίνει από το πλαίσιο δομών και δεσμών του οθωμανικού παρελθόντος (κοινοτισμός - κλεφταρματολισμός), καθώς και αιτημάτων της νεοελληνικής πραγματικότητας (ενσωμάτωση ετεροχθόνων, διανομή εθνικών γαιών). Τα τζάκια και τα καπετανάτα είναι οι δύο βασικοί πόλοι στο διαπλεκόμενο κοινωνικό ιστό. Οι απόγονοι στα πρώτα προέρχονται από την προυχοντική τάξη (π.χ. οικογένεια Μεγαπάνου) και στα δεύτερα από κλεφταρματολικές οικογένειες (Σταϊκαίοι, Βλαχοπουλαίοι). Παράλληλα, οι φτωχοί Βραχωρίτες, κολίγοι ή μικροκαλλιεργητές, επιβιώνουν στο πλαίσιο πελατειακών σχέσεων με τα τζάκια ή καπετανάτα, από τα οποία εξαρτώνται.⁸⁰ Από τα ντοκουμέντα της εποχής γίνεται φανερή μια δυναμική συσπείρωση των Βραχωριτών γύρω από τις ενορίες παλιός Άγιος Χριστόφορος και Αγία Τριάδα, μετόχι αρχικά της Μονής Τατάρνας. Αξίζει να σημειωθεί ότι η ενοριοσυνοικία αποτελούσε μορφή κοινωνικής οργάνωσης και από τα χρόνια της Τουρκοκρατίας, γιατί εξυπηρετούσε τη συλλογή των φόρων.⁸¹ Οι περισσότερες οικογένειες που σημειώνονται στα έγγραφα απαντώνται κατά τα 3/4 και σήμερα, στοιχείο και αυτό κοινωνικής συνέχειας και συνοχής.⁸²

Τον ίδιο καιρό έρχονται και αρκετές Σουλιώτικες οικογένειες διωγμένες απ' την Κορωνησία, το νησάκι του Αμβρακικού, όπου είχαν βρεθεί πρόσφυγες. Από την εποχή λοιπόν αυτή, κι ενώ δεν είχε κριθεί ακόμα η τύχη της Δυτικής Στερεάς, αρχίζει η διαμάχη, που για πολλά χρόνια δηλητηρίασε τις σχέσεις ανάμεσα στους αυτόχθονες και τους ετερόχθονες, ανέστιους Σουλιώτες.

Ο Δήμος Αγρινίου (Βραχωρίου) συστήθηκε στις 13 Οκτωβρίου 1835 με το Β.Δ. ΦΕΚ 19. Είχε τότε πληθυσμό 2.709 κατοίκους. Έδρα είχε το Βραχώρι στο οποίο συμπεριλαμβάνονταν και τα χωριά Παλαιόπυργος (Πυργί), Τζέλο

⁸⁰ Ιστορικά, ό.π., σ. 8

⁸¹ Ε. Γιαννακοπούλου, ό.π., σ. 42

(Σέλο), Πλάτανος, Δοκίμι, Σπολέτα (Σπολάιτα), Ζαπάννα (Ζαπάντι Μ. Χώρα), Καλύβια και Μονή Προδρόμου.⁸³ Η πόλη χρίστηκε επίσης πρωτεύουσα του νομού Αιτωλοακαρνανίας. Στην πρόκριση της πόλης για πρωτεύουσα του νομού συνέβαλε καθοριστικά η στρατηγική θέση της, καθώς άλλωστε για αιώνες ήταν το διοικητικό κέντρο του Κάρλελι. Όμως πέντε μήνες αργότερα η πρωτεύουσα μεταφέρθηκε στο Μεσολόγγι. Ο ιστορικός Παπατρέχας σχολιάζει ότι η συγκεκριμένη εξέλιξη ήταν προϊόν παρασκηνιακών εξελίξεων και ακραίων αντιδράσεων. Με το Β.Δ. της 20 Ιουνίου, (2 Ιουλίου), 1836 το Βραχώρι μετονομάστηκε σε Αγρίνιο. Το παλιό Τουρκοβράχωρο αποποιούνταν το πρώτο συνθετικό του ονόματός του και έπαιρνε το όνομα του αρχαίου προγόνου.⁸⁴ Η επιλογή αυτή βασίστηκε κυρίως στην τάση των γραφειοκρατών του νεοσυσταθέντος ελληνικού κράτους να καταργήσουν ονομασίες που προέρχονταν από ξενικές ρίζες ή συνδέονταν με την περίοδο της τουρκοκρατίας.

Είκοσι χρόνια μετά την απελευθέρωση, μετά την οριστική οριοθέτηση της Ελληνικής Επικράτειας, υπήρχαν στον κάμπο του Αγρινίου 56.000 στρέμματα, και ακόμα 10.000 στην ευρύτερη περιοχή του, αδιανέμητης, γόνιμης εθνικής γης, που έμενε ακαλλιέργητη. Διέθετε λοιπόν γη και για τους αυτόχθονες και για τους Σουλιώτες και άλλους Ηπειρώτες, που ήθελαν να εγκατασταθούν στο Αγρίνιο. Έτσι υπήρχαν οι προϋποθέσεις για να ικανοποιηθούν με σημαντικό κλήρο οι Αγωνιστές και με βιώσιμο κλήρο πολλοί ακτήμονες καλλιεργητές. Ο γόνιμος κάμπος, με τόσες χιλιάδες ποτιστικά στρέμματα, θα ήταν πλουτοφόρα πηγή και οι κάτοικοι του Αγρινίου θα τριπλασιάζονταν από τα πρώτα χρόνια.

Όμως το ζήτημα της προικοδοτήσεως των οικογενειών των αγωνιστών, αντί να λάβει οριστική λύση, οξύνθηκε γιατί οι ευνοούμενοι της κυβερνήσεως προσπαθούσαν να οικειοποιηθούν το μεγαλύτερο μέρος των «εθνικών γαιών»

⁸³ Κ. Μαραγιάννης, *ό.π.*, σ. 113

⁸⁴ Γ. Παπατρέχας, *ό.π.*, σ.307-310

του κάμπου. Την εκρηκτική κατάσταση πυροδότησε η σύσταση της εθνικής φάλαγγος. Στο νέο στρατό, οι αγωνιστές υποβιβάστηκαν. Την εποχή αυτή στο Αγρίνιο (Βραχώρι) έδρευαν δύο τάγματα με επικεφαλής τον ταγματάρχη Ανδριώτη, ο οποίος ήταν ιδιαίτερος απεχθής στους στρατιώτες και στους ντόπιους, προσωποποιούσε την κρατική αδικία και υπενθύμιζε τη χαώδη απόσταση που χώριζε το λαό από τις βαναρικές αρχές. Παράλληλα η μονοπώληση του αλατιού από το κράτος ενίσχυσε τη δυσaráσκεια των πολιτών. Ενώ πρότινος προμηθεύονταν το αλάτι απ' τις κοντινές άλικες σχεδόν δωρεάν, τώρα έπρεπε να το πληρώνουν πανάκριβο, γιατί τους ήταν απαραίτητο, και μάλιστα σε μεγάλες ποσότητες, επειδή η κτηνοτροφία ήταν σε μεγάλο βαθμό ανεπτυγμένη σ' όλη την επαρχία Τριχωνίδας.

Οι δυσαρεστημένοι Αιτωλοακαρνάνες κατέληξαν στα βουνά της Κυρά – Βγένας, του Βάλτου και Ξηρομέρου με στόχο να πολεμήσουν τη «βαναροκρατία». Η πολιτικοκοινωνική εξέγερση ξεκίνησε από το Ξηρόμερο⁸⁵ και στη συνέχεια μεταλαμπαδεύτηκε στο Βάλτο.⁸⁶ Τον Αύγουστο του 1835 οι εξεγερθέντες κατέβηκαν απ' τα γύρω βουνά και βοηθούμενοι απ' τους δυσαρεστημένους τακτικούς, διέλυσαν τα τάγματα του Ανδριώτη. Κύριοι της πόλεως, λεηλάτησαν το δημόσιο ταμείο, το διοικητήριο, όλα τα δημόσια καταστήματα και την κράτησαν τρεις μήνες. Η κυβέρνηση, που δεν διέθετε κανένα στρατιωτικό για να επιβάλει την τάξη, αναγκάστηκε ν' αποφυλακίσει τους Θ. Γρίβα και Κ. Τζαβέλλα, που ασκούσαν επιρροή στους στασιαστές. Οι υποσχέσεις της κυβερνήσεως για παραχωρήσεις δεν έγιναν πιστευτές και τα κυβερνητικά στρατεύματα αναγκάστηκαν να δώσουν μάχη έξω απ' την πόλη. Κατάφεραν να καταδιώξουν τους εξεγερθέντες μέχρι το Βάλτο και να τους σκορπίσουν σε μια αποφασιστική μάχη κοντά στην Αγία Παρασκευή του

⁸⁵ Δ. Μιτάκης, *Η επανάσταση του 1836*, Αθήνα 1983, σ. 49

⁸⁶ Ν. Τέλωνας, «Ο Βάλτος πριν και μετά την Ελληνική Επανάσταση», *Αιτωλικά* τχ. 9, σ. 181

Βάλτου, κι έτσι αποκατέστησαν τις κρατικές αρχές στην πόλη στις αρχές του 1836.⁸⁷

Η προαναφερθείσα εμπόλεμη κατάσταση στην πόλη καθυστέρησε την αναδημιουργία του Αγρινίου χωρίζοντας τους κατοίκους του σε δυο αντιμαχόμενα στρατόπεδα, τους κυβερνητικούς και αντικυβερνητικούς. Οι τελευταίοι εξακτινίστηκαν στην ύπαιθρο του Αγρινίου για να εξελιχθούν σε ληστές και συμμορίτες, που λεηλατούσαν κάθε διερχόμενο. Όπως έχει αναφέρει ο Α. Παλιούρας κατά την περίοδο αυτή, οι κάτοικοι της περιοχής «άλλοτε άφηναν τα όπλα και έπιαναν το αλέτρι και άλλοτε άλλαζαν τη ζωή του αγρότη με εκείνη του κλέφτη».⁸⁸ Η ληστεία, ενδημικό φαινόμενο στην Αιτωλοακαρνανία, μάστιζε και την περιοχή του Αγρινίου που γειτνίαζε με την Κλεισούρα. Η Κλεισούρα αποτελούσε στενό πέρασμα, αλλά και τη βασική αρτηρία που ένωνε την Αιτωλία με την Ήπειρο και καθιστούσε δυνατή τη διάβαση ανθρώπων και εμπορευμάτων. Ο δρόμος της Κλεισούρας, για όποιον πήγαινε από το Μεσολόγγι στο Αγρίνιο (και αντίστροφα), ήταν επικίνδυνος, κυρίως λόγω του πυκνού δάσους του φαραγγιού, στο οποίο κρύβονταν μονίμως ληστές, που είχαν καταστήσει τη διάβαση «defile redoute des voyageurs».⁸⁹

Εκτός από τη γεωμορφολογία της περιοχής, τη ληστεία στην επαρχία αυτή ενίσχυε και ο πλάνητας βίος των συνεχώς μετακινούμενων «Βλαχοποιμένων», που διέφευγαν τη νομιμότητα.⁹⁰ Με τη μάστιγα αυτή το Αγρίνιο είχε υποστεί τέλειο αποκλεισμό απ' τον άλλο κόσμο. Το κράτος μάταια αγωνιζόταν να εξοντώσει αυτούς τους ληστές, γιατί καταδιωκόμενοι έφευγαν προς το τουρκικό έδαφος. Η κατάσταση εξυγιάνθηκε εν μέρει όταν εγκαταστάθηκε στο Αγρίνιο, σαν αρχηγός της καταδιώξεως της ληστείας, ο Βασίλειος Σκαλτσοδήμος, γιος του μεγάλου αρματωλού της Δωρίδος Δήμου

⁸⁷ Θ. Θωμόπουλος, *ό.π.*, σ. 117

⁸⁸ Α. Παλιούρας, *Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία*, εκδ. Ίφιτος, Αγρίνιο 2004, σ.29

⁸⁹ Σ. Αλεξανδροπούλου, *ό.π.*, σ. 61

⁹⁰ *Ιστορικά, ό.π.*, σ.8

Σκαλτσά (Σκαλτσοδήμου).⁹¹ Στον περιορισμό της ληστείας συνέβαλε επίσης η χάραξη νέας οδικής σύνδεσης Μεσολογγίου – Αγρινίου, στην οποία χρησιμοποιήθηκε η φυσική δίοδος του φαραγγιού του Αρακύνθου και εγκατελείφθη όλο το ορεινό τμήμα του κυρίου δρόμου. Τη νέα σύνδεση κατέστησε πιο εύκολη η αποστράγγιση του μεταξύ Λυσιμαχίας και Τριχωνίδος βάλτου.⁹²

Σταδιακά ο πληθυσμός της πόλεως διογκώθηκε. Σε αυτό συνετέλεσε η κάθοδος Ηπειρωτών, οι οποίοι προτιμούσαν να απομακρυνθούν από την τουρκοκρατούμενη Ήπειρο. Έτσι περνούσαν τα σύνορα και γίνονταν μόνιμοι κάτοικοι του Αγρινίου. Επίσης το Αγρίνιο αποτέλεσε τότε πόλο έλξης βλάχων από τη Θεσσαλία και Δυτικοελλαδικών, κυρίως από ορεινή Τριχωνίδα, την Κόνισκα, την Ευρυτανία, τα Κράββαρα.⁹³ Μεγάλη ήταν η εισροή κατοίκων από το ορεινό χωριό της Κόνισκας, οι κάτοικοι του οποίου εγκαταστάθηκαν στη συνοικία Ντούτσαγα, η οποία έκτοτε λέγεται και συνοικία των Κονισκιωτών.⁹⁴ Η πύκνωση του πληθυσμού έδωσε ανανεωτική πνοή στην πόλη. Επιπλέον οι διοικητικές αρχές και στρατιωτική δύναμη πού ήταν μόνιμα εκεί εγκατεστημένη, λόγω της γειτνίασης με τα σύνορα, έδωσαν στο Αγρίνιο γοργό ρυθμό αναπτύξεως.⁹⁵

Κατά την απογραφή του 1844 ο δήμος Αγρινίου, δηλαδή η μικρή πόλη με τους γύρω μικροοικισμούς, φέρεται με 3.358 κατοίκους. Αν υπολογίσουμε, κατά προσέγγιση, 600 - 700 στον περίγυρο, δεν θα είμαστε εκτός πραγματικότητας, λογαριάζοντας ως 2.500-2.800 τους κατοίκους της πόλης.⁹⁶

Η αθρόα εισροή Δυτικοελλαδικών και Ηπειροσουλιωτών στην πόλη υπερδιπλασίασε σε πολύ σύντομο χρόνο τον πληθυσμό, δημιούργησε όμως και

⁹¹ Θ. Θωμόπουλος, *ό.π.*, σ. 118

⁹² Σ. Αλεξανδροπούλου, *ό.π.*, σ. 62

⁹³ Γ. Παπατρέχας, *ό.π.*, σ. 367, 373

⁹⁴ Κ. Μαραγιάννης, *ό.π.*, σ. 129-131, 135

⁹⁵ Θ. Θωμόπουλος, *ό.π.*, σ. 118-119

⁹⁶ Γ. Παπατρέχας, *ό.π.*, σ. 368

πλήθος προβλημάτων. Η μικρή πόλη που αναδύθηκε μέσα από τα ερείπια, δεν είχε καμιά υποδομή, ώστε να δεχτεί και ν' αφομοιώσει την πληθυσμιακή εισροή. Με την πρώτη χωροταξική μελέτη, κατά τη σύντομη θητεία του Κυβερνήτη, το Βραχώρι εντάχθηκε στην κατηγορία των πόλεων. Αυτή η ένταξη σήμαινε, ότι θα επακολουθούσε η διαδικασία κατάρτισης πολεοδομικού σχεδίου, ώστε η μικρή πόλη, απ' το ξεκίνημα της, να γνωρίζει πού και πώς θα βαδίσει, ώστε να έχει μια ορθολογική οικιστική εξέλιξη. Η συγκεκριμένη χωροταξική μελέτη είχε κατά βάση δύο στόχους: την ανοικοδόμηση-αναμόρφωση της ερειπωθείσας κατά την επανάσταση πόλεως, αλλά και τη συγκρότηση νέων αστικών συγκεντρώσεων, στο πλαίσιο αποκατάστασης των προσφυγων.⁹⁷

Πολύτιμο ντοκουμέντο αποτελεί το τοπογραφικό διάγραμμα του 1838⁹⁸, ένα πρόπλασμα πολεοδομικού - ρυμοτομικού σχεδίου. Σε αυτό με ερυθρή μελάνη σημειώνεται η σημερινή κεντρική πλατεία Δημοκρατίας, οι κύριοι άξονες -κάθετοι προς αυτή- δηλαδή οι σημερινές οδοί Παπαστράτου και Χαριλάου Τρικούπη, όπως και μερικοί άλλοι δευτερεύοντες δρόμοι.⁹⁹ Το βαυαρικό ρυμοτομικό σχέδιο που εκπονήθηκε το 1852 δεν εφαρμόστηκε και μόνο το 1869 το Δημοτικό Συμβούλιο αποφάσισε την οριοθέτηση της αγοράς. Στο μεταξύ η πόλη απλώθηκε προς όλες τις κατευθύνσεις, δημιουργήθηκαν νέες συνοικίες, επεκτάθηκαν οι παλιότερες, αλλά κατά γενική ομολογία κυριαρχούσε η άναρχη και άτακτη δόμηση. Χρειάστηκε να περάσουν τριάντα χρόνια, από την κατάρτιση του βαυαρικού σχεδίου, μέχρι να αποφασίσει η Δημοτική αρχή τη μερική έστω, εφαρμογή του.¹⁰⁰

Στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα η κοινωνική διαστρωμάτωση της πόλης αποβάλλει σταδιακά τις οθωμανικές της καταβολές. Στην κορυφή της

⁹⁷ Κ. Κόμης, *ό.π.*, σ. 32

⁹⁸[Ο χάρτης φυλάσσεται στο τμήμα χαρτών του ΥΠ ΕΧΩΔΕ].

⁹⁹Γ. Παπατρέχας, *ό.π.*, σ. 367

¹⁰⁰ Γ. Παπατρέχας, *Ιστορία του Αγρινίου, ό.π.*, σ. 368

κοινωνικής πυραμίδας βρισκόταν μια πολύ μικρή μειοψηφία, οι γαιοκτήμονες, η νέα αγροτική αριστοκρατία, η οποία ήταν δημιούργημα των περιστάσεων. Στην τάξη αυτή ανήκαν μερικοί μεγαλοκαπεταναίοι και πλούσιοι, με επικεφαλής τον Γιαννάκη Στάικο. Αυτοί κυριάρχησαν στον κάμπο, υπεξαιρώντας τεράστιες εκτάσεις με λαθροχειρίες και χαριστικές παραχωρήσεις. Ακολουθούσαν οι αυτόχθονες Βραχωρίτες με σημαντική έγγεια ιδιοκτησία, όπως και μερικοί Ρουμελιώτες και Σουλιώτες, οι οποίοι με το διάταγμα του 1838 προτίμησαν να πάρουν γη και να παραιτηθούν από το μικρό μισθό τους. [Το διάταγμα τους παραχωρούσε εθνική γη ίσης αξίας προς το πενταπλάσιο του ετήσιου μισθού]. Στην τρίτη κατηγορία εντασσόταν η μάζα των μικροϊδιοκτητών γης. Υπήρχαν βέβαια και οι μικρέμποροι, τοκογλύφοι και επιτηδευματίες και τεχνίτες της μικρής αγοράς, εκ των οποίων οι περισσότεροι ανήκαν στην τελευταία κατηγορία, με κριτήριο, πάντα, το εισόδημά τους. Οι προαναφερθείσες τάξεις είχαν ένα κοινό χαρακτηριστικό· όλες, άμεσα ή έμμεσα, ήταν εξαρτημένες από τη γη.¹⁰¹

Το Αγρίνιο στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα ήταν μια πόλη με κυρίαρχο το αγροτικό στοιχείο και την επιβίωση της στηριγμένη στην αγροτική παραγωγή. Η ελαιοκαλλιέργεια, η αμπελοκαλλιέργεια και η καλλιέργεια εσπεριδοειδών, ανήκαν στις παραδοσιακές καλλιέργειες της περιοχής. Οι άγριες ελιές έδιναν στον τόπο όπου φύονταν το όνομά τους και με τον τρόπο αυτό προέκυψαν τα τοπωνύμια όπως Αγριλιά Σιταραλώνων, Αγριλιά Πετροχωρίου κ.α.¹⁰²

Η Αιτωλοακαρνανία ήταν πάντοτε τροφός μικρών και μεγάλων ζώων. Η πλούσια γη και οι λιβαδότοποι της περιοχής δημιουργούσαν ευνοϊκές συνθήκες για εκτεταμένη κτηνοτροφία. Έτσι η οικονομία της πόλης των αρχών του 19ου αιώνα ήταν άμεσα συνδεδεμένη και με την κτηνοτροφική παραγωγή. Άλλωστε από το 1800 έως 1850 στο Αγρίνιο παραχειμάζανε πολλοί βλάχοι, οι οποίοι

¹⁰¹ Γ. Παπατρέχας, *ό.π.*, σ. 369-371

¹⁰² Κ. Μαραγιάννης, *ό.π.*, σ. 78

είχαν στην κατοχή τους χιλιάδες πρόβατα. Αναφέρουμε ενδεικτικά τους «Ζωγραφαίους», οι οποίοι ήλθαν από τα χωριά της Μάνης της Πελοποννήσου και τους «Σταυροπουλαίους» του Αγίου Χριστόφορου, οι οποίοι ήλθαν στο Αγρίνιο από τα χωριά των Καλαβρύτων Αχαΐας. Οι «Ζωγραφαίοι» είχαν έξι χιλιάδες (6.000) πρόβατα και είχαν τις στάνες τους στο Κεραμύδι του Παναιτωλίου και στο Χρυσοβέργι Μεσολογγίου. Στην πεδιάδα του Καινουρίου-Βλοχού ήταν εγκατεστημένοι οι Σοροβαίοι από το Αμύνταιο (Σόροβο) της Φλώρινας με ενδιάμεσο σταθμό την Ήπειρο, καθώς και οι «Μπαμπατσικαίοι» και οι «Γιαννουλαίοι» από τον Δρυμόνα – Θέρμου.¹⁰³ Οι οικογένειες αυτές παράλληλα κατείχαν μεγάλες εκτάσεις βοσκοτόπων σε ορεινές γειτονικές περιοχές και κυρίως στο βουνό Χαλίκι, θεωρούνταν διαχειριστές σημαντικού κεφαλαίου και γι' αυτό το λόγο είχαν καταγραφεί στη συνείδηση της τοπικής κοινωνίας σαν πρόσωπα ξεχωριστά.

Στο Αγρίνιο από το 1800κ.ε. καταγράφονται πολλά βουστάσια. Την περίοδο εκείνη φαίνεται να λειτουργούν τέσσερα βουστάσια πλήρως εκσυγχρονισμένα. Η κατοχή βοοειδών αποτελούσε ιδιαίτερης αξίας κεφάλαιο για τους ιδιοκτήτες¹⁰⁴ και συνδεόταν με την παραγωγή κρέατος και τη διάθεση των δερμάτων. Χαρακτηριστική είναι η τοποθεσία «Βουβαλοπέτσια» στον κάμπο του Αγρινίου, όπου - σύμφωνα με την παράδοση - έσφαζαν τα βουβάλια και πετούσαν τα δέρματα τους. Η μεγάλη διαθεσιμότητα σε δέρματα βουβαλιών και μικρών κατσικιών οδήγησε στην ανάπτυξη της βυρσοδεψίας στην πόλη. Τα ρέματα που διέσχιζαν την πόλη και τελικά συγκεντρώνονταν στην φυσική υδάτινη λεκάνη της Ερμίτσας, δημιούργησαν κατάλληλες συνθήκες για τους βυρσοδέψες. Τα νερά της Ντούτσαγας αποτελούσαν το

¹⁰³ Α. Παλιούρας, «Γεννήθηκα στη Ντούτσαγα ανάμεσα σε Αρμένηδες, Εβραίους και Γύφτους», *Η μνήμη του επαρχιακού αστικού τόπου και τοπίου: το Αγρίνιο μέχρι τη δεκαετία του '60*, εκδόσεις Μεταίχμιο, Αθήνα 2003, σ. 25

¹⁰⁴ Κ. Μαραγιάννης, *ό.π.*, σ. 81-84

κέντρο της βιοτεχνικής ανάπτυξης του Αγρινίου. Εκεί βρίσκονταν οι πιο γνωστοί νερόμυλοι, τα Βυρσοδεψεία και πολλά αρχοντικά σπίτια.¹⁰⁵

Την περίοδο εκείνη άνθιζε επίσης η ποτοποιία για τη διανομή ποτών στην περιφέρεια, διότι υπήρχε λόγω της αμπελοκαλλιέργειας, ως πρώτης ύλης, το τσίπουρο. Άλλες επιτόπιες βιοτεχνίες ήταν τα ξυλουργεία, που οργάνωναν και την υλοτομία και την επεξεργασία του ξύλου για χονδρές και λεπτές σανίδες (φραδέλια), τα κεραμοποιεία (κατασκευή κυρίως λεπτών πλίνθων) και τα ασβεστοποιεία, που χρησιμοποιούσαν ως πρώτη ύλη τον ασβεστόλιθο της Κλεισούρας. Το όνομα της συνοικίας του Αγρινίου «Μαντέμια», το οποίο ανάγεται στο 19ο αιώνα, υποδεικνύει ότι οι κάτοικοι της περιοχής, ασχολήθηκαν, έστω για περιορισμένο χρονικό διάστημα και με την εξόρυξη λίθου.

Την ίδια περίοδο ενισχύθηκε σημαντικά το εμπόριο των σταφιδαμπέλων, καλλιέργεια που απαντάται στην κοιλάδα του Βραχωριού από το 17ο αι.. Το 1830 καταγράφηκαν περίξ της πόλεως του Βραχωριού 3.051 στρέμματα ιδιόκτητων αμπελώνων, από τους οποίους 276 ήταν σταφιδάμπελοι, και 564 στρέμματα εθνικών αμπελώνων, από τους οποίους 106 ήταν επίσης σταφιδάμπελοι.¹⁰⁶ Το εμπόριο της σταφίδας, ένα από τα ελάχιστα εξαγωγίμα προϊόντα της περιοχής έως εκείνη την εποχή, αντιμετώπιζε πάντοτε δυσκολίες· οι τιμές της ήταν αναγκαστικά υψηλότερες από τη σταφίδα άλλων περιοχών, οι οποίες χάρη στη γεωγραφική τους θέση παρείχαν καλύτερες συνθήκες γρήγορης και φτηνής μεταφοράς στα λιμάνια εξαγωγής. Παράλληλα η παραγωγή της κοιλάδας του Βραχωριού περιλάμβανε αραβόσιτο, μπιζέλια, ενώ οπωροφόρα δέντρα όπως καρυδιές, απηδιές, βυσσινιές, πορτοκαλιές και

¹⁰⁵ Κ. Μαραγιάννης, *ό.π.*, σ. 129-131, 135

¹⁰⁶ Λ. Γιαννακοπούλου, *ό.π.*, σ. 44

λεμονιές φύονταν σε πεδινές αλλά και σε ορεινές εκτάσεις πλησίον της πόλεως.¹⁰⁷

Η αγοροπωλησίες των παραγόμενων προϊόντων γίνονταν, ως επί το πλείστον, στην πόλη του Αγρινίου. Η κεντρική αγορά του Αγρινίου κατά τα 1840 έως 1850 μ.Χ. βρισκόταν στην πλατεία Στράτου, η οποία τότε την ονομαζόταν Πλατεία Αγοράς. Πέρα από την πλειοψηφία των εμπορικών καταστημάτων, τα συμβόλαια της εποχής εκείνης αποκαλύπτουν ότι και τα συμβολαιογραφεία στεγάζονταν κυρίως στα σπίτια γύρω από την πλατεία. Εκεί ήταν οι τόποι των πλειστηριασμών των ακινήτων.¹⁰⁸

Κατ' εξοχήν αγροτική η οικονομία, δεν χαρακτηρίζεται από μια αυστηρή διχοτομία ανάμεσα σε οικονομία της υπαίθρου και σε οικονομία της πόλης. Πρόκειται για οικονομίες που βρίσκονται σε συνεχή αλληλεξάρτηση, έχουν κοινά χαρακτηριστικά, και οι αγροτοποιμενικές δραστηριότητες λαμβάνουν χώρα και στην πόλη και στο χωριό. Το μέγιστο όμως των φυσικών αξιών δεν παράγεται βέβαια στην περιοχή της πόλης. Το Αγρίνιο, όπως και η πλειοψηφία των πόλεων της συγκεκριμένης περιόδου, έχει τον «αγρό» του, μια καλλιεργούμενη ή καλλιεργήσιμη περιοχή που δεν μορφώνεται σε αυτόνομο οικισμό και αποτελεί βασική πλουτοπαραγωγική πηγή της πόλης.¹⁰⁹

Δεν χωρά αμφιβολία ότι στο δεύτερο μισό του 19ου αι. και κυρίως στο τελευταίο τέταρτο δημιουργείται η υποδομή για την οικονομική ανάπτυξη της πόλης. Η ετήσια εμποροπανήγυρη που συστάθηκε το 1854 και γινόταν επί δεκαήμερου στην τοποθεσία Υψηλή Παναγιά στο Ζαπάντι, αντανάκλα τη νέα πραγματικότητα. Παρότι υπάρχει έλλειψη συγκεκριμένων στοιχείων για τα εμπορευόμενα αγαθά και τις ακριβείς συνθήκες των συνδιαλλαγών, ο Θωμόπουλος αναφέρει ότι το παζάρι αποτελούσε ουσιαστικά μια εμπορο-ζωο

¹⁰⁷ Ι. Μεραντζής, *Η χώρα των Αιτωλών*, έκδ. Ίφιτις, Αγρίνιο, σ. 29

¹⁰⁸ Κ. Μαραγιάννης, *ό.π.*, σ. 156-157

¹⁰⁹ Σ. Ασδραχάς, *ό.π.*, σ. 152, 153

πανήγυρι, η οποία προσείλκυε Επτανήσιους, Πελοποννήσιους και Ηπειρώτες εμπόρους.¹¹⁰ Το εγχείρημα αυτό ενίσχυσε την εσωτερική αγορά της πόλης¹¹¹ και πυροδότησε την ανασύσταση και άλλων παζαριών του νομού όπως του Λιγοβιτισίου, του Καρβασαρά και της Τατάρνας, τα οποία γίνονταν συνήθως το φθινόπωρο, μετά τη συγκομιδή.

Κατά την απογραφή του 1861 απογράφονται στο δήμο Αγρινίου 5.579 κάτοικοι. Ο δήμος εκτός από το Αγρίνιο περιλάμβανε τη Βελάουστα, το Δοκίμι, το Ζαπάντι, τον Πλάτανο, τη Σπολάιτα και διαλυμένα μοναστήρια. Στην έδρα του δήμου αριθμούνται 3.886 κάτοικοι και 13.158 στην επαρχία¹¹². Οι κάτοικοι ορεινών περιοχών που πηγαινοέρχονται στο Αγρίνιο με τα' αγώγια και τις καρότσες για τη διακίνηση των εμπορευμάτων ενσωματώνονται σιγά σιγά στον πληθυσμό. Έτσι, παρατηρείται κατά συρροή κάθοδος πληθυσμών από τη Ναυπακτία, την Τριχωνίδα και την Ευρυτανία (Κόνισκα, Πλάτανο, Δορβιτσά. Αράχωβα, Περίστα, Σίμου, Φραγκίστα, Δομνίστα, Ροσκά, Άμπλιανη, Μπρουσό, Φουρνά). Η συλλογική μνήμη διασώζει λεπτομέρειες απ' αυτή τη μετοικεσία. Παράλληλα ο εσωτερικός αγροτικός εποικισμός, φαινόμενο που παρατηρείται στην Ελλάδα το 19ο αι., στην περιοχή του Αγρινίου, παίρνει τη μορφή αληθινής μετοικεσίας ορεινών.¹¹³

Στο συγκεκριμένο σημείο αξίζει να αναφερθεί ότι η μαζική εκροή του πληθυσμού συνδεόταν συνήθως με τη συσπείρωση του πληθυσμού σε συγκεκριμένες συνοικίες στο νέο τόπο εγκατάστασης. Έτσι στο Αγρίνιο στη συνοικία «Κλεπαϊτικά» παρατηρείται μεγάλη συγκέντρωση κατοίκων από το χωριό Κλεπά Ναυπακτίας, τη συνοικία «Τσίτα», όπου κατοικούν ως επί το πλείστον κάτοικοι ορμώμενοι από ορεινά χωριά του Ξηρομέρου, ενώ ο πληθυσμός της συνοικίας «Σύνορα» αποτελείται κυρίως από Βλάχους των

¹¹⁰ Θωμόπουλος, *ό.π.*, σ 119

¹¹¹ Ε. Γιαννακοπούλου, *ό.π.*, σ. 44

¹¹² Μ. Χουλιαράκης, *ό.π.*, σ. 30, 31

¹¹³ *Ιστορικά*, *ό.π.*, σ. 8

Τζουμέρκων, των Καλαριτών και του Συρράκου.¹¹⁴ Ο Α. Παλιούρας αναφέρει σχετικά: « Κάμποσοι λοιπόν απ' αυτούς, που όλοι τους ήταν εξαιρετικά λιτοδίαιτοι, έπιαναν σιγά-σιγά λίγα λεπτά κι άρχιζαν να αγοράζουν κομμάτια χωράφια και βοσκοτόπια, στα μέρη ακριβώς όπου κατασκήνωναν. Αργότερα έχτισαν σπιτάκια και με τον καιρό εγκαταστάθηκαν εκεί μόνιμα».¹¹⁵

Την ίδια περίοδο ο πληθυσμός του Αγρινίου παρουσιάζει σημαντική ανανέωση. Πέρα από την οριστική εγκατάσταση των Βλάχων, ο πληθυσμός του Αγρινίου ενισχύεται από Μοραΐτες από την ορεινή Αρκαδία, τεχνίτες ή μικρέμπορους, οι οποίοι αφομοιώθηκαν σταδιακά με τους γηγενείς και τους παλιότερα φερμένους και ενδυνάμωσαν την εμπορική τάξη.¹¹⁶ Σε αυτούς προστέθηκαν έμποροι που ήρθαν στην περιοχή λόγω του ετήσιου παζαριού και επέλεξαν τη μόνιμη εγκατάστασή τους στην πόλη. Κι ενώ στις απογραφές του Καποδίστρια το 1828 οι κάτοικοι του Αγρινίου χαρακτηρίζονται ως γεωργοί και ποιμένες, ούτε καν τεχνίτες, στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα παρατηρούνται σημαντικές αλλαγές και η σύσταση του πληθυσμού της πόλης αρχίζει να αναδιαμορφώνεται (Βραχωρίτες, οι Ευρυτάνες, οι Κραβαρίτες, οι Σουλιώτες και οι διάφοροι παρεπίδημοι Βλάχοι και Εβραίοι. Αρμένηδες και Φράγκοι).¹¹⁷

Μετά τους καταστροφικούς σεισμούς του 1887, 1888 και 1889 κατέκλυσαν την πόλη για μία ακόμη φορά τεχνίτες από την Κόνιτσα και τα Τζουμέρκα, την Κλεπά και τη Λομποτινά. Βέβαια ο σεισμός έπληξε και την πόλη του Αγρινίου, στην οποία έγιναν μεγάλες ζημιές, ιδιαίτερα στις φτωχογειτονιές, όπου τα καταλύματα ήταν πρόχειρα κατασκευασμένα. Μετά το σεισμό του 1888 το Αγρίνιο ξαναχτίστηκε κι άρχισε να μεγαλώνει. Έτσι το

¹¹⁴ Κ. Μαραγιάννης, *ό.π.*, σ. 129-131, 135

¹¹⁵ Α. Παλιούρας, «Η μικρή κοινωνία του Αγρινίου στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, όπως της έζησε ο Κωνσταντίνος Χατζόπουλος, *Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου, Ο Κωνσταντίνος Χατζόπουλος ως συγγραφέας και θεωρητικός*, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα 1988, σ. 532

¹¹⁶ Γ. Παπατρέχας, *ό.π.*, σ. 373

¹¹⁷ Α. Παλιούρας, *ό.π.*, σ. 532

1889 ο δήμος αριθμεί 9.972 κατοίκους. Η συνεχής εισροή πληθυσμού στο Αγρίνιο κατάφερε να κρατήσει τον πληθυσμιακό όγκο της έδρας του, δηλαδή του Βραχωρίου σε 7.430 ψυχές, παρά τις θανατηφόρες για τον πληθυσμό επιδημίες της ευλογιάς και της ιλαράς που χτύπησαν τον πληθυσμό το 1881 και το 1886 ¹¹⁸. Φοβερή ήταν και η πανώλη το 1855, η οποία μάζιζε τους κατοίκους της περιοχής του Αγρινίου.¹¹⁹ Ας σημειωθεί ότι η συλλογική μνήμη διατηρεί μέχρι σήμερα την ανάμνηση από τη φοβερή μάστιγα των επιδημιών που ξεκλήριζε οικογένειες. Η προφορική παράδοση αναφέρει ότι οι νεκροί ανέρχονταν καθημερινά σε 25 - 30 ανθρώπους. Εκτός από τις απώλειες ανθρώπινων ζώων οι επιδημίες οδήγησαν σημαντικό αριθμό νοικοκυριών σε οικονομική δυσπραγία.

Οι συνέπειες των επιδημιών δεν περιορίστηκαν, όπως ήταν φυσικό, στην πόλη του Αγρινίου αλλά έπληξαν και τον πληθυσμό γειτονικών οικισμών. Ιδιαίτερα σημαντικές κρίνονται οι πληθυσμιακές απώλειες που σημειώθηκαν στο χωριό Βελάουστα - Πυργί, το οποίο εντασσόταν στο δήμο Αγρινίου. Κατά τη διάρκεια της προεπαναστατικής περιόδου ο εν λόγω συνοικισμός ήταν έδρα της επαρχίας Βλοχού, οι κάτοικοι της οποίας αποτέλεσαν το βασικό κορμό του πληθυσμού του Βραχωρίου. Εκεί ζούσε και η οικογένεια Στάϊκου, η οποία ήταν μια από τις πιο παλιές της Αιτωλοακαρνανίας και από τον 12^ο αιώνα ήταν οι προεστοί της Επαρχίας Βλοχού. Στο σύγχρονο Πυργί υπάρχουν ακόμα τα ερείπια του πύργου τους.¹²⁰ Ο πληθυσμός του συγκεκριμένου χωριού αποδεκατίστηκε εξαιτίας της πανώλης. Οι κάτοικοι απέδωσαν την πληθυσμιακή αφάιμαξη στη θεία οργή. Υποπτευόταν ότι, επειδή το μέρος ήταν βακούφι, έπρεπε να εγκαταλειφθεί και ως εκ τούτου πήραν την απόφαση να το

¹¹⁸ Ε. Γιαννακοπούλου, *ό.π.*, σ. 43

¹¹⁹ Θ. Θωμόπουλος, *Το Αγρίνιο από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα*, εκδ. Στασινάκη, Αθήνα 1954, σ.

120

¹²⁰ Β. Λαμνάτος, *ό.π.*, σ. 84

εγκαταλείψουν. Τότε άλλοι φύγανε προς τα χωριά Σμόλινα και οι περισσότεροι προς το Αγρίνιο. ¹²¹

Τουλάχιστον μέχρι το 1870, οι καλλιεργητές και οι παραγωγοί της ευρύτερης περιοχής του Βραχωριού διαβιώνουν σε καθεστώς κλειστής οικονομίας, με κύρια χαρακτηριστικά την αυτοκατανάλωση, τις περιορισμένες δυνατότητες επικοινωνίας με τον έξω κόσμο, το χαμηλό βαθμό εκχρηματισμού της οικονομίας και την ιδιοποίηση του αγροτικού πλεονάσματος από το τοκογλυφικό κεφάλαιο. Εξάλλου, η ανυπαρξία οδικού και σιδηροδρομικού δικτύου επέτειναν τα προβλήματα απομόνωσης. Έτσι οι συναλλαγές περιορίζονται στην εσωτερική αγορά και τις εμποροπανηγύρεις, εφ' όσον οι μεταφορές με υποζύγια κατά τους θερινούς κυρίως μήνες, χρονοβόρες και επικίνδυνες λόγω της οργανωμένης ληστρικής δράσης, επιβαρύνουν δυσανάλογα το τελικό κόστος. Στο Αγρίνιο γινόταν η συγκέντρωση των κυριότερων προϊόντων και γίνονταν οι συναλλαγές όλων των επαρχιών του νομού. Η παραγωγή της εποχής περιλάμβανε καπνά, δημητριακά, καλαμπόκι, βαλανίδι, ελιές, κρασί, λάδι και κτηνοτροφικά προϊόντα. ¹²² Αξιοσημείωτη είναι η παρατήρηση στη Βουλή του βουλευτή Καλλιγιά, το 1882: «Διότι ο σίτος τον οποίον μεταφέρει η Ακαρνανία εις λιμένα τινά, απαιτεί τόσην δαπάνην, ώστε ο εκ Ρωσίας κομιζόμενος είναι ευθυνότερος. Διά τούτο δεν συμφέρει τω γεωργώ να σπείρη περισσότερο ή όσον είναι η σιτάρκειά . του...». ¹²³

Το Αγρίνιο ήταν αποδέκτης μεγάλων Τρικουπικών έργων, τα οποία οδήγησαν την πόλη στην έξοδο του από την απομόνωση. Το 1895 ο Αγρινιώτης Τρικουπικός Βουλευτής Διονύσιος Σταΐκος θα προωθήσει την κατασκευή της πρώτης τεχνητής γέφυρας στο ποτάμι Ερημίτσα - Νέας Αβώρανης. ¹²⁴ Επιπλέον μισό αιώνα μετά την απελευθέρωση, πραγματοποιήθηκε το 1881 η γεφύρωση

¹²¹ Θ. Θωμόπουλος, *ο.π.*, σ. 120

¹²² Α. Παλιούρας, *ό.π.*, σ. 531

¹²³ *Ιστορικά, ό.π.*, σ. 8

¹²⁴ Κ. Μαραγιάννης, *ό.π.*, σ. 127-128

του Αχελώου στην περιοχή Καστράκι και λύθηκε έτσι το μεγάλο πρόβλημα της επικοινωνίας με τις δυτικά του ποταμού ζωτικές περιοχές. Ίσως συνέβαλε σ' αυτό και η προσάρτηση της Άρτας και της περιοχής της στην Ελληνική επικράτεια την ίδια χρονιά, ύστερα από την υπογραφή της συνθήκης του Βερολίνου. Η επικοινωνία πλέον του Αγρινίου με το Ξηρόμερο, το Βάλτο, τη Λευκάδα και όλη τη ΒΔ Ελλάδα, δεν είχε προβλήματα. Ταυτόχρονα έγινε και η διάνοιξη της οδού προς Αμφιλοχία, κι έτσι την επικοινωνία ανέλαβαν τα κάρρα και οι άμαξες, γεγονός που αποτέλεσε μεγάλη καινοτομία για την εποχή. Στο εξής οι άμαξες έδιναν τη δυνατότητα σε ταχυδρομείο και ταξιδιώτες να απολαμβάνουν καθημερινή συγκοινωνία.¹²⁵ Δικαιολογημένα θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε το 1881 ως δημιουργική χρονιά, αφού τότε πραγματοποιήθηκε και η πρώτη σκυρόστρωση της οδού Αγρινίου-Μεσολογγίου. Λίγο αργότερα ακολούθησαν ανάλογα έργα στην οδική αρτηρία Αγρινίου – Θέρμου.¹²⁶ Νευραλγική σημασία για την οικονομία της πόλης και της ευρύτερης περιοχής είχε η κατασκευή του σιδηροδρόμου. Το συγκεκριμένο έργο εντάσσονταν στα πλαίσια της τρικουπικής πολιτικής, η οποία αντιμετώπιζε τις συγκοινωνίες ως κινητήριο μοχλό της προόδου και της οικονομικής ευμάρειας. Η κατασκευή και λειτουργία των σιδηροδρομικών γραμμών πρόσφερε εύκολη και γρήγορη πρόσβαση των εμπορευμάτων στα λιμάνια της Πάτρας και του Μεσολογγίου, συνέβαλε στη μείωση των τιμών των παραγόμενων προϊόντων και κατέστησε την τοπική παραγωγή ιδιαίτερα ανταγωνιστική. Παράλληλα, αποτέλεσε τονωτική ένεση για το σταφιδεμπόριο που ήκμαζε ως τα τέλη του 19ου αιώνα, διευκόλυνε σημαντικά το εμπόριο ξυλείας από την ενδοχώρα της Ακαρνανίας και δημιούργησε τις προϋποθέσεις για την άνθιση του καπνεμπορίου στην πόλη. Το Αγρίνιο έβγαινε πλέον από την ως τότε αναγκαστική απομόνωση του και διανοίγονταν νέοι οικονομικοί ορίζοντες.

¹²⁵ Γ. Παπατρέχας, *ό.π.*, σ.382

¹²⁶ Λ.Γιαννακοπούλου, «Ο Σιδηρόδρομος Βορειοδυτικής Ελλάδος (ΣΒΔΕ)», *Ρίζα*, τχ. 40, σ.12

Σ' αυτό το πλαίσιο εμπορευματοποίησης της οικονομίας ανανεώθηκαν παλιότερες βιοτεχνικές μονάδες (βυρσοδεψεία, ποτοποιεία, ξυλουργεία, κεραμοποιεία, ασβεστοποιεία) και συστάθηκαν νέες, οι οποίες αξιοποίησαν προϋπάρχουσες δυνατότητες και ντόπιες πρώτες ύλες (βελανίδι, αλάτι, παράδοση βυρσοδεψίας από την Τουρκοκρατία, υλοτομία, ρακί, ασβέστη της Κλεισούρας). Η εύκολη πρόσβαση των επήλυδων στους φορείς της κτηνοτροφίας τροφοδοτούσε όχι μόνο τα βυρσοδεψεία, αλλά γενικότερα το εμπόριο των δερμάτων που ανθούσε στο Αγρίνιο.¹²⁷

Κατ' αναλογία με τον προηγούμενο αιώνα, ο πρωτογενής τομέας εξακολούθησε να δεσπόζει στην οικονομία του 20^{ου} αιώνα.¹²⁸ Στις αρχές του 20^{ου} σταφιδική κρίση έπληξε την οικονομία της πόλης και οδήγησε στο ξερίζωμα των αμπελιών και η επέκταση της ελαιοκαλλιέργειας. Τα τοπωνύμια στους ελαιώνες του Ρουπακιά, «αμπέλι, αμπελάκι, αμπελώνας, αμπέλια» υποδηλώνουν την πρότερη καλλιέργεια, η οποία έδωσε τη θέση της στην ελιά. Η περιοχή Ρουπακιάς είχε ταυτιστεί με την ελαιοπαραγωγή και χωριζόταν νοητά σε τέσσερα τμήματα - τομείς. Ο πρώτος τομέας κάλυπτε τις συνοικίες Στρογγυλέικα και Γιαννούζι. Ο δεύτερος βρισκόταν πλησίον του συνοικισμού Αγίου Ιωάννη Ρηγανά. Ο δρόμος Αγρινίου - Νέας Αβώρανης αποτελούσε νοητό σύνορο του τρίτου τμήματος, ενώ το τέταρτο τμήμα τέλος έφτανε μέχρι τα υψώματα της Καμαρούλας.¹²⁹ Γίνεται λοιπόν κατανοητό ότι μεγάλο μέρος του κάμπου του Αγρινίου κάλυπτε εκείνη την περίοδο ένας μεγάλος ελαιώνας που τροφοδοτούσε την τοπική κοινωνία, ενίσχυε το εξαγωγικό εμπόριο και στήριζε εν πολλοίς την τοπική οικονομία.

Για τη στήριξη της πιστωτικής ανάγκης των κατοίκων - καλλιεργητών άρχισαν να δημιουργούνται τα πρώτα τραπεζικά καταστήματα. Το 1867 έγινε

¹²⁷ Ιστορικά, ό.π., σ. 8

¹²⁸ Κ. Κόμης, *Νησιωτικά, Κοινωνικές Δομές και Όψεις του Νεοελληνικού Χώρου: Πόλεις, Πληθυσμιακές μετακινήσεις, Μηχανισμοί κυριαρχίας και άλλα σχετικά ζητήματα*, έκδ. Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2004, σ. 88

¹²⁹ Λ.Γιαννακοπούλου, ό.π., σ. 44

πρακτορείο της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος και το 1868 έγινε στο Αγρίνιο το Υποκατάστημα της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος.¹³⁰ Ωστόσο είναι αξιοσημείωτο ότι παρά την ίδρυση του υποκαταστήματος της ΕΤΕ, μέχρι και τα μέσα του 20ού αιώνα οι τοκιστές εξακολουθούσαν να αποτελούν ιδιαίτερο επαγγελματικό κλάδο στην πόλη.¹³¹

Από τη δεκαετία του 1870 και εντονότερα από τη δεκαετία του 1890 αρχίζει ο μετασχηματισμός της οικονομίας και της κοινωνίας, ο οποίος συνδέθηκε άμεσα με την ανάπτυξη της καλλιέργειας του καπνού. Η οικονομική ανάπτυξη της πόλης οδήγησε σε δημογραφική ανανέωση. Κι ενώ το 1879 ο πληθυσμός της πόλης αποτελούνταν σε ποσοστό 44,4% από γεωργούς και ποιμένες και το ποσοστό των εμπόρων και των τεχνιτών ανερχόταν σε 112,9 και 11,4 αντίστοιχα¹³² την επόμενη δεκαετία ο πληθυσμός της πόλης μεταβλήθηκε ποιοτικά. Με τη στροφή στις εμπορευματικές καλλιέργειες και με τη διάνοιξη δρόμων εμπορικής επικοινωνίας, κυρίως με τον σιδηρόδρομο, λόγω των νέων οικονομικών λειτουργιών, η πόλη προσήλκυσε τότε υπαλλήλους, εμπόρους, τεχνικούς, επιστήμονες, επιτηδευματίες, απλούς και ειδικευμένους εργάτες απ' όλη σχεδόν την Ελλάδα, οι περισσότεροι από τους οποίους εγκαταστάθηκαν μόνιμα, ενσωματώθηκαν και αρκετοί απέκτησαν μεγάλη οικονομική και κοινωνική επιφάνεια. Ανάμεσα στα επαγγέλματα που επισημαίνονται στην πόλη συγκαταλέγονται πλέον και έμποροι και παραγγελιοδόχοι καπνού. Η κατάσταση που σκιαγραφούμε αντανακλάται στην περίφημη έκθεση των ειδών της ελληνικής τέχνης που οργανώθηκε στο Αγρίνιο το 1898 σε συνδυασμό με πανελλήνιο φεμινιστικό συνέδριο, στο πλαίσιο της δραστηριότητας του τοπικού συλλόγου «Εργάνη Αθηνά». Μέσα σε λίγες μέρες

¹³⁰ Κ. Μαραγιάννης, *ό.π.*, σ. 211

¹³¹ *Ιστορικά, ό.π.*, σ. 8

¹³² Στατιστική της Ελλάδος, Πληθυσμός 1879, Αθήναι 1881

το Αγρίνιο πήρε όψη μεγαλούπολης καθώς σ' αυτό συνέρρεαν διπλωμάτες, πολιτικοί, δημοσιογράφοι από όλη την Ελλάδα, αλλά και από το εξωτερικό.¹³³

Στο εξής η εξελικτική πορεία του Αγρινίου θα είναι άρρηκτα δεμένη με τον καπνό και η οικονομία του αποκλειστικά, σχεδόν, στηριγμένη σ' αυτόν. Με τις προϋποθέσεις εργασίας, που προέκυψαν, πολλοί κάτοικοι ορεινών χωριών από την Ήπειρο, κυρίως τεχνίτες πέτρας, ήρθαν και εγκαταστάθηκαν στο Αγρίνιο αυτή την εποχή. Ο πληθυσμός της πόλης το 1896 έφτασε στους 6.733 κατοίκους.¹³⁴

Μετά τη Μικρασιατική καταστροφή ο πληθυσμός της πόλης του Αγρινίου διογκώθηκε. Ενώ το 1920 η πληθυσμιακή καταγραφή της πόλης ήταν 8.039, την απογραφή του 1928 καταγράφονται 14.562 ψυχές.¹³⁵ Στην κατακόρυφη πληθυσμιακή άνοδο συνετέλεσε η έλευση των Μικρασιατών προσφύγων, αλλά και το γεγονός ότι κατά την ίδια περίοδο το Αγρίνιο αναδείχτηκε σε μεγάλο καπνικό κέντρο. Η οικονομική άνθιση αποτυπώθηκε, όπως ήταν αναμενόμενο και δημογραφικά.

Η άφιξη και εγκατάσταση Προσφύγων στο Αγρίνιο υπήρξε σταδιακή και διήρκεσε από το 1922 ως το 1924. Τα πρώτα διαθέσιμα ποσοτικά στοιχεία αντλούνται από ειδική απογραφή προσφύγων, διενεργηθείσα τον Απρίλιο του 1923¹³⁶, η οποία όμως έχει συγκεντρωτικό χαρακτήρα και αδυνατεί να αποτυπώσει με ακρίβεια τον προσφυγικό πληθυσμό της πόλης του Αγρινίου. Τόπος καταγωγής των προσφύγων που έφτασαν στην πόλη ήταν περιοχές του Πόντου, η Σαμψούντα, η Κερασούντα και η Νικομήδεια, ενώ μια μικρή μειοψηφία καταγόταν από την Ιωνία, τη Σμύρνη ή την Έφεσο. Συγκεκριμένα, η

¹³³Κ. Τριανταφυλλίδης, «Ένα φεμινιστικό κίνημα στο Αγρίνιο», Ρίζα Αγρινιωτών. τχ. 28-29, σ. 22
Λ. Γιαννακοπούλου, *ό.π.*, σ. 45

¹³⁴ Ε. Ανδρικόπουλος, *ό.π.*, σ. 19

Χουλιαράκης Μ., *ό.π.*, σ. 183

¹³⁵ *Στοιχεία Συστάσεως και Εξελίξεως των Δήμων και Κοινοτήτων*, εκδ. Κεντρικής Ενώσεως Δήμων και κοινοτήτων της Ελλάδος, τόμος Ι, νομός Αιτωλίας και Ακαρνανίας, Αθήνα, 1961, σ. 389

¹³⁶ Κ. Κόμης, *ό.π.*, σ. 80, 81

πλειοψηφία των προσφύγων που έφτασαν στο Αγρίνιο μετά τον πρώτο διωγμό προερχόταν από την πρωτεύουσα της Ερυθραίας Κρήνη (Τσεσμές), από τα Αλάτσατα, από την Κάτω Παναγιά, από την Αγία Παρασκευή, από το Λυθρί, από το Ρεΐς-Ντερέ, από το Βατζίκι και λιγότεροι από τα μικρότερα χωριά και τους οικισμούς Αγριλιά, Χριστός, Μελί, Συκιά κ.ά.

Μετά το δεύτερο διωγμό ένα μέρος των προσφύγων της Ερυθραίας κατέφυγε και πάλι στο Αγρίνιο, το οποίο ήταν τόπος εγκατάστασης συγχωριανών τους, που είχαν καταφύγει εκεί κατά τον πρώτο διωγμό. Άλλες προσφυγικές οικογένειες, αφού περιπλανήθηκαν σε διάφορα μέρη κυρίως της Δυτικής και Νότιας Πελοποννήσου, όπως η Γαστούνη, ο Πύργος, το Γύθειο, ή η Ηγουμενίτσα της Ηπείρου, επέλεξαν ως τόπο μόνιμης εγκατάστασης το Αγρίνιο, γιατί οι τοπικές αρχές συμβούλευαν τους πρόσφυγες ότι εκεί θα έβρισκαν εργασία.¹³⁷

Άλλωστε στην Ερυθραία και ιδίως στα Αλάτσατα επιδίδονταν συστηματικά στην καλλιέργεια του καπνού. Όπως αναφέρει σχετικά ο Γερ. Παπατρέχας «...πολλοί Μικρασιάτες, ιδιαίτερα εκείνοι που προέρχονται από την ονομαστή για τα καπνά της Μπάφρα., ήταν έμπειροι καλλιεργητές και άριστοι καπνοτεχνίτες. Δε θα μπορούσε λοιπόν να βρεθεί προσφορότερο μέρος εγκατάστασης από το Αγρίνιο, την πόλη του καπνού. Κατά τον πρώτο διωγμό δεν υπήρχαν οι δυνατότητες κρατικής βοήθειας και περίθαλψης κυρίως για στέγαση. Όμως μετά το δεύτερο διωγμό, λόγω του μεγαλύτερου αριθμού των προσφύγων, η κρατική μέριμνα λειτούργησε αποτελεσματικότερα.

Η έλευση των προσφύγων προκάλεσε μεταβολές στο οικιστικό καθεστώς, δεδομένου ότι η εισροή ενός σημαντικού πληθυσμιακού κεφαλαίου οδήγησε εσπευσμένως σε επέκταση των αστικών κέντρων, αλλά και σε πολλαπλασιασμό των οικισμών της αγροτικής ενδοχώρας, με αντίστοιχα

¹³⁷ Θ. Κακογιάννης, ό.π., σ. 25-26

οικονομικά και κοινωνικά παρεπόμενα¹³⁸ Στην περίπτωση του Αγρινίου οι προσφυγικοί σύλλογοι της πόλης είχαν πετύχει να απαλλοτριωθεί κτήμα σε κεντρικό σημείο της πόλης για τη δημιουργία συνοικισμού. Η απόφαση αυτή, όμως, προκάλεσε την άμεση αντίδραση της Δημοτικής αρχής και των κατοίκων της πόλης, διότι αυτός ο χώρος επρόκειτο να παραχωρηθεί από τους ιδιοκτήτες του για κοινωφελείς σκοπούς. Τελικά, οι πρόσφυγες πείστηκαν να μην εγκατασταθούν εκεί, αφού προηγουμένως πέτυχαν να τους παραχωρηθεί άλλη έκταση, δυτικά της πρώτης, ένα περίπου χιλιόμετρο πέρα από τα όρια της πόλης. Οι πρόσφυγες, λοιπόν, εγκαταστάθηκαν στην περιοχή, όπου υπήρχε ένα μικρό παρεκκλήσιο του Αγίου Δημητρίου Αγρινίου, αφιερωμένο στους Αγίους Κωνσταντίνο και Ελένη, το οποίο έγινε ανεξάρτητος ενοριακός ναός με τη βοήθεια του Μικρασιάτη καπνεμπόρου Ηλία Ηλιού. Πλησίον του ναού οικοδομήθηκε ο συνοικισμός της Νέας Ερυθραίας και του Κάπελα. Ο Κάπελας ήταν ένας εύπορος Αγρινιώτης, ο οποίος δώρισε το χωράφι του, ώστε να οικοδομηθούν εκεί προσφυγικά σπίτια. Προς τιμήν του δόθηκε το όνομα του στη θέση αυτή.¹³⁹

Το 1926 παραδόθηκαν τα πρώτα προσφυγικά σπίτια και στα εγκαίνια του συνοικισμού το 1930 ήλθε ο Ελευθέριος Βενιζέλος. Η χωροθέτηση έξω από τον υπάρχοντα ιστό της πόλης, χαρακτηριστική όλων των προσφυγικών συνοικισμών που δημιουργήθηκαν στα αστικά μεσοπολεμικά κέντρα της Ελλάδος, είχε σκοπό αφενός την εξασφάλιση ενός «ομοιογενούς κοινωνικού περιβάλλοντος» για τους κατοίκους των νεοσυσταθέντων οικισμών και αφετέρου τη διατήρηση της ευρρυθμίας στην κοινωνική ζωή της πόλεως υποδοχής.¹⁴⁰ Βέβαια μέχρι και το 1930 υπήρχαν άστεγες οικογένειες, εκ των οποίων άλλες περιφέρονταν ανέστιες και ζούσαν στα όρια της εξαθλίωσης ενώ άλλες συνωστίζονταν σε τρεις μεγάλες παράγκες στον «Παλιό συνοικισμό».

¹³⁸ Κ. Κόμης, *ό.π.*, σ. 85

¹³⁹ Κ. Μαραγιάννης, *ό.π.*, σ. 215

¹⁴⁰ Ε. Ανδρικόπουλος, *ό.π.*, σ. 106

Έτσι οι σύλλογοι των προσφύγων ζήτησαν και πέτυχαν τελικά, την παραχώρηση ενός ακόμη κτήματος των Αδελφών Παπαστράτου έκτασης 54 στρεμμάτων για την εγκατάσταση των εναπομεινασών ανέντιων οικογενειών.¹⁴¹ Η έλευση των προσφύγων συνδέθηκε με τη συστηματική καλλιέργεια του καπνού κυρίως στα καπνοχώραφα του Ζαπαντίου, όπου είχαν γίνει παραχωρήσεις καπνοτοπίων. Στις προσφυγικές μικροκατοικίες του Αγ. Κωσταντίνου και στα καπνομάγαζα εκκολάφτηκε το γνησιότερο προλεταριάτο της περιοχής, πρωτοπόρο στους αγώνες του εργατικού κινήματος.¹⁴²

Η «χρυσή εποχή» της πόλης του καπνού διήρκεσε μέχρι και τη δεκαετία του 1930. Μέσα στα χρονικά πλαίσια της προαναφερθείσας περιόδου η οικονομία ήκμασε και ο πληθυσμός αυξήθηκε σημαντικά, γεγονός που αποτυπώθηκε στην απογραφή του 1928. Η ευμάρεια που χαρακτήριζε κάθε πτυχή της ζωής της πόλης αναδεικνύεται και από τα δεδομένα της απογραφής του 1928. Όμως η οικονομική κρίση του 1931¹⁴³ έγινε ιδιαίτερα αισθητή στο Αγρίνιο και έπληξε το εμπόριο καπνού εσωτερικής και εξωτερικής κατανάλωσης αντίστοιχα. Η οικονομική κρίση ανέκοψε τη ραγδαία αυξητική πορεία του πληθυσμού της πόλης, ο οποίος στην απογραφή του 1940 αριθμούσε 15.934 ψυχές.¹⁴⁴ Η πορεία της καπνικής παραγωγής ακολουθούσε κατιούσα πορεία, ώσπου μετά την έλευση των κατακτητών πέρασε στα χέρια των Γερμανών.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η οικονομία και ο πληθυσμός της πόλης κατά της περίοδο της κατοχής. Το 1941-1942 ήταν από τις δυσκολότερες χρονιές του Ελληνικού λαού και ιδίως στα μεγάλα αστικά κέντρα πέθαιναν καθημερινά 200 έως 300 άτομα. Στην ύπαιθρο χώρα η κατάσταση ήταν διαφορετική. Η κάλυψη των διατροφικών αναγκών του πληθυσμού της πόλης

¹⁴¹ Γ. Παπατρέχας, *ό.π.*, σ. 396-397

¹⁴² Γ. Παπατρέχας, *ό.π.*, σ. 400

¹⁴³ Κ. Κόμης, *ό.π.*, σ. 88

¹⁴⁴ *Στοιχεία Συστάσεως και Εξελίξεως των Δήμων και Κοινοτήτων*, εκδ. Κεντρικής Ενώσεως Δήμων και Κοινοτήτων της Ελλάδος, τόμος Ι, νομός Αιτωλίας και Ακαρνανίας, Αθήνα, 1961, σ. 389

αλλά και της ευρύτερης περιοχής επιτυγχάνονταν σε κάποιο βαθμό χάρη στην αύξηση της παραγωγής σιτηρών. Καταλυτικής σημασίας για εκείνη την περίοδο ήταν η αποξήρανση της λίμνης Λυσιμαχίας, η οποία οδήγησε σε επέκταση των καλλιεργούμενων περιοχών. Βέβαια τη μεγαλύτερη ποσότητα από τα παραγόμενα αγαθά υφάρπαζαν οι Ιταλοί, οι οποίοι άλλωστε είχαν εγκαταστήσει το στρατόπεδό τους πλησίον της Λυσιμαχίας.¹⁴⁵

Παρά την αποξήρανση της λίμνης και την αύξηση της παραγωγής σιτηρών, οι συνθήκες ζωής ήταν δύσκολες. Πολλοί κάτοικοι της πόλης και των γύρω χωριών πέθαιναν καθημερινά από την πείνα. Οι άνθρωποι αναγκάζονταν να καταφεύγουν στα χωριά, βαδίζοντας ώρες, για να προμηθευτούν αλεύρι ή λάδι. Τα ελαιοτριβεία της Μακρυνείας προσείλκυαν ακόμη και Ευρυτάνες. Εξαιτίας της πλήρους απαξίωσης της δραχμής από τον καλπάζοντα πληθωρισμό στην κατοχή οι κάτοικοι της περιοχής Παρακαμπυλίων για να επιβιώσουν αναγκάζονταν να ανταλλάσσουν μια οκά λάδι με μια οκά καλαμπόκι στο Αγρίνιο.¹⁴⁶ Στις συνθήκες αυτές, η αισχροκέρδεια και η πώληση ειδών διατροφής στη «μαύρη αγορά», ήταν σύνηθες φαινόμενο.

Το 1943, έγινε σύσκεψη των κοινωνικών οργανώσεων στο Αγρίνιο με κύριο θέμα την επιβίωση του λαού του Αγρινίου. Εκεί, συγκροτήθηκε επιτροπή Αγρινιωτών, με σκοπό τη συγκέντρωση τροφίμων και τη διανομή στους κατοίκους της πόλης, αλλά και για την προστασία της ντόπιας παραγωγής, την οποία απομυζούσαν οι ξένοι μαυραγορίτες. Έτσι, αποφασίστηκε να γίνει παρακράτηση 7% επί των εξαγομένων από το Αγρίνιο προϊόντων. Οι εξαγωγείς τροφίμων έπρεπε να έχουν άδεια από την επιτροπή, η οποία παραχωρούνταν μετά την παρακράτηση του 7%. Στα ελαιοτριβεία του Αγρινίου τοποθετήθηκαν επόπτες συγκεντρώσεως λαδιού για τους αντάρτες, υπό την εποπτεία του ΕΑΜ. Στο έργο αυτό συνέβαλαν και οι οργανώσεις Εθνικής Αλληλεγγύης και της

¹⁴⁵ Κ. Μαραγιάννης, *ό.π.*, σ. 394

¹⁴⁶ Α. Βετσόπουλος, *ό.π.*, σ. 50

ΕΠΟΝ, ενώ τρόφιμα στον άμαχο πληθυσμό παραχώρησε και ο Ερυθρός Σταυρός.¹⁴⁷ Αυτή την προσπάθεια για τη διατροφική στήριξη του πληθυσμού στο Αγρίνιο, βοήθησε ο Φιλέλληνας Ιταλός στρατοδίκης Μάριο Σολάνα.¹⁴⁸

Τον Αύγουστο 1944 στο Αγρίνιο υπήρχε γερμανική φρουρά δύναμης περίπου 2.000 στρατιωτών. Αυτή η δύναμη ενήργησε εκκαθαριστικές επιχειρήσεις στην ορεινή Τριχωνίδα και στη περιοχή Κεφαλόβρυσου, για ν' απωθήσει τις δυνάμεις του ΕΛΑΣ μακριά από τις οδικές συγκοινωνίες και να πραγματοποιηθεί με λιγότερες απώλειες η αποχώρηση από την Ελλάδα των γερμανών. Οι επιχειρήσεις αυτές αποτυπώνονται και πληθυσμιακά, όπως φανερώνει η κατακόρυφη μείωση του πληθυσμού κοινοτήτων που τροφοδότησαν το αντάρτικο κίνημα. Διαφορετική είναι η περίπτωση της πόλης του Αγρινίου. Ο πληθυσμός της πόλης στην απογραφή του 1950 δεν παρουσιάζει αποδυνάμωση, αφού το Αγρίνιο απελευθερώθηκε χωρίς μάχη και αποφεύχθηκε η αιματοχυσία.¹⁴⁹

Αναφορικά με τον εβραϊκό πληθυσμό της πόλης, αναφέρουμε ενδεικτικά ότι πριν την Κατοχή στο Αγρίνιο λειτουργούσαν πολλά εβραϊκά καταστήματα, επί των οδών Σουλίου, Ζωοδόχου Πηγής και Ιωάννου Στάικου. Στο διάστημα 1941-1944 στο Αγρίνιο κατοικούσαν περί τις 40 οικογένειες Εβραίων, ενώ το 1944, οκτώ από αυτές κατέφυγαν στο χωριό Ψηλόβραχος Αγίου Βλασίου. Εκεί αντιμετώπισαν κακουχίες ιδίως κατά τη Γερμανική εξόρμηση του Αυγούστου του 1944 προς Χούνη, προς την Ανατολική και Δυτική Φραγκίστα Ευρυτανίας και προς το Καρπενήσι. Τις οικογένειες αυτές βοήθησαν τότε οι αντάρτες.

Ο Εμφύλιος πόλεμος στην Ελλάδα πυροδότησε τη μετακίνηση των ορεινών πληθυσμών της Ελλάδας προς τα γειτονικά αστικά κέντρα. Ενδεικτικό

¹⁴⁷ Θ. Κακογιάννης, *Μνήμες και Σελίδες της Εθνικής Αντίστασης, Αγρίνιο – Δυτική Στερεά*, έκδ. Κωσταράκη, Αθήνα 1927, σ. 458

¹⁴⁸Κ. Μαραγιάννης, *ό.π.*, σ. 395

¹⁴⁹ Θ. Καλλίνου- Αμάρμπεη, *Η απελευθέρωση του Αγρινίου, 14 Σεπτέμβρη 1944*, έκδ. Δήμου Αγρινίου, Σεπτέμβρης 1985, σ. 11, 17

είναι το παράδειγμα του Αγρινίου, το οποίο δέχθηκε και απορρόφησε ένα μεγάλο τμήμα των πληθυσμών της ορεινής Τριχωνίδας, της ορεινής Ναυπακτίας αλλά και της Ευρυτανίας. Ιστορικές πηγές αναφέρουν ότι στη συνοικία «Δύο Ρέμματα» εγκαταστάθηκαν κατά την εποχή του εμφυλίου πολέμου κάτοικοι της ορεινής Ναυπακτίας, ιδίως από τα Κρυονέρια, και παρέμειναν εκεί και μετά τη λήξη του εμφυλίου πολέμου.¹⁵⁰ Η απογραφή του 1951 αντικατοπτρίζει το προαναφερθέν φαινόμενο, παρουσιάζει τον πληθυσμό του αστικού κέντρου να αυξάνεται κατά 12,5% και να αγγίζει τις 20.048 ψυχές.¹⁵¹

Μετά τον πόλεμο άνθισε στον κάμπο του Αγρινίου μια καινούργια καλλιέργεια, το ρύζι. Προς χάριν ακριβολογίας η ορυζοκαλλιέργεια στην περιοχή δεν ήταν εντελώς νέα. Κατά τη διάρκεια των τελευταίων ετών της Τουρκοκρατίας στην περιοχή του «Κούντρου» Αιτωλικού γινόταν καλλιέργεια ρυζιού. Το 1947 ξεκίνησε από το Υπουργείο Γεωργίας, με την τεχνική υποστήριξη της Αμερικανικής Αποστολής, της γνωστής AMAG ένα πρόγραμμα εξυγίανσης και αξιοποίησης των αλατούχων εδαφών της Παραχελωίτιδας. Το πρόγραμμα στηρίχθηκε στην απόπλυση των εδαφών αυτών με τα νερά της ορυζοκαλλιέργειας, που είναι ιδιαίτερα υδροβόρα, και εφαρμόστηκε δοκιμαστικά σε μια περιορισμένη κοινοτική έκταση 300 στρεμμάτων. Το 1948 τα στρέμματα θα γίνουν 1.000 και το 1949 τρεις χιλιάδες. Τα αποτελέσματα από πλευράς παραγωγής υπήρξαν εντυπωσιακά, γεγονός που παρακίνησε πολλούς από τους κατοίκους να στραφούν προς τη νέα καλλιέργεια. Έτσι, πέρα από τα παθογενή εδάφη και πέρα από τις κοινοτικές εκτάσεις, η ορυζοκαλλιέργεια γρήγορα επεκτάθηκε στις ιδιωτικές εκτάσεις και σε γόνιμα χωράφια, που ως τότε καλλιεργούνταν με άλλα γεωργικά προϊόντα. Τις παραδοσιακές καλλιέργειες των δημητριακών και την καλπάζουσα

¹⁵⁰ Κ. Μαραγιάννης, *ό.π.*, σ. 129-131, 135

¹⁵¹ *Πραγματικός Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 7^{ης} Απριλίου 1951*, έκδ. Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήναι 1955, σ. 22

ορυζοκαλλιέργεια θα αντικαταστήσουν σταδιακά οι καλλιέργειες φασολιών και τριφυλλιού. Το τελευταίο βασιλεύει ως σήμερα στον κάμπο του Αχελώου μαζί με το βαμβάκι και το καλαμπόκι.¹⁵²

Το φαινόμενο της εσωτερικής μετανάστευσης εξηγεί την πληθυσμιακή μετάγχιση από ορεινούς οικισμούς προς την πόλη του Αγρινίου. Σύμφωνα με την απογραφή του 1961 ο πληθυσμός του Αγρινίου αυξήθηκε κατά 12,3%. Τον πληθυσμιακό όγκο της πόλης θα ενισχύσει επίσης η έλευση και εγκατάσταση κατοίκων από χωριά, τα οποία βυθίστηκαν στα νερά του Αχελώου για την κατασκευή των υδροηλεκτρικών φραγμάτων. Από τα υδροηλεκτρικά έργα «πνίγηκαν» περίπου 25 χωριά της Βορειοδυτικής Τριχωνίδας και της Ευρυτανίας. Οι κάτοικοι των Σιδήρων - Αγαλιανού - Ψηλοβράχου - Επισκοπής, Χαράστης και άλλων χωριών κατέβηκαν ως επί το πλείστον στο Αγρίνιο, όπου συγκρότησαν συνοικίες, όπως τα Επισκοπιώτικα και τα Αϊ-Βασιλιώτικα, τα Βλαμέικα του Παλαιού Αγίου Χριστόφορου κ.α.¹⁵³

Κατά τη διάρκεια των επόμενων δεκαετιών ο πληθυσμός του Αγρινίου αυξήθηκε με σταθερούς ρυθμούς. Συγκεκριμένα, το 1971 η πληθυσμιακή αύξηση έφτασε στο ποσοστό του 12,5%, το 1981 του 11% και το 1991 του 11,4%. Βέβαια αποτελεί κοινή παραδοχή το γεγονός ότι η παρακμή της καπνικής βιομηχανίας ανέκοψε ως ένα βαθμό και θα συνεχίσει να κωλυσιεργεί την οικονομική και πληθυσμιακή εξέλιξη της πόλης.

¹⁵² Λ. Γιαννακοπούλου – Τριανταφυλλίδη, «Πόρος και πόροι», *Ρίζα*, τχ. 34, σ. 51

¹⁵³ Κ. Μαραγιάννης, *ό.π.*, σ. 269

ΤΟ ΣΟΥΛΙΩΤΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ: ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΠΡΟΕΚΤΑΣΕΙΣ

Στα 1822 άρχισε η επιστροφή των Σουλιωτών από τα Επτάνησα και κυρίως από την Άσσο της Κεφαλλονιάς, όπου είχαν καταφύγει για δεύτερη φορά.¹⁵⁴ Την ίδια περίοδο, ύστερα από ενέργειές των Σουλιωτών, κατατέθηκε πρόταση από το εκτελεστικό όργανο της Κυβερνήσεως να εγκατασταθούν οι «υπό τον Μάρκο Μπότσαρη εκπατρισθέντες Σουλιώτες» στο Ζαπάντι και στο Βραχώρι. Στην πόλη του Βραχωρίου οι Σουλιώτες άρχισαν να εγκαθίστανται από το 1829, καταλαμβάνοντας δια της βίας σπίτια και γαίες που ανήκαν μέχρι τότε σε Οθωμανούς.¹⁵⁵ Οι περισσότεροι από αυτούς συνέχισαν τη στρατιωτική ζωή εντασσόμενοι στα στρατιωτικά σώματα που συγκροτήθηκαν στο νεοσύστατο κράτος, δηλαδή στα Ελαφρά Ελληνικά Τάγματα, την Εθνοφυλακή και τη Φάλαγγα¹⁵⁶

Αρχικά αποφασίστηκε να παραχωρηθούν 1.600 πήχεις βραχωρίτικης γης σε κάθε σουλιώτικη οικογένεια. Η εκτέλεση όμως των αποφάσεων του Βουλευτικού κωλυσιεργούσε, οι τίτλοι κυριότητας δε δίνονταν στους δικαιούχους και τα σχέδια πόλεων που πρότεινε τότε η Βαυαροκρατία δυσχέραιναν τις οριοθετήσεις.¹⁵⁷ Αποτέλεσμα όλων τούτων ήταν να μείνει ανεφάρμοστο το προαναφερθέν σχέδιο. Εν συνεχεία στην Ε' Εθνική Συνέλευση ψηφίστηκε η δωρεάν παραχώρηση τόπου εγκατάστασης των Σουλιωτών επί εθνικών γαιών στο Βραχώρι (Αγρίνιο) και τη Ναύπακτο, στην απελευθέρωση της οποίας είχαν ουσιαστικά συμβάλει τα σουλιώτικα στρατιωτικά σώματα.¹⁵⁸ Για να καθησυχάσει τις δικαιολογημένες ανησυχίες των γηγενών, το ψήφισμα

¹⁵⁴ Λ. Γιαννακοπούλου – Τριανταφυλλίδη, «Όψεις του παλιού Βραχωρίου (Κοινωνία- εκκλησίες- ενορίες)», *Ρίζα*, τχ. 26-27, σ. 39

¹⁵⁵ Κ. Κόμης, *Δημογραφικές όψεις του ελληνικού νοικοκυριού, Δύο παραδείγματα από την Ήπειρο, (18^{ος} – 19^{ος} αιώνες)*, έκδ. Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2000, σ. 47

¹⁵⁶ Β. Ψιμούλη, *Σούλι και Σουλιώτες*, έκδ. εστία, Αθήνα 2006, σ. 472

¹⁵⁷ Η μνήμη του επαρχιακού αστικού τόπου και τοπίου: το Αγρίνιο μέχρι τη δεκαετία του '60, εκδόσεις Μεταίχμιο, Αθήνα 2003, σ. 42

¹⁵⁸ ΒΒ. Ψιμούλη, *ό.π.*, σ. 471

στο άρθρο Γ', περιέλαβε τη φράση, «χωρίς να βλαφθούν τα δίκαια των εντοπίων». Το συγκεκριμένο χωρίο αποτέλεσε τη βάση ποικίλων αντιδράσεων και ως εκ τούτου και αυτό τη ψήφισμα έμεινε ανενεργό.

Το 1834 διεξήχθη αναλυτική καταγραφή των σουλιώτικων νοικοκυριών και «άλλων Ηπειρωτών», που είχαν εγκατασταθεί στο Αγρίνιο.¹⁵⁹ Σύμφωνα με ονομαστικές καταστάσεις που υπέβαλε στην Κυβέρνηση ο έπαρχος Τριχωνίας Λάμπρος Ζαβός στις 12 Μαΐου 1834, στο Αγρίνιο ήταν ήδη εγκαταστημένες 157 Σουλιώτικες οικογένειες (498 άτομα) πρώην αξιωματικών και στρατιωτών. Σε αυτές τις οικογένειες συγκαταλέγονταν οι γνωστές φάρες των Δαγκλαίων, Ζερβαίων, Μαλαμαίων, Κουτσονικαίων. Επίσης καταγράφηκαν 39 οικογένειες στρατιωτικών (86 άτομα) από άλλες περιοχές της Ηπείρου και οχτώ οικογένειες Ηπειρωτών εμπόρων και τεχνιτών.¹⁶⁰ Με βάση αυτά τα στοιχεία, το μέσο μέγεθος του σουλιώτικου νοικοκυριού στο Αγρίνιο ανερχόταν στα 3,16 μέλη, ενώ το νοικοκυριό των Ηπειρωτών διαφορετικής προέλευσης στα 2,45 μέλη. Τα μεγέθη αυτά κινούνται σε κατώτερα επίπεδα του στρογγυλού 4, στο οποίο συνέκλινε ο ελληνικός πληθυσμός και επιβεβαιώνουν τη διαπίστωση της Β.Ψιμούλη, σύμφωνα με την οποία τα σουλιώτικα γένη που εγκαταστάθηκαν στο Αγρίνιο ήσαν «κάτισχνα και ολιγομελή, λόγω των απωλειών του πολέμου και των κακουχιών»¹⁶¹

¹⁵⁹ Κ. Κόμης, *ό.π.*, σ.47

¹⁶⁰ Δ. Μητάκη, «Εποικισμός Ηπειροσουλιωτών στο Βραχώρι», (συμπλήρωμα), *Στερεά Ελλάς*, Ιούνιος 1989, σ. 21

Κ. Κόμης, *Σύναμμα*, έκδ. Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2007, σ. 52

¹⁶¹ Κ. Κόμης, *Δημογραφικές όψεις του ελληνικού νοικοκυριού, Δύο παραδείγματα από την Ήπειρο, (18^{ος} – 19^{ος} αιώνες)*, έκδ. Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2000, σσ.48-49

Κατανομή νοικοκυριών κατά μέγεθος [Σουλιώτες εγκαταστημένοι στο Αγρίνιο (1834)]¹⁶²

Αρ. μελών	Αρ. νοικοκυριών (Απόλυτα μεγέθη)	Αρ. νοικοκυριών (Σχετικά μεγέθη)
1	38	0,24
2	25	0,16
3	31	0,20
4	28	0,18
5	15	0,09
6	15	0,09
7	3	0,02
8	1	0,01
9	1	0,01
Σύνολο	157	1,00

Από το ένα μέρος οι παλινωδίες και η παροιμιώδης γραφειοκρατική πολιτική της Βαυαροκρατίας κι από το άλλο η δημιουργία του, περισσότερο τεχνητού παρά πραγματικού, σουλιωτικού προβλήματος, στάθηκαν μεγάλα εμπόδια της αποκατάστασης των Σουλιωτών. Μοχλός και κύριος υποκινητής της αντίδρασης των γηγενών ήταν ο Γιαννάκης Στάϊκος. Κινητήρια δύναμη των

¹⁶² Κ. Κόμης, *ό.π.*, σ. 50

ενεργειών του δεν ήταν τόσο το ενδιαφέρον του για την εξασφάλιση των συντοπιτών του αλλά η φιλοδοξία του ν' αναδειχθεί σε αναμφισβήτητο τοπάρχη.¹⁶³ Ανάλογες ήταν και οι φιλοδοξίες όσων τον ακολούθησαν. Ενδεικτικά αναφέρεται η περίπτωση του οπλαρχηγού Κάσκαρη, ο οποίος παρουσιάζεται αργότερα να κατέχει τρεις χιλιάδες στρέμματα στον κάμπο του Βραχωριού. Η αντίδραση των γηγενών εκφράστηκε δυναμικά και μέσω των βουλευτών (Παραστατών) Αιτωλίας και Ακαρνανίας με διαμαρτυρία τους προς την κυβέρνηση για ενέργειες «εις βάρος εντοπίων».¹⁶⁴

Τα δίκαια πολλών Σουλιωτών, ίσως των πιο άσημων, δεν ικανοποιήθηκαν την περίοδο εκείνη. Αξίζει βέβαια να σημειωθεί ότι γνωστές οικογένειες Σουλιωτών είχαν ικανοποιηθεί και με το παραπάνω ακόμα, στα χρόνια που είχαν μεσολαβήσει. Ήδη στα 1837 ήταν σχηματισμένη στο Αγρίνιο η Σουλιώτικη συνοικία.¹⁶⁵

Ο σουλιώτικος μαχαλάς στον οποίο προστέθηκαν Καλαρρυτηνοί και Κομποτιάτες εκτεινόταν από την περιοχή βόρεια του πάρκου μέχρι και τον Άγιο Δημήτριο. Ο Άγιος Δημήτριος ήταν ναός που κτίστηκε μετεπαναστατικά στη βάση γκρεμισμένου τζαμιού. Έως τότε λειτουργούσε ως εξωκκλήσι, το οποίο οι Σουλιώτες ανέδειξαν σε ενοριακό και κοιμητηριακό ναό. Δίπλα σ' αυτόν υπήρχε το νεκροταφείο των Σουλιωτών, που διατηρήθηκε στην ίδια τοποθεσία μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα.¹⁶⁶ Η διεύρυνση του σουλιώτικου μαχαλά εξαιτίας της αυξανόμενης εκροής πληθυσμών από την Ήπειρο, απαιτούσε τη δημιουργία μιας δεύτερης ενορίας. Έτσι, ιδρύθηκε η Ζωοδόχος Πηγή (Παναγία), γεγονός που έγινε αφορμή ρήξεως με τους Βραχωρίτες. Οι τελευταίοι αξίωναν να κτιστεί ο νέος ναός στην αρχή του βραχωρίτικου συνοικισμού και πάνω σε ύψωμα, αλλά τελικά οι Σουλιώτες έμειναν

¹⁶³ Γ. Παπατρέχας, *ό.π.*, σ. 317

¹⁶⁴ Λ. Γιαννακοπούλου- Τριανταφυλλίδη, *ό.π.*, σ. 39

¹⁶⁵ Γ. Παπατρέχας, *ό.π.*, 333

¹⁶⁶ Ε. Γιαννακοπούλου, *ό.π.*, σ. 43

αμετακίνητοι στην επιλογή τους. Είχαν παρέλθει αρκετά χρόνια από την έλευσή τους στην πόλη, ώστε να αξιώσουν αυτονομία και την ανέγερση ενός μεγαλύτερου ναού στο κέντρο του δικού τους μαχαλά.¹⁶⁷

Για να αποτυπωθεί εναργέστερα η διαμάχη μεταξύ των Σουλιωτών και των αυτοχθόνων, κρίνεται απαραίτητη μια σύντομη περιγραφή της βραχωρίτικης συνοικίας. Οι αυτόχθονες Βραχωρίτες κατοικούσαν στην αντίθετη πλευρά της πόλης, η οποία αποτελούσε το βραχωρίτικο μαχαλά. Επόμενο ήταν να κτιστεί εκεί η πρώτη εκκλησία της πόλης. Η επιλογή του Αγίου και ο προσανατολισμός του κτίσματος στα ανατολικά της πόλης δεν είναι άσχετα με τις ανάγκες και τα προβλήματα των Βραχωριτών, αφού ο ναός αφιερώθηκε στον Άγιο που προστατεύει τις καλλιέργειες από το χαλάζι, το οποίο πάντα χτυπούσε την πόλη από ανατολικά. Σε ηπειρώτικες εικόνες ο Άγιος Χριστόφορος εικονίζεται να μαζεύει το χαλάζι. Φυσικό όριο ανάμεσα στους δυο μαχαλάδες ήταν το ρέμα που χώριζε την πόλη. Μια ξύλινη γέφυρα στην κούλια του Δημοτσέλιου ανεβοκατέβαινε κατά περίπτωση διευκολύνοντας ή όχι την επικοινωνία.

Η πόλη «πανσπερμία» κλυδωνιζόταν από τους φατριασμούς αυτοχθόνων και ετεροχθόνων, που αντανακλώνται τόσο στις αναφορές των τοπικών αρχών προς την κυβέρνηση όσο και στην καθημερινή ζωή. Τα μικρά παιδιά έπαιζαν κλεφτοπόλεμο χωρισμένα σε αντίπαλες ομάδες (Σουλιωτάκια - Βραχωριτάκια) και εκεί πιθανόν να έχει την αφετηρία του και ο χαλκονοπόλεμος. Κάθε βράδυ ο δημοτικός αστυνόμος αναγκαζόταν να κλείνει τη γέφυρα του Δημοτσέλιου, που χώριζε τους δύο μαχαλάδες, για να αποφεύγονται οι συμπλοκές. Χαρακτηριστική είναι η ακόλουθη ανταπόκριση από τον τοπικό Τύπο: «Τραγική συμπλοκή διεδραματίσθη εν Αγρινίω χθες Κυριακή 25 Ιουνίου 1863... Προσκληθείσα δε η Εθνοφυλακή εις τα όπλα, παρέστη διηρημένη εις δύο στρατόπεδα εξ ενός οι Ηπειροσουλιώται και αφ' ετέρου οι Βραχωρίται

¹⁶⁷ Λ. Γιαννακοπούλου- Τριανταφυλλίδη, *ό.π.*, σ. 40

αρξάμενοι του κατ' αλλήλων πυροβολισμού διαρκέσαντος επί τέσσερες ώρες».
¹⁶⁸ Η κατάσταση σκιαγραφούνται και μέσα από τις αναφορές που υποβάλλονται προς την κυβέρνηση: «Η επαρχία Αργινίου είναι δύσκολον να ησυχάση ενόσω οι Ηπειροσουλιώται κατοικούσιν εκεί συσσωματωμένοι». Αναφέρεται χαρακτηριστικά ότι «γανώνονται και μεταμορφώνονται δια να κλέπτουν του ενός τα ζώα και του άλλου την κατάστασιν» και ότι «φρονούν να έχουν τους αυτόχθονες κατοίκους υπόδουλους και γεωργούς τους».¹⁶⁹ Η ενσωμάτωση των Σουλιωτών στην κοινωνία του Αργινίου, αν και βραδεία, λόγω της αντιπαλότητας σε σχέση με αυτή των άλλων νεοφερμένων ανανέωσε τον πληθυσμό της πόλης που παρουσιάζει εντυπωσιακή άνοδο στο β μισό του 19ου αιώνα.

¹⁶⁸ *Ιστορικά, ό.π., σ. 8*

¹⁶⁹ Λ. Γιαννακοπούλου - Τριανταφυλλίδη, *ό.π., σ.41*

Η ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΤΟΥ ΣΙΔΗΡΟΔΡΟΜΟΥ ΒΟΡΕΙΟΔΥΤΙΚΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ (ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΠΡΟΕΚΤΑΣΕΙΣ- ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ)

Το νεοελληνικό κράτος κληρονόμησε από την οθωμανική Αυτοκρατορία μόνο μονοπάτια και χωματόδρομους, ενώ το αυτοκίνητο εισήχθη στη χώρα με την έλευση των Βαυαρών στα 1833. Τα μόνα ευρέως διαδεδομένα μεταφορικά μέσα ήταν τα υποζύγια άλογα, οι όνοι ή ημίονοι, τους οποίους συνόδευαν ασκημένοι στα ειδικά δρομολόγια αγωγιάτες. Πολύ αργότερα χρησιμοποιήθηκαν από τον ελληνικό πληθυσμό οι καρότσες με άλογα. Η κλειστή οικιακή οικονομία του νομού, που περιοριζόταν στην αυτοκατανάλωση, και οι προκαπιταλιστικές δομές στην παραγωγή δεν αξίωναν τη δημιουργία κατάλληλων συνθηκών για ογκώδεις μεταφορές, αφού άλλωστε τα ζώα επαρκούσαν για τη μεταφορά των παραγόμενων προϊόντων. Η συγκοινωνιακή πολιτική ήταν νηπιώδης, οι κρατικοί πόροι δεν διατίθενται για τέτοιους σκοπούς και οι ξένοι δίσταζαν να επενδύσουν στις ελληνικές μεταφορές.

Όμως επί πρωθυπουργίας Χαριλάου Τρικούπη η προαναφερθείσα κατάσταση θα αλλάξει αισθητά. Το ανεξάρτητο ελληνικό κράτος θα προσπαθήσει να αντιμετωπίσει το πρόβλημα των σιδηροδρόμων, παρά την τραγική κατάσταση της εσωτερικής συγκοινωνίας και τις τεράστιες ανάγκες κεφαλαίων για την οργάνωσή του.¹⁷⁰ Ο Χαρίλαος Τρικούπης γνώριζε ότι τον πολιτισμό δημιουργούν η αύξηση του πληθυσμού, η συγκοινωνία και το εμπόριο και γι' αυτό προσπάθησε να αναδείξει τις μεταφορές σε νευραλγικό τομέα και αρωγό στην ανάπτυξη. Ο Σιδηρόδρομος είχε δοκιμαστεί στη Δύση ως ιδιαίτερα ανταγωνιστικό μεταφορικό μέσο. Υπηρετώντας τις ανάγκες του βιομηχανικού κεφαλαίου συνέβαλε στην ανασύνταξη του οικονομικού και

¹⁷⁰ Παπαγιαννάκης Ε., *Η ιστορία των ελληνικών σιδηροδρόμων*, έκδ. Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1974, σ. 45

κοινωνικού χώρου, γεγονός που οδήγησε στη διεύρυνση της αγοράς. Οι οικονομικές αποστάσεις έπαψαν πλέον να αντιστοιχούν στις φυσικές και αναδείχθηκαν νέα εμπορικά κέντρα- σταθμοί.¹⁷¹ Βέβαια ο σιδηρόδρομος δε δημιουργήθηκε για να αναπληρώσει την κακή κατάσταση της χερσαίας συγκοινωνίας. Στις βιομηχανικές χώρες τα οδικά δίκτυα λειτουργούσαν ως τροφοδότες των σιδηροδρομικών και κάλυπταν την ανάγκη για γρήγορη και οικονομική μεταφορά πρώτων υλών και προϊόντων.¹⁷² Γι' αυτό και η κατασκευή του σιδηροδρόμου στην περιοχή συνοδεύτηκε και από σημαντικά έργα σκυρόστρωσης.

Η σύμβαση κατασκευής της σιδηροδρομικής γραμμής Αγρινίου-Μεσολογγίου υπεγράφη τον Οκτώβριο του 1887 και επικυρώθηκε από τη Βουλή στις 14 Δεκεμβρίου 1887. Το έργο της κατασκευής της ανατέθηκε σε βελγική εταιρεία, η οποία ανήκε στους ομίλους των Βέλγων βιομηχάνων Y. Mabilille L. Guinotte.¹⁷³ Οι εργασίες άρχισαν στις 13 Μαΐου 1888 και το έργο τελείωσε τρία χρόνια αργότερα, τον Οκτώβριο του 1891. Η σύμβαση αρχικά προέβλεπε την κατασκευή της γραμμής Μεσολογγίου Αγρινίου μήκους 44 χιλμ. μέσα σε δύο χρόνια (1887-1888). Στις 2 Ιανουαρίου του 1890 η εκμετάλλευση της γραμμής των Σιδηροδρόμων Βορειοδυτικής Ελλάδος ανατέθηκε στον Χρίστο Αποστολίδη και το Μάρτιο του 1890 ιδρύθηκε η Εταιρεία των Σιδηροδρόμων Βορειοδυτικής Ελλάδος (Σ.Β.Δ.Ε.). Από δημοσίευμα της εφημερίδας «Πολίτης» της 23ης Απριλίου 1890 προκύπτει ότι το τραίνο ήρθε στο σιδηροδρομικό σταθμό Αγρινίου στις 15 Απριλίου 1890, όπου έγινε ενθουσιώδης, θερμή υποδοχή. Δήμαρχος ήταν ο Σπυρίδων Σπυρόπουλος ή Καρακίτσος.¹⁷⁴ Το 1891 δόθηκε στην κυκλοφορία η προέκταση της γραμμής από το Μεσολόγγι έως το Κρυονέρι. Παράλληλα εγκαινιάστηκε η λειτουργία

¹⁷¹ Λ. Γιαννακοπούλου- Τριανταφυλλίδη, «Σιδηρόδρομοι Βορειοδυτικής Ελλάδος (ΣΒΔΕ), Α' Η ιστορία των ΣΒΔΕ», *Ρίζα*, τχ. 40, σ.12

¹⁷² Παπαγιαννάκης Ε., *ό.π.*, σ 65

¹⁷³ Χ. Θεοδωρόπουλου, «Ο Σιδηρόδρομος Βορειοδυτικής Ελλάδος (Σ.Β.Δ.Ε.)» *Ρίζα*, τχ. 18-19, σ. 29

¹⁷⁴ Κ. Μαραγιάννης, *ό.π.*, σ. 185

της αποβάθρας και του ατμόπλοιου στο Κρυονέρι. Φιλοδοξία των δημιουργών του δικτύου των Σιδηροδρόμων Βορειοδυτικής Ελλάδος (Σ.Β.Δ.Ε.) ήταν να γίνει η αφετηρία ενός ευρύτερου δικτύου, που θα συνέδεε την Αιτωλοακαρνανία, ιδιαίτερα δε το λιμάνι του Μεσολογγίου με την Ήπειρο και την Θεσσαλία.¹⁷⁵

Η ίδρυση και η λειτουργία των ΣΒΔΕ δεν εξασφάλιζε αφ' εαυτής αυτάρκεια εσόδων, επειδή η γραμμή ήταν μικρή και ο ανταγωνισμός με τις άμαξες μεγάλος¹⁷⁶. Απαιτούνταν χρόνος για να συνειδητοποιήσουν οι κάτοικοι τα οφέλη από το νέο μεταφορικό μέσο, χάρη στο οποίο διευκολύνθηκαν τις οικονομικές ανταλλακτικές σχέσεις. Βέβαια δεν επετεύχθη, τουλάχιστον αρχικά, διεύρυνση οριζόντων. Ο σιδηρόδρομος λειτούργησε ως προαστιακή συγκοινωνία, η οποία διευκόλυνε την μεταφορά στην πόλη των παραγόμενων στα γύρω χωριά προϊόντων και τον ανεφοδιασμό των αγροτών με προμήθειες.¹⁷⁷

Με το πέρασμα των χρόνων ο σιδηρόδρομος άρχισε να υπηρετεί τη διακίνηση του εξωτερικού και εσωτερικού εμπορίου. Νευραλγικής σημασίας ήταν η κατασκευή του σιδηροδρόμου για την οικονομία του Αγρινίου. Την εποχή αυτή η αύξηση της παραγωγής του καπνού δημιούργησε την ανάγκη επικοινωνίας της πόλης με κάποιο μεγάλο λιμάνι, ώστε να διευκολυνθεί η διακίνηση των εξαγωγών και εισαγωγών. Μέχρι τότε η εξαγωγή καπνών ήταν υποτυπώδης και τούτο εξαιτίας των ανυπέβλητων δυσκολιών της μεταφοράς. Τα δέματα καπνού φορτώνονταν σε κάρα, έφταναν στο Αιτωλικό ή στο Μεσολόγγι, μεταφορτώνονταν σε καΐκια κι έφταναν στο λιμάνι της Πάτρας συνήθως σε κακή κατάσταση. Επίσης στην Πάτρα δεν υπήρχαν καπνεμπορικοί οίκοι, παρά επιχειρηματίες που ασκούσαν κάθε είδους εμπορικές συναλλαγές. Όμως μετά την κατασκευή της γραμμής Αγρινίου-Μεσολογγίου-Κρυονερίου,

¹⁷⁵ Χ. Θεοδωρόπουλου, *ό.π.*, σ. 29

¹⁷⁶ Παπαγιαννάκης Ε., *ό.π.*, σ. 125

¹⁷⁷ . Γιαννακοπούλου-Τριανταφυλλίδη, *ό.π.*, σ. 12

τα εμπορεύματα φορτώνονταν μετά το Κρυονέρι στην περίφημη «Καλυδώνα», έφταναν στην Πάτρα και από κει με το σιδηρόδρομο της Πελοποννήσου κατέληγαν στην Αθήνα.¹⁷⁸ Από εκεί είτε κατευθύνονταν στο λιμάνι του Πειραιά είτε μεταφορτώνονταν σε μεγάλα ατμόπλοια με προορισμό τα ευρωπαϊκά λιμάνια.

Με τη σιδηροδρομική σύνδεση άνοιγαν πλέον και οι πόρτες του εξωτερικού σε απευθείας συναλλαγές με το καπνοπαραγωγικό κέντρο. Οι εταιρείες αδελφών Παπαστράτου (1913), αδελφών Παπαπέτρου (1924), αδελφών Παναγοπούλου (1913), και αργότερα των Ηλία Ηλιου, Κ. Καμποσιώρα, Ι. Κόκκαλη διακινούσαν μεγάλες ποσότητες καπνών - επεξεργασμένων και μη - μέσω της γραμμής των ΣΒΔΕ προς το Κρυονέρι.¹⁷⁹ Άλλωστε, δεν είναι τυχαίο ότι οι μεγάλες καπναποθήκες ως επί το πλείστον στεγάζονταν σε οικοδομήματα που ανεγέρθησαν κοντά στο Σταθμό. Έτσι προπολεμικά και συγκεκριμένα κατά τη δεκαετία του 20 και του 30, ρωσικά καράβια έρχονταν στο Κρυονέρι και φόρτωναν τα καπνά του Αγρινίου. Βέβαια εμπορικοί οίκοι μεγάλων εταιρειών, που είχαν εγκατασταθεί στο Αγρίνιο, όπως του Θ. Κουμουνδούρου, του Γ. Καμποσιώρα και του Σ. Ζαχαρόπουλου έκαναν αντίπραξη στους ΣΒΔΕ προτιμώντας τις παραδοσιακές μεταφορές με την άμαξα.

Η συμβολή των ΣΒΔΕ υπήρξε σημαντική και στη διεξαγωγή του σταφιδεμπορίου ως το 1904. Η ίδρυση των ΣΒΔΕ συνέπεσε με τη συγκυριακή ευφορία του σταφιδεμπορίου στη λεκάνη του Πατραϊκού. Η φιλοξήρα, που είχε παρουσιαστεί στη Γαλλία από 1873 με συνέπεια την ακαρπία των αμπελιών, συνετέλεσε στον πολλαπλασιασμό της ζήτησης της σταφίδας από την ευρωπαϊκή αγορά. Έτσι η σταφιδοκαλλιέργεια επεκτάθηκε με γοργούς ρυθμούς

¹⁷⁸ Χ. Θεοδωρόπουλου, *ό.π.*, σ. 29

¹⁷⁹ Λ. Γιαννακοπούλου-Τριανταφυλλίδη, *ό.π.*, σ. 14

στη βόρεια και δυτική Πελοπόννησο και τη Στερεά Ελλάδα.¹⁸⁰ Η αύξηση των εξαγωγών σταφίδας από την Πάτρα οδήγησε σε αναπροσαρμογές, αφού κρίθηκαν αναγκαίοι ταχύτεροι ρυθμοί στη λειτουργία της συσκευασίας. Η κατάσταση απαιτούσε συσσώρευση ξυλείας για την κατασκευή κιβωτίων και σ' αυτό βασικός προμηθευτής υπήρξε η αιτωλοακαρνανική ενδοχώρα με τα πλούσια δάση της. Είναι αξιοσημείωτο ότι η μεταφορά ξυλείας προς την Πάτρα κατείχε το 58% του ετησίου ολικού φορτίου της γραμμής Αγρινίου-Κρυονερίου. Η ζήτηση ξυλείας ήταν τόσο πειστική, ώστε ο Τρικούπης, παρότι η χώρα τελούσε υπό το καθεστώς του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου (ΔΟΕ) από το 1897 και εξής, διακινδύνευσε και περαιτέρω γραμμή διακλάδωσης. Η μικρή γραμμή Καλυβίων - Αχελώου αποδείχτηκε θαυματουργή, καθώς η απόδοση από τη μεταφορά της ξυλείας βελτιώσε σημαντικά τα οικονομικά της εταιρείας. Η οικονομική ευμάρεια της εταιρείας διήρκεσε όσο και η ευφορία στο σταφιδεμπόριο, αφού με τη σταφιδική κρίση ατόνησε και η ζήτηση ξυλείας.¹⁸¹ Το 1952 οι ΣΒΔΕ πτώχευσαν, το 1953 υπήχθησαν στους ΣΠΑΠ και από το 1962 ενσωματώθηκαν στους ΣΕΚ. Η απουσία εκσυγχρονισμού συνετέλεσε στη συρρίκνωση του μεταφορικού τους έργου. Η φθορά ήταν προϊούσα. Η εμπορευματική εκμετάλλευση περιορίστηκε στις στρατιωτικές μεταφορές για να εγκαταλειφθεί τελείως το 1975. Έκτοτε το δίκτυο και οι εγκαταστάσεις του /εγκαταλείπονται στη φθορά.¹⁸²

¹⁸⁰ Σ. Ασδραχάς, *ό.π.*, σ. 298

¹⁸¹ Λ. Γιαννακοπούλου-Τριανταφυλλίδη, *ό.π.*, σ. 13

¹⁸² Λ. Γιαννακοπούλου-Τριανταφυλλίδη, *ό.π.*, σ. 14

ΒΥΡΣΟΔΕΨΙΑ ΣΤΟ ΑΓΡΙΝΙΟΥ (19^{ος}- 20^{ος} ΑΙΩΝΑΣ)

Το Αγρίνιο ήταν κτισμένο κοντά σε πολλά ρέματα. Από την περίοδο της τουρκοκρατίας την πόλη διέσχιζε το Καρπενησιώτικο ρέμα, που κατέβαινε από τη συνοικία «Κοκκινοπούλια», τα «Δύο Ρέματα» που κατέβαιναν από την ίδια περιοχή και την Αγία Μαρίνα, το Αϊ - Χριστοφορίτικο ρέμα που κατέβαινε από τον παλιό Άγιο Χριστόφορο, το Λυκοραχιώτικο, το ρέμα των βουνών Ποντικοβούνια κ.α.

Ιδιαίτερη θέση στον κύκλο του νερού, συνδεμένη με την ιστορία και την οικονομία της περιοχής, κατείχαν οι Μύλοι που κινούνταν με νερό, γνωστοί κα ως Νερόμυλοι. Ένας Μύλος υπήρχε στη θέση κόκκινο Στεφάνι της Αγίας Παρασκευής (Ζελίχοβο) και άλλοι δυο στο συνοικισμό Σχοίνου Αγρινίου. Ο Μύλος του Καλκάνη ήταν ο γνωστότερος στο Αγρίνιο. Είχε τα περισσότερα αλέσματα και λειτουργούσε και μετά τον πόλεμο του 1940, οπότε έγιναν οι ηλεκτροκίνητοι Μύλοι στο Αγρίνιο και ο νέος Μύλος σιμά στον παλιό Σιδηροδρομικό Σταθμό.¹⁸³ Ο Μύλος του Σχοίνου, ο οποίος λειτουργούσε έως πρόσφατα, λεγότανε ταμπακόμυλος, καθώς η λειτουργία του συνδέθηκε με την άνθιση της βυρσοδεψίας στην περιοχή. Πέραν αυτών, διασώζεται στην τοπική μνήμη, ότι στο Μύλο αυτό, παλαιοί Ηπειρώτες Μυλωνάδες, έκοβαν ψιλό καπνό «τουμπεκί» και τον διατηρούσαν σε σχετική υγρασία και τον έδιναν στους πελάτες τους.¹⁸⁴

Τα βυρσοδεψεία που αναπτύχθηκαν κατά μήκος του αυλακιού της Ερμίτσας, οδήγησαν στην άνθιση του εμπορίου των δερμάτων των βοοειδών

¹⁸³ Κ. Μαραγιάννης, *ό.π.*, σ. 88-90

¹⁸⁴ Κ. Μαραγιάννης, *ό.π.*, σ. 87

αλλά κυρίως μικρών κατσικίσιαων.¹⁸⁵ Επειδή πρόγονοι βυρσοδεψών βρίσκονταν ήδη στο Βραχώρι από τα τέλη του 19ου αιώνα, υποθέτουμε ότι την ίδια περίοδο η βυρσοδεψία αναβίωσε στην πόλη στα συνεχίζοντας την παράδοση της Τουρκοκρατίας. Εξάλλου αυτή την εποχή, κυρίως μετά τον καταστροφικό για την πόλη σεισμό του 1889, κατέκλυσαν το Αγρίνιο όχι μόνο μαστόροι από την Κόνιτσα και τα Τσουμέρκα, την Κλεπά και τη Λομποτινά, αλλά και πολλοί άλλοι επήλυδες από την ορεινή Τριχωνίδα, τη Ναυπακτία και την Ευρυτανία που προσπαθούσαν να επιβιώσουν. Αυτοί είχαν προσβάσεις στα ποιμνιοστάσια και τους φορείς της κτηνοτροφίας της περιοχής. Εύλογο ήταν λοιπόν να επιλέξουν την κατεργασία και την εμπορία του δέρματος ως βιοποριστικό επάγγελμα.

Η πολιτική των Κυβερνήσεων Τρικούπη ενεθάρρυνε, ως γνωστόν, βιοτεχνικές πρωτοβουλίες και ιδιαίτερα για τον τομέα της βυρσοδεψίας ο εικοστός αιώνας φάνταζε ιδιαίτερα ευοίωνος. Οι βιοτεχνίες που αναπτύχθηκαν στην περιοχή είχαν οικογενειοκεντρικό χαρακτήρα. Οι εργασίες στο σύνολό τους καταμερίζονταν στα άρρενα μέλη της οικογένειας, κάποια εκ των οποίων εξακτινίζονταν στις κοντινές περιοχές και διασφάλιζαν την προμήθεια των καλύτερων δερμάτων.¹⁸⁶

Με το πέρασμα των χρόνων οι βυρσοδέψες του Αγρινίου ανέπτυξαν συνεργασία με Σαμιώτες κτηνοτρόφους και εμπόρους δερμάτων. Τα δέρματα εισάγονταν ημικατεργασμένα από τα βυρσοδεψεία της Σάμου που είχε πρωτοπορία στη βυρσοδεψία και οι βιοτεχνίες του Αγρινίου επιδίδονταν στην τελική τους εξεργασία. Ιστορικές πηγές αναφέρουν ότι «με τον Καραμαούνη

¹⁸⁵ Λ. Γιαννακοπούλου- Τριανταφυλλίδη, «Η διαμόρφωση του κοινωνικού ιστού στο Βραχώρι (19^{ος} α' μισό 20ού αι.)», *Η μνήμη του επαρχιακού αστικού τόπου και τοπίου: το Αγρίνιο μέχρι τη δεκαετία του '60*, έκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2003, σ. 44

¹⁸⁶ Λ. Γιαννακοπούλου- Τριανταφυλλίδη, *ό.π.*, σ. 44

στο Καρλόβασι της Σάμου είχαν οι Βραχωρίτες βυρσοδέψες μεγαλύτερη συνεργασία».¹⁸⁷

Τα βυρσοδεψεία έγιναν πόλος έλξης και για άλλα επαγγέλματα: σαπωνοποιούς, ασβεστάδες, τριβείς βελανιδιών και εκδορείς. Τα ταμπάκια του Βραχωριού τροφοδοτούσαν με δέρματα τους τσαγκάρηδες, τσαρουχάδες και σαμαράδες της περιοχής, γι' αυτό ανελλιπώς κάθε εβδομάδα Κραββαρίτες και Ευρυτάνες κατέβαιναν στο Βραχώρι. Γύρω από τα ταμπάκια κινούνταν ένας ολόκληρος κόσμος δερματεμπόρων. Μέλη της εταιρείας, αλλά και άλλοι δερματέμποροι διακινούσαν τα κατεργασμένα δέρματα προς την Πάτρα και την Αθήνα¹⁸⁸

Τα βυρσοδεψεία του Βραχωριού κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, όχι μόνο δεν αναπροσάρμοσαν τις μεθόδους κατεργασίας, αλλά ακολουθούσαν χωρίς παρέκκλιση την παραδοσιακή πεπατημένη οδό.¹⁸⁹ Παρά τα υποτυπώδη μέσα και την απουσία μηχανικής υποστήριξης, τα βυρσοδεψεία του Μεσοπολέμου στο Αγρίνιο, εύγλωττο παράδειγμα βιοτεχνικής - οικοτεχνικής μονάδας, αποτυπώνουν το οικονομικό φάσμα της περιοχής. Οι προϋπάρχοντες οικονομικοί πόροι (κτηνοτροφία, νερό, αλάτι, βελανίδι), οι σφυγμοί της τοπικής και της εξωτερικής αγοράς, η προσφορά εργασίας, η αυτοκατανάλωση, η συμπληρωματικότητα επαγγελματικών δραστηριοτήτων, κυρίως το δίδυμο βιοτέχνη-εμπόρου είναι παράγοντες που επηρέασαν αποφασιστικά την πραγμάτωση αυτού του εγχειρήματος.¹⁹⁰ Όμως η λαίλαπα του β' παγκοσμίου πολέμου δημιούργησε πολλές ανακατατάξεις και στον επαγγελματικό κόσμο της πόλης του Αγρινίου. Εξάλλου λόγοι υγιεινής επέβαλλαν τη μετακίνηση των βυρσοδεψείων εκτός πόλης. Έτσι τα περισσότερα ταμπάκια έπαψαν να λειτουργούν μετά τον πόλεμο και όσα επιβίωσαν (αδελφοί Μητρονίκα,

¹⁸⁷ Λ. Γιαννακοπούλου- Τριανταφυλλίδη, «Τα Ταμπάκια του Βραχωριού. Γ' Η βυρσοδεψία στο Αγρίνιο στα χρόνια του Μεσοπολέμου», *Ρίζα*, τχ. 39, σ. 13

¹⁸⁸ Λ. Γιαννακοπούλου- Τριανταφυλλίδη, *ό.π.*, σ 15

¹⁸⁹ Λ. Γιαννακοπούλου- Τριανταφυλλίδη, *ό.π.*, σ 14

¹⁹⁰ Λ. Γιαννακοπούλου- Τριανταφυλλίδη, *ό.π.*, σ 16

Αλεξόπουλοι) μετατοπίστηκαν στα Ρουσέικα, με αποτέλεσμα την σταδιακή αποδυνάμωσή τους και την τελική χρεοκοπία τους.

ΑΓΡΙΝΙΟ- ΕΝΑ ΣΗΜΑΝΤΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΚΑΠΝΟΥ

Η οικονομία του νομού Αιτωλοακαρνανίας είχε ανέκαθεν αγροτικό χαρακτήρα. Ένα από τα παραγόμενα αγαθά ήταν ο καπνός, η καλλιέργεια του οποίου ανάγεται στα τέλη του 18ου και στις αρχές 19ου αιώνα. Προϊόν εμπορευματικό, ο καπνός αποτέλεσε για το Αγρίνιο το προϊόν που κάλυπτε τις ανάγκες του μικροκαλλιεργητή σε χρήματα¹⁹¹ Όμως στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα και συγκεκριμένα από τη δεκαετία του 1870 και εξής, η καπνική παραγωγή γνώρισε κατακόρυφη αύξηση. Κι ενώ προ δεκαετίας η ετήσια παραγωγή του καπνού ήταν ασήμαντη, το 1870 ανήλθε σε 1.000.000 οκάδες, εκ των οποίων το μεγαλύτερο μέρος εξαγωγίμο.¹⁹² Η εξέλιξη αυτή οδήγησε στο μετασχηματισμό ολόκληρης της οικονομίας της πόλης και της ευρύτερης περιοχής.

Στα τέλη του 19ου αιώνα η καπνική παραγωγή στο Αγρίνιο άνθιζε. Στην έκθεση ελληνικών προϊόντων, που έγινε στο Παρίσι το 1878, το Αγρίνιο αντιπροσωπεύτηκε με μυρωδάτο καπνό, που είχε εισαχθεί πρόσφατα στην

¹⁹¹ Πετμεζάς. Σ., *Η ελληνική αγροτική οικονομία κατά τον 19^ο αιώνα, Η περιφερειακή διάσταση*, 'εκδ. Πανεπιστημίου Κρήτης, Ηράκλειο 2003, σ. 223

¹⁹² *Ιστορικά*, ό.π. σ. 8

περιοχή αλλά και με ντόπιο. Παράλληλα, είχαν αποσταλεί κομμένος καπνός, τσιγάρα και κούτες τσιγάρων, από μία υποτυπώδη βιοτεχνία καπνού που λειτουργούσε τότε στην πόλη.¹⁹³

Παρά την αυξανόμενη παραγωγή έως τα τέλη του 19ου αιώνα η εμπορία του καπνού βρισκόταν σε νηπιακή κατάσταση. Ο Ευάγγελος Παπαστράτος, ο οποίος «εξ απαλών ονύχων» ασχολήθηκε με την εμπορία του καπνού, δίνει άκρως ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τα πρώτα βήματα της οργανωμένης εμπορίας. «Την εποχή εκείνη το καπνεμπόριο εργαζόταν με τρόπο ανοργάνωτο κι ασυστηματοποίητο. Η χαμηλή τιμή των καπνών, ιδίως εκείνων που προορίζονταν για την εξωτερική κατανάλωση, με εξαίρεση την αγορά της Αιγύπτου, έδινε σε πολλούς την ευχέρεια να ανακατώνονται, καιροσκοπικά και σαν πάρεργο, στο είδος αυτό. Σ' αυτό οφείλεται το ότι τα καπνά του Αγρινίου ήταν άγνωστα στις αγορές της Ευρώπης, πράγμα που δεν συνέβαινε για τα καπνά της Θεσσαλίας». Τα θεσσαλικά καπνά λοιπόν, χάρη σε καλύτερη οργάνωση της εμπορίας, είχαν διεισδύσει στις αγορές της Ευρώπης, μόλο που ήταν κατώτερα σε ποιότητα από τα καπνά της περιοχής Αγρινίου. Το Αγρίνιο, σαν κέντρο παραγωγής καπνού του νομού Αιτωλοακαρνανίας, ήταν ανέκαθεν γνωστό για την παραγωγή εκλεκτών καπνών της περιφέρειας και ιδίως των καπνών Ζαπαντίου, Παραβόλας και Ξηρομέρου, για την εσωτερική κατανάλωση, καθώς και καπνών μυρωδάτων, για το εξωτερικό, που είχαν ζήτηση στην αγορά της Αιγύπτου».

Πολλοί ήταν οι παράγοντες που συνέβαλαν αποφασιστικά στην ανάδειξη της ως τότε μικρής πόλης του Αγρινίου σε ιδιαίτερα ανταγωνιστικό κέντρο παραγωγής και εμπορίας καπνού. Αρχικά η κατασκευή του σιδηροδρόμου δημιούργησε κατάλληλες προϋποθέσεις ώστε ο αγρινιώτικος καπνός να γίνει ευρέως γνωστός. Οι καπνικοί οίκοι βρήκαν γρήγορη πρόσβαση στο λιμάνι της

¹⁹³ Ε. Ανδρικόπουλος, *ό.π.*, σ. 20

Πάτρας και του Πειραιά και κι έτσι άνοιξαν οι θαλάσσιοι δίοδοι επικοινωνίας για το νέο εξαγόμενο προϊόν.

Η επέκταση της καπνοκαλλιέργειας στην περιοχή, ενθαρρύνθηκε και από μια γενικότερη θετική συγκυρία για τον ελληνικό αγροτικό κόσμο. Η αγροτική μεταρρύθμιση, που ξεκίνησε το 1911 και η διάδοση του συνεταιριστικού θεσμού σε όλη την Ελληνική ύπαιθρο, απελευθέρωσαν την αγροτική παραγωγή από τα εμπόδια και τους περιορισμούς του παρελθόντος. Με την αγροτική μεταρρύθμιση και τη διανομή της γης, οι αγρότες στη μεγάλη τους πλειοψηφία εργάζονταν ως μικροί ιδιοκτήτες και παραγωγοί κυρίως καπνού. Από την άλλη, η εξάπλωση των αγροτικών συνεταιρισμών στην ύπαιθρο της Αιτωλοακαρνανίας στη δεύτερη δεκαετία του 20ου αιώνα, προσέφερε φτηνά δανειακά κεφάλαια για την επέκταση και την αναπροσαρμογή των καλλιεργειών του καπνού και περιόρισε την τοκογλυφία, η οποία λυμαινόταν τον αγροτικό κόσμο σε όλη σχεδόν τη διάρκεια του 19ου αιώνα.

Στη δημιουργία πρόσφορων συνθηκών για την αύξηση της καπνικής παραγωγής συνέβαλε αποφασιστικά και η προσφορά άφθονων και φθηνών εργατικών χεριών, μετά την εγκατάσταση στο Αγρίνιο περισσότερων από 2.500 προσφύγων, που αντιπροσώπευαν το 15% περίπου του πληθυσμού της πόλης στην απογραφή του 1928.¹⁹⁴ Οι Μικρασιάτες καπνεργάτες προέρχονταν από περιοχές, στις οποίες παραδοσιακά καλλιεργούνταν ο καπνός. Όντας γνώστες των ιδιαιτεροτήτων της καπνικής καλλιέργειας, αποτέλεσαν την κινητήρια δύναμη που εκτόξευσε την εν λόγω παραγωγή κατά τη δεκαετία του 1930.

Στους παράγοντες που συνέδραμαν στην ανάπτυξη της καπνικής βιομηχανίας της πόλης συγκαταλέγεται η είσοδος των καπνών της ποικιλίας «μυρωδάτα Αγρινίου» στις ευρωπαϊκές αγορές και η κυρίαρχη θέση των «τσεμπελιών Αιτωλοακαρνανίας» στην εσωτερική κατανάλωση. Χάρη στην

¹⁹⁴ Ε. Ανδρικόπουλος, *ό.π.*, σ. 91

ιδιαιτερότητα του εδάφους και του κλίματος, τα καπνά του Αγρινίου, μαζί με τα «Θρακομακεδονικά», θεωρήθηκαν τα καλύτερα της παγκόσμιας παραγωγής και γνώρισαν μεγάλη ζήτηση. Τα «τσεμπέλια» της εσωτερικής κατανάλωσης αποκτούσαν σταδιακά αυξανόμενη φήμη και για την προμήθεια των καλύτερων ποικιλιών, οι καπνοβιομήχανοι της εποχής επισκέπτονταν οι ίδιοι το Αγρίνιο και την ευρύτερη περιοχή. Όπως μας πληροφορεί ο Ευ. Παπαστράτος, «Μία ή δύο φορές τον χρόνο έρχονταν στο Αγρίνιο από διάφορες πόλεις της Ελλάδας οι καπνοβιομήχανοι της εποχής εκείνης(...) Επισκέπτονταν τα καπνά των περιφερειών Αγρινίου, Παραβόλας και Ξηρομέρου και έκαναν τις προμήθειες τους». Οι καλές ποιότητες των καπνών «μυρωδάτα Αγρινίου» αγοράζονταν επίσης από ξένες καπνοβιομηχανίες της Αιγύπτου, και «... ορισμένα σοβαρά ξένα εργοστάσια όπως του Ματοσιάν, Μελκονιάν, Χαμσκαρακιάν, εγκατέστησαν μόνιμες αντιπροσωπείες στο Αγρίνιο για να προμηθεύονται απευθείας από την παραγωγή τις ποσότητες που τους χρειαζόνταν. Το γεγονός αυτό βοήθησε στο να αυξηθεί η καλλιέργεια του καπνού και να βελτιωθούν οι τιμές, χάρη στον αγοραστικό συναγωνισμό που δημιουργήθηκε». Επίσης, κατώτερης κυρίως ποιότητας τσεμπέλια και μυρωδάτα εξάγονταν μέσω των εμπόρων της Πάτρας στις αγορές της Ολλανδίας και της Γερμανίας.¹⁹⁵ Επόμενο ήταν η καλλιέργεια του καπνού στην περιοχή να επεκταθεί αλματωδώς και η παραγωγή να αυξηθεί κατακόρυφα, ανεβάζοντας έτσι το εισόδημα των παραγωγών και κατ' επέκταση του συνόλου των Αγρινιωτών και της γύρω περιοχής.

Η ανάπτυξη της αγροτικής παραγωγής και του εξωτερικού εμπορίου δημιούργησαν προϋποθέσεις για την ανάπτυξη και της δευτερογενούς παραγωγής. Επειδή ο καπνός, που προοριζόνταν για εξαγωγή, έπρεπε να γίνει αντικείμενο προσεκτικής επεξεργασίας, μεγάλες καπναποθήκες δημιουργήθηκαν στην πόλη του Αγρινίου, στις οποίες απασχολούνταν

¹⁹⁵ *Ιστορικά, ό.π., σ. 17*

εκατοντάδες εργάτες και εργάτριες, πολλοί από τους οποίους προερχόταν από τους νεοφερμένους στην πόλη πρόσφυγες. Από το 1924 έως το 1929 οικοδομήθηκαν στην πόλη, οι μεγάλες Καπναποθήκες των αδελφών Παπαστράτου, οι καπναποθήκες των αδελφών Παναγοπούλου, των αδελφών Παπαπέτρου, του Ηλία Ηλιου και άλλες. Το 1929 ο Γεώργιος Καφαντάρης, έδωσε στους αδελφούς Παπαστράτου άδεια εξαγωγής καπνών και σιγαρέτων.¹⁹⁶ Έτσι στην καπνεμπορική, και όχι μόνο, εταιρεία «Ρόζης και Βαρνάβας», που ήταν η σοβαρότερη μέχρι τότε, προστέθηκε η νέα, καθαρά καπνεμπορική, «Αυγερινός και Παπαστράτος», που σε σύντομο χρόνο κατάφερε να κάνει γνωστά τα καπνά της περιοχής στο εξωτερικό και ιδιαίτερα στη Γερμανία, όπου τότε βρισκόταν σε ακμή η καπνοβιομηχανία Αγγελή Κωνσταντίνου, στο Αννόβερο.

Η άνθηση της τοπικής αγροτικής οικονομίας οδήγησε στην περαιτέρω ανάπτυξη και οργάνωση του εμπορίου. Πηγές της εποχής αναφέρουν ότι το 1920 υπήρχαν στο Αγρίνιο 22 καπνεμπορικοί οίκοι εξαγωγής, πολλοί από τους οποίους ήταν αντιπρόσωποι ξένων εταιρειών και μονοπωλίων. Η αύξηση της διεθνούς ζήτησης, είχε ως συνέπεια, όχι μόνο την αύξηση των καπνεμπορικών εταιρειών, αλλά και την απευθείας ανάληψη των εξαγωγών από τους εμπόρους του Αγρινίου, χωρίς τη μεσολάβηση μεσαζόντων από την Πάτρα ή τον Πειραιά. Ταυτόχρονα, με το εξαγωγικό εμπόριο και χάρη στα εισοδήματα που αυτό εξασφάλιζε, αναπτύχθηκε και το εισαγωγικό εμπόριο της πόλης. Προϊόντα της νεαρής ελληνικής βιομηχανίας, αλλά και ευρωπαϊκά βιομηχανικά εμπορεύματα εκτίθεντο στα καταστήματα του Αγρινίου, πιστοποιώντας την αναμφισβήτητη οικονομική ανάπτυξη και την άνοδο του βιοτικού επιπέδου των κατοίκων της πόλης.

Χάρη στην καλλιέργεια, το εμπόριο και τη μεταποίηση του καπνού, το Αγρίνιο του Μεσοπολέμου κατέστη δυναμικό οικονομικό κέντρο. Κατ' αυτόν

¹⁹⁶ Κ. Μαραγιάννης, *ό.π.*, σ. 212

τον τρόπο κατάφερε να ενταχτεί στον νέο αναπτυξιακό άξονα της χώρας, που εστιαζόταν γύρω από τις νέες καλλιέργειες του Μεσοπολέμου, τον καπνό και το βαμβάκι, οι οποίες με τη δυναμική τους παρουσία στον ελληνικό αγροτικό τομέα, μετατόπισαν του χωρικούς άξονες της γεωργικής ανάπτυξης: «Δίπλα στη Βορειοδυτική Πελοπόννησο (σταφίδα) προβάλλουν τώρα η Μακεδονία και η Φθιώτιδα (καπνός, βαμβάκι), η Θράκη και η Αιτωλοακαρνανία (καπνός), η Βοιωτία και η Θεσσαλία (βαμβάκι).¹⁹⁷

Οι χιλιάδες καπνεργάτες, και γενικά όσοι είχαν εργασιακή σχέση με την εμπορία, επεξεργασία και μεταφορά των καπνών, αποτέλεσαν την κινητήρια δύναμη της αγοράς. Ιδιαίτερα η περίοδος μέχρι το 1930 υπήρξε πραγματικά η χρυσή εποχή του καπνού. Όμως η εμπορία του καπνού, παρά τη διακίνηση μεγάλων χρηματικών ποσών, είχε μια ιδιομορφία. Δεν απαιτούσε κάποια έργα υποδομής, ούτε επένδυση κεφαλαίων για μόνιμες βιομηχανικές εγκαταστάσεις. Αυτή η ιδιορρυθμία σήμαινε, ότι σε περίπτωση κρίσης της αγοράς του καπνού, το σύνολο σχεδόν του εργατικού δυναμικού της πόλης, που ήταν εξαρτημένο απ' αυτόν, καταδικαζόταν σε ανεργία, όπως κι έγινε αργότερα. Το 1931 ξέσπασε και στην Ελλάδα η οικονομική κρίση που είχε συγκλονίσει πρώτη την Αμερική με το κραχ του 1929.¹⁹⁸

Η κρίση έγινε ιδιαίτερα αισθητή και στο Αγρίνιο, που στήριζε την οικονομία του, κατά μεγάλο μέρος, στην επεξεργασία και εξαγωγή των καπνών. Το πλήγμα της κρίσης δεν ήταν μικρότερο στην εμπορία καπνού εσωτερικής κατανάλωσης. Η χρυσή εποχή είχε παρέλθει και το φάσμα της ανεργίας και της ανέχειας πλανιόταν ανησυχητικό στα λαϊκά στρώματα. Τότε πολλά καπνεμπορικά γραφεία κλονίστηκαν επικίνδυνα και κάποια εξ αυτών χρεωκόπησαν. Χαρακτηριστική ήταν η περίπτωση του παλιού καπνέμπορα Δ. Έξαρχου, που έφτασε στην αυτοκτονία. Μεγάλες ποσότητες καπνών από δύο

¹⁹⁷ Ε. Ανδρικόπουλος, *ό.π.*, σ. 92

¹⁹⁸ Γ. Παπατρέχας, *ό.π.*, σ. 405

και τρεις εσοδείες έμεναν απούλητες και σάπιζαν στα σπίτια των παραγωγών. Χρειάστηκαν πολλοί αγώνες ώστε το Κράτος, παρά την οικονομική αδυναμία του, να εξαγοράσει, σε χαμηλές τιμές βέβαια, ένας μέρος αυτού του καπνού. Σημαντικές ποσότητες που είχαν σχεδόν αχρηστευθεί ή ήταν χαμηλής ποιότητας κήκαν και δόθηκε στους παραγωγούς ένα συμβολικό αντίτιμο.¹⁹⁹

Η καπνοκαλλιέργεια ανακόπηκε κατά την κατοχή το 1941-1944. Τότε οι Γερμανοί κατέσχεσαν τις αποθήκες της εταιρείας «Αδελφοί Παναγόπουλοι» και μεγάλες ποσότητες καπνών, οι οποίες προορίζονταν για την Αγγλία. Από τότε οι κάτοικοι του Αγρινίου και των χωριών του, στράφηκαν προς τα δημητριακά και την πατατοκαλλιέργεια. Ο κάμπος του Αγρινίου είχε καταστεί ο σιτοβολώνας της Ελλάδας.

Θα ήταν παράλειψη να μη γίνει μια σύντομη αναφορά στην καπνεργατική τάξη του Αγρινίου. Η συγκρότηση της καπνεργατικής τάξης στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον. Σε αντίθεση με άλλα τμήματα της ελληνικής εργατικής τάξης, οι καπνεργάτες παρουσιάζουν ως τάξη μια ιστορική συνέχεια που ξεκινάει από την πολυεθνική Θεσσαλονίκη, η οποία μέχρι το 1912 αποτελούσε μέρος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Εκεί, στα καπνομάγαζα της πόλης, απασχολούνταν περίπου 10.000 εργάτες και εργάτριες και τα σωματεία των καπνεργατών βρίσκονταν εξ αρχής υπό την επιρροή των σοσιαλιστών της «Φεντερασιόν». Δεν ήταν λοιπόν καθόλου τυχαίο το γεγονός ότι τα σωματεία των καπνεργατών και η καπνεργατική ομοσπονδία ήταν από τα καλύτερα οργανωμένα συνδικάτα στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, ενώ οι καπνεργάτες μπορούσαν να κινητοποιηθούν και για πολιτικούς στόχους. Σύμφωνα με τον Α. Μπεναρόγια, το 1921 περίπου το 90% των καπνεργατών ήταν συνδικαλιστικά οργανωμένοι, ενώ το 1928 οι κασιγαροποιοί αποτελούσαν σχεδόν το 1/3 των μελών της ΓΣΕΕ. Στο Αγρίνιο το σωματείο των

¹⁹⁹ Γ. Παπατρέχας, *ό.π.*, σ. 407
Ε. Ανδρικόπουλος, *ό.π.*, σ. 95

καπνεργατών «Η Αλληλοβοήθεια» ιδρύθηκε το 1911. Πρωτοστάτησε στην ίδρυση του Εργατικού Κέντρου Αγρινίου το 1918 και αποτέλεσε τον κύριο κορμό του εργατικού κινήματος της πόλης για τις επόμενες τρεις δεκαετίες.²⁰⁰

²⁰⁰ *Ιστορικά, ό.π.* , σ. 17

ΕΠΑΡΧΙΑ ΞΗΡΟΜΕΡΟΥ: ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ (1835- 1991)

Η Επαρχία Βόνιτσας και Ξηρομέρου αποτελεί το Β.Δ. τμήμα του νομού Αιτωλοακαρνανίας. Ανατολικά συνορεύει με την Επαρχία Βάλτου, Τριχωνίδας και Μεσολογγίου, νότια συνορεύει με την Επαρχία Μεσολογγίου, προς δυσμάς βρέχεται από το Ιόνιο Πέλαγος και από το βορά βρέχεται από τον Αμβρακικό Κόλπο. Έχει έκταση 1.407 τ. χλμ. και πρωτεύουσα της επαρχίας σήμερα είναι η Βόνιτσα.²⁰¹

Ο τόπος αυτός ήταν κατοικημένος τουλάχιστο από τη νεολιθική εποχή· μάρτυρες τα ευρήματα των σπηλαίων του Αστακού και της Βιρίνας. Οχυρωμένοι οικισμοί δημιουργούνται από την προμυκηναϊκή εποχή, όπως μαρτυρούν σωζόμενα τμήματα κυκλώπειων τειχών. Στους ιστορικούς χρόνους η επαρχία χαρακτηρίζεται από εντυπωσιακή πυκνότητα πληθυσμού, κυρίως στην ενδοχώρα, όπου αναπτύσσονται και ακμάζουν πολλές πόλεις προστατευμένες από ισχυρά και θαυμαστά σε τελειότητα τείχη.²⁰²

Μελετώντας της γεωμορφολογία της περιοχής παρατηρούμε ότι στην επαρχία Βονίτσης - Ξηρομέρου δεσπόζουν τα Ακαρνανικά Όρη (1.589 μ.), τα οποία καταλαμβάνουν το δυτικότερο τμήμα του Νομού. Αποτελούνται από τρεις δέσμες - πτυχές που χωρίζονται μεταξύ τους από χαμηλές, ως προς το υψόμετρο, ζώνες. Οι ζώνες καταλήγουν στην παραλία και κάθε μία τους αντιστοιχεί με ένα μικρό κόλπο. Κατ' αυτό τον τρόπο η ακτογραμμή εμφανίζεται κλιμακωτή, αφού οι οροσειρές βυθίστηκαν και αναδύθηκαν σε νησίδες (το όρος Σερέκας σχηματίζει τον Κάλαμο και την Κάστο, και η

²⁰¹ Α. Σάββα, *Μελετήματα Ξηρομέρου, Ιστορικά και λαογραφικά στοιχεία της Χρυσοβίτσης Ξηρομέρου*, Αθήνα 1983, σ.17

²⁰² Γ. Παπατρέχας, «Αρχαιότητες και νεότερα μνημεία του Ξηρομέρου, Το Ξηρόμερο στο δρόμο της ανάπτυξης», *Α΄ Πανξηρομεριτικό Αναπτυξιακό Συνέδριο*, έκδ. ομοσπονδίας πολιτιστικών συλλόγων Ξηρομέρου, Αθήνα 1989, σ. 21

Βελούτσα τις Εχινάδες). Στο βύθισμα που παρεμβάλλεται ανάμεσα στο Θύαμο όρος και στον Αράκυνθο, έχουν σχηματισθεί οι λίμνες Αμβρακία και Οξερός. Το δυτικό τμήμα της πεδιάδας της Κατοχής ονομάζεται Λεσίφι και παλαιότερα ήταν έλος. Αποξηράνθηκε γύρω στο 1932, εξαγοράστηκε από το ελληνικό Δημόσιο το 1960, ενώ με νόμο που ψηφίστηκε το 1979 προβλέφθηκε η διανομή του σε καλλιεργητές.²⁰³

Ως προς την ακτογραφία της επαρχίας αξίζει να σημειωθεί ότι η χερσόνησος της Στέρνας πλησιάζει τη Λευκάδα σε απόσταση 25μ., σχηματίζοντας το Στενό της Λευκάδας, με βάθος μόνον 5,5μ. Το Στενό, που έχει σχηματισθεί από ρήγμα και διαχώρισε το νησί από τη Στερεά Ελλάδα, επουλώθηκε βαθμιαία από προσχώσεις. Φαίνεται ότι έγινε εκβάθυνσή του κατά τη μινωική εποχή, όμως νέα πρόσχωση παρατηρήθηκε κατά τα χρόνια της τουρκοκρατίας. Στην περιμετρική θαλάσσια ακτίνα της επαρχίας εντοπίζονται επίσης οι κλιμακωτά διατεταγμένοι και με απόκλιση προς την ανατολή, όρμοι της Παλαίρου, του Μύτικα και του Αστακού.²⁰⁴

Η ποικιλομορφία της καθιστά αναγκαίο το διαχωρισμό της σε 4 γεωγραφικές ζώνες, οι οποίες όριζαν και συνεχίζουν να καθορίζουν τα παραγόμενα αγαθά και την οικονομία της επαρχίας:

Την πεδινή ζώνη της δυτικής Παραχελωίτιδας, που περιλαμβάνει τις παρόχθιες και τις προσχωσιγενείς ζώνες του Αχελώου, τη λιμνοθάλασσα Πεταλά, τους λόφους κατά μήκος του Αχελώου και το δάσος φράξων στο Λεσίφι, τμήμα του παλιού πλούσιου παραποτάμιου δάσους του Αχελώου.

Την ημιορεινή περιοχή των νότιων απολήξεων των Ακαρνανικών ορέων, που κορυφώνονται στους όγκους Πετρωτά (451 μ.) και Βελούτσα (939 μ.) με τις γειτονικές ελώδεις και βαλτώδεις εκτάσεις.

²⁰³ Αιτωλοακαρνανία παρόν και μέλλον, Νομαρχία Αιτωλοακαρνανίας, Μεσολόγγι, 1988, σ. 20

²⁰⁴ Αιτωλοακαρνανία παρόν και μέλλον, ό.π., σ. 22

Το στενό της Λευκάδας με τη μικρή ομώνυμη λιμνοθάλασσα και τους αλμυρόβαλτους.

Τη βραχώδη ακτή του Αμβρακικού, που περιλαμβάνει τον κόλπο της Βόνιτσας, τον όρμο Λουτρακίου και μικρές ελώδεις ή υφάλμυρες ζώνες στο εσωτερικό.²⁰⁵

Οι δασικές ζώνες κατά μήκος του Αχελώου ήταν ιδιαίτερα πυκνές. Τα πυκνά δάση βελανιδιάς διακόπτονταν από πυκνές καστανιές και κοντά στις όχθες του ποταμού εκτείνονταν πυκνές συστάδες από αγριοαπιδιές. Σπουδαιότερα ήταν τα δάση Λιγοβιτσιού, Προδρόμου - Ποδολοβίτσας και κυρίως το δάσος της Μάνινας. Στη συγκεκριμένη περιοχή σύχναζαν μόνο κλέφτες και караγκούνηδες με τα κοπάδια τους. Ο δασικός χώρος της Μάνινας αποτελούνταν από έξι μεγάλα και δύο μικρά δάση, όλα κατάλληλα για υλοτομία. Οι Γάλλοι επιχείρησαν υλοτομία στα δάση του Ξηρομέρου και εξήγαγαν ξυλεία στα 1786-1788.²⁰⁶

Επιχειρώντας μια σύντομη ιστορική επισκόπηση της επαρχίας πριν την αυγή του 19ου αιώνα, πρέπει να αναφερθεί ότι η επαρχία Ξηρομέρου ανήκε στο Σαντζάκι του Κάρλελι, το οποίο, στα χρόνια της Τουρκοκρατίας αποτελούνταν από ολόκληρη την Αιτωλοακαρνανία, πλην της Ναυπακτίας, και από την Αγία Μαύρα (Λευκάδα). Συγκεκριμένα τον 17ο αι. περιλάμβανε έξι Καζάδες: Βόνιτσας, Ξηρομέρου, Αγίας Μαύρας, Βάλτου, Αγγελοκάστρου και Βραχωρίου .

Ο Καζάς της Βόνιτσας περιλάμβανε όλη τη περιοχή που βρίσκεται νότια του Αμβρακικού κόλπου, βόρεια της κορυφής «Περγαντή» των Ακαρνανικών βουνών και δυτικά των σύγχρονων ορίων της επαρχίας Βάλτου. Η Βόνιτσα πέρασε διαδοχικά στα χέρια των Ενετών, Γάλλων και του Αλή - Πασά. Μέχρι

²⁰⁵ Αιτωλοακαρνανία Φυσικό Περιβάλλον, Ιστορία, Μνημεία, Οικολογικές και Πολιτιστικές διαδρομές, ΤΕΔΚ Ν. Αιτωλοακαρνανίας, Αθήνα 1997, σ. 20

²⁰⁶ Λ. Γιαννακοπούλου - Τριανταφυλλίδη, «Πόρος και πόροι», *Ρίζα των Αγρινιωτών*, τχ. 34, σ. 51

το 1797 την εξουσίαζαν οι Ενετοί, όμως τον επόμενο χρόνο στις 12 Οκτωβρίου 1798 ο Αλή Πασάς κατέλαβε τη Βόνιτσα. Στη συνέχεια η Βόνιτσα, η Πρέβεζα, η Πάργα και το Βουθρωτό από το 1800 μέχρι το 1807 αποτέλεσαν την Επτανησιακή Πολιτεία, η οποία ήταν αυτοκέφαλη και απολάμβανε σχετική αυτονομία. Το 1807 ο Αλή - Πασάς επέτυχε να του παραχωρηθούν οι πόλεις σαν ισόβια μίσθωση και τερμάτισε το προνομιακό καθεστώς που υπήρχε.²⁰⁷ Ο καζάς του Ξηρομέρου περιλάμβανε το τμήμα της Ακαρνανίας που βρίσκεται απέναντι από το Ιόνιο, νότια από τα Ακαρνανικά βουνά και δυτικά του Αχελώου. Ξεχωριστό καζά αποτέλεσε στα μέσα του 16ου αι. ²⁰⁸ Το 1828 το Ξηρόμερο περιλάμβανε 22 χωριά και 900 κατοίκους με πρωτεύουσα το Δραγαμέστο. ²⁰⁹

Οι κύριες πόλεις της περιόδου της Τουρκοκρατίας είναι η Βόνιτσα, ο Αστακός και η Αμφιλοχία, δηλαδή οι πόλεις που συγκεντρώνουν και σήμερα το κύριο πληθυσμιακό δυναμικό του νομού. Κάθε πόλη ήταν το κέντρο διοίκησης και εμπορίου της περιφέρειας της, που είχε ακτίνα περίπου μισή μέρα πορείας με υποζύγιο (5-8 ώρες). Στις πόλεις κατέβαιναν οι πληθυσμοί των χωριών για να πωλήσουν το πλεόνασμα της αγροτικής παραγωγής ή να το ανταλλάξουν με βιοτεχνικά είδη ή άλλα οικιακά και διατροφής.²¹⁰

Στις κοιλάδες εκατέρωθεν του Αχελώου καλλιεργούνταν κατά την Τουρκοκρατία σιτηρά και συγκεκριμένα σιτάρι, κριθάρι, βρώμη, κεχρί και σόργκο (ασπροκαλάμποκο). Στα στραγγερά χωράφια ευδοκίμουν από το 17ο αιώνα οι σταφυδοφυτείες και αμπελώνες με εντυπωσιακή παραγωγή. Κατά την πρώιμη περίοδο της Τουρκοκρατίας, οινοπαραγωγικά αμπέλια κάλυπταν

²⁰⁷ Α. Σάββα, *ό.π.*, σ.16

²⁰⁸ Α. Σάββα, *ό.π.*, σ.13-15

²⁰⁹ Ε. Κοτιβής, *Αχυρά Ξηρομέρου Αιτωλοακαρνανίας*, Αθήνα 2005, σ.12

²¹⁰ *Αιτωλοακαρνανία Φυσικό Περιβάλλον, Ιστορία, Μνημεία, Οικολογικές και Πολιτιστικές διαδρομές*, ΤΕΔΚ Ν. Αιτωλοακαρνανίας, Αθήνα 1997, σ. 37

μεγάλες εκτάσεις σε πεζούλες στο ημιορεινό Ξηρόμερο.²¹¹ Κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα επεκτάθηκε στην κοιλάδα του Αχελώου η καλλιέργεια του καλαμποκιού και περιηγητής Leak αναφέρει ότι οι αγροί της περιοχής καλύπτονταν σχεδόν ολοκληρωτικά από καλαμποκιές.

Στα τέλη της τουρκοκρατίας άρχισε, στην περιοχή του Λεσινίου, και η ορυζοκαλλιέργεια, της οποίας η απόδοση ήταν εντυπωσιακή, έως και τα μέσα του 20ου αιώνα. Τα μεγάλα λιβάδια της παραποτάμιας περιοχής είλκυαν Καραγκούνηδες, Κραβαρίτες και Ευρυτάνες ποιμένες. Στους βοσκότοπους της περιοχής έβοσκαν αγελάδες, άλογα και αιγοπρόβατα. Αυτή ήταν η γεωγραφία των καλλιεργειών και της κτηνοτροφίας στην περιοχή πριν την περίοδο που εξετάζουμε, η εικόνα της οποίας παραλλασσόταν ανάλογα με τις εποχές.²¹²

Με την συνθήκη της Κάλλιτζας 21 Ιουλίου 1832 η Ακαρνανία (εκτός του Ακτίου) συμπεριελήφθη στην ελεύθερη πλέον Ελλάδα. Από το 1829 έως το 1832, χρόνος που δολοφονήθηκε ο Καποδίστριας, ανά την Ελλάδα επικρατούσε το σύστημα της δημογεροντίας και των τοπαρχών. Η πρώτη διαίρεση της χώρας σε διοικητικές περιφέρειες έγινε με το Βασιλικό Διάταγμα αριθ. 12/6 Απριλίου 1833. Ως πρότυπο του νέου οργανωτικού σχήματος της περιφερειακής διοικήσεως, χρησιμοποιήθηκε στην Ελλάδα, η διοικητική διαίρεση της Γαλλίας.²¹³

Με το προαναφερθέν βασιλικό διάταγμα η Ελλάδα διαιρέθηκε σε 10 νομούς και 42 επαρχίες. Η διοίκηση Ακαρνανίας το 1836 (ΦΕΚ παράρτημα 2/ 1837) περιελάμβανε την Επαρχία Ακαρνανίας (Βόνιτσας) και τις υποδ/σεις Ξηρομέρου και Βάλτου.²¹⁴ Πρωτεύουσα της Ακαρνανίας ορίστηκε το Δραγαμέστο (Αστακός). Το ίδιο ΦΕΚ ορίζει ότι η Διοίκηση Ακαρνανίας

²¹¹ Αιτωλοακαρνανία Φυσικό Περιβάλλον, Ιστορία, Μνημεία, Οικολογικές και Πολιτιστικές διαδρομές, ό.π., σ. 31-37

²¹² Λ. Γιαννακοπούλου - Τριανταφυλλίδη, ό.π., τχ. 34, σ.51

²¹³ Θ. Μήτσης, Αετός Ξηρομέρου, Ιστορικές επιφυλλίδες αλλοτινών χρόνων, έκδ. των «εν ταις Αθήναις Αετινών Ξηρομέρου, Αθήνα 2008, σ. 13-15

²¹⁴ Ε. Κοτιβής, ό.π., σ. 12

περιελάμβανε τους Δήμους με τα αντίστοιχα χωριά ως πρωτεύουσες των Δήμων: Ανακτορίων (Βόνιτσα), Αλυζίας (Μοναστηράκι), Παλαίρου (Ζαβέρδα), Αστακού (Δραγαμέστο), Μαραθιάς (Μαχαιρά), Εχίνου (Κατούνα), Οινιάδος (Κατοχή), Σολλίου (Ζάβιτσα).

Ξεκινάμε την εξέταση του οικιστικού πλέγματος με τον τρόπο που αυτό κατανέμεται στο χώρο σύμφωνα με την απογραφή του 1835-1836. Μια πρώτη ματιά στο δημογραφικό χάρτη της επαρχίας φανερώνει ότι παρ' όλο το μεγάλο μήκος των ακτών της, οι παράλιοι οικισμοί είναι εντυπωσιακά λίγοι, αν και σημαντικοί. Ο πληθυσμός της Βόνιτσας ανέρχεται σε 1.252 ψυχές και ο πληθυσμός του Αστακού σε 782 ψυχές. Αυτό το γεγονός οφείλεται σε ιστορικούς λόγους, καθώς τα παράλια λυμαίνονταν πειρατές και ληστές. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι η Αιτωλοακαρνανία ονομαζόταν μικρό Αλγέρι.²¹⁵ Οι άνθρωποι απέφευγαν την επικίνδυνη παράκτια περιοχή και προτιμούσαν την ασφάλεια ημιορεινών περιοχών. Στα πλαίσια του νεοπαγούς ελληνικού κράτους η ληστεία συνέχισε να ανθίζει ιδιαίτερα στη μεθόριο ανάμεσα στις δύο επικράτειες, της οθωμανικής αυτοκρατορίας και των Επτανήσων. Η επαρχία Ξηρομέρου αποτελούσε το δυτικό τμήμα του Νομού, το οποίο γειτνιάζει με τη Λευκάδα. Το πέρασμα σε Ενετικές κτήσεις, μετά το πέρας των ληστρικών επιδρομών, παρείχε ασφάλεια στους κλέφτες και δημιουργούσε τις κατάλληλες προϋποθέσεις για την εγκαθίδρυση του φαινομένου στην περιοχή. Επιπλέον, οι κλέφτες του Ξηρομέρου μπορούσαν μετά από σύγκρουση με τις οθωμανικές δυνάμεις ή με κάποιες ανταγωνιστικές ομάδες του περιβάλλοντός τους, να βρουν εύκολα προσβάσιμο καταφύγιο στην αντίπερα όχθη²¹⁶

Οι σχέσεις των κλεφταρματολών του Ξηρομέρου με τις Ενετοκρατούμενες περιοχές ήταν σύνθετες, όμως με το πέρας των χρόνων άρχισαν να παρουσιάζουν στις μετακινήσεις τους στοιχεία περιοδικότητας. Εμφανίζονταν

²¹⁵ Αιτωλοακαρνανία παρόν και μέλλον, ό.π., σ. 41

²¹⁶ Κ. Κόμης, Σύνναμμα, ό.π., σ. 318

στη Λευκάδα το φθινόπωρο, μεταφέροντας τις λείες, τις οποίες εμπορευματοποιούσαν ή αποθησαύριζαν. Η εποχιακή εγκατάστασή τους εκεί οδήγησε κάποιους απ' αυτούς στην αγορά δεύτερης κατοικίας, ενώ δεν παρέλειπαν να ισχυροποιήσουν την κοινωνική τους θέση, συνάπτοντας γάμους, κουμπαριές. Οι ίδιοι δεν έμεναν αδιάφοροι σε άλλες οικονομικές ευκαιρίες, όπως εμπόριο.²¹⁷

Η ανάπτυξη της ληστείας στην περιοχή του Ξηρομέρου συνδέθηκε, εκτός των άλλων παραμέτρων, με τις εποχιακές μετακινήσεις των νομάδων κτηνοτρόφων, οι οποίοι τροφοδότησαν πολλαπλώς τη ληστεία, αλλά και τη ζωοκλοπή. Ως εκ τούτου και τα δύσβατα δάση της περιοχής αποτέλεσαν σημαντικό καταφύγιο των κλεφτών. Οι ορεινές περιοχές του Ξηρομέρου λειτούργησαν γι' αυτούς ως ορμητήριο, αφού η πυκνή βλάστηση παρείχε καταφύγιο, ενίσχυε τον αιφνιδιασμό και εξασφάλιζε τη συγκέντρωση της λείας σε σημεία δύσκολα ανιχνεύσιμα.²¹⁸ Βέβαια οι συγκεντρώσεις ληστρικού πληθυσμού στην ορεινή περιοχή του Ξηρομέρου κινούνταν στα πλαίσια της παρανομίας και σε καμία περίπτωση η πληθυσμιακή δυναμικότητα των κλεφτών δεν αποτυπώθηκε στις επίσημες απογραφές. Η κρατική καταστολή της ληστείας επιχειρήθηκε ποικιλοτρόπως. Ενδεικτικά αναφέρονται στρατιωτικές επιχειρήσεις εκκαθάρισης του χώρου της Στερεάς Ελλάδας με επικεφαλής τον Thomas Gordon.²¹⁹

Η αντιμετώπιση του ορεινού χώρου ως φορέα δυσκολιών και προβλημάτων είναι σύγχρονη θεώρηση. Έως το πρώτο μισό του 19ου αιώνα «καλός τόπος» χαρακτηριζόταν το βουνό, αφού ήταν προστατευμένο από την ελνοσσία.²²⁰ Όμως στην περίπτωση της επαρχίας Ξηρομέρου στον ορεινό χώρο

²¹⁷ Κ. Κόμης, *ό.π.*, σ. 320

²¹⁸ Braudel Fernand, *Μεσόγειος, τόμος Α', Ο ρόλος του περιγυρού*, εκδ. Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1993, σ. 35

²¹⁹ Κ. Κόμης, *ό.π.*, σ. 330

²²⁰ Σ. Ασδραχάς, *ό.π.*, σ. 62

διαμορφώνονται ελάχιστοι οικιστικοί σχηματισμοί. Σημαντικό πληθυσμιακό κεφάλαιο παρουσιάζεται να έχει μόνο ο οικισμός Τρύφος, του οποίου ο πληθυσμός φτάνει τις 22 ψυχές.

Συγκεφαλαιώνοντας, πρέπει να σημειωθεί ότι η απογραφή του 1835-1836 αναδεικνύει μια πληθυσμιακή συγκέντρωση σε πεδινούς και ημιορεινούς οικισμούς. Καταγράφονται 21 ημιορεινοί πληθυσμοί, 18 πεδινοί και 4 μόνο ορεινοί. Ο κύριος πληθυσμιακός όγκος κατανέμεται ανάμεσα στους πεδινούς και ημιορεινούς, καθώς οι πρώτοι συγκεντρώνουν το 55% του συνολικού πληθυσμού της επαρχίας (4.976) και οι δεύτεροι το 40% (3.613). Το ποσοστό των ορεινών οικισμών αποτυπώνεται στον αμελητέο σχεδόν αριθμό του 5,16%.

Η οικονομία της επαρχίας στην υπό εξέταση περίοδο συνδέεται άρρηκτα με την κτηνοτροφία. Η κτηνοτροφία στην Αιτωλία και την Ακαρνανία οργανώθηκε, στο γενικό πρότυπο της δραστηριότητας στην ορεινή Ελλάδα, σε τρία επίπεδα: μικρές οικόσιτες μονάδες, μεγαλύτερα κοπάδια των 100-300 ζώων των μόνιμων κτηνοτρόφων των χωριών, που τα ανέβαζαν το καλοκαίρι στις ορεινές βοσκές και τέλος, τα κοπάδια των νομάδων κτηνοτρόφων, που χωρίς μόνιμη κατοικία κινούνταν ανάμεσα στον κάμπο και το ορεινό βοσκοτόπι, συνήθως σε συγκεκριμένες περιοχές, αλλά και σε συνάρτηση με τις διαθέσιμες βοσκές.²²¹

Η εποχική μετακίνηση που συντελούνταν στα πλαίσια το νομαδισμού ήταν μια κατακόρυφη μετακίνηση από τους χειμερινούς βοσκότοπους, που βρίσκονταν στα πεδινά, προς τους θερινούς βοσκότοπους των ορεινών. Ήταν μια περιοδική πληθυσμιακή μετάγχιση, που συμπαρέσυρε μια μεγάλη ακτίνα ανθρώπων, ζώων και νοοτροπιών. Συντελούνταν κυρίως από Καραγκούνηδες και Σαρακατσάνους, οι οποίοι αφορμούνταν από τα βοσκοτόπια της Ηπείρου

Braudel Fernand, *Μεσόγειος, τόμος Α΄*, Ο ρόλος του περιγυρου, εκδ. Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1993, σ. 70

²²¹ Αιτωλοακαρνανία Φυσικό Περιβάλλον, Ιστορία, Μνημεία, Οικολογικές και Πολιτιστικές διαδρομές, ό.π., σ. 31-37

και είλκοντο προς τις κατάφυτες περιοχές του Ξηρομέρου. Τα χορτολίβαδα και τα ακαλλιέργητα το χειμώνα χωράφια φιλοξενούσαν πατροπαράδοτα κτηνοτρόφους από τα Τζουμέρκα, το Βαθύπεδο Μετσόβου, τα Άγραφα, το Βελούχι, την Καλιακούδα και τη Χελιδόνα Ευρυτανίας, τον Κοκκινιά Ναυπακτίας, τη Σαράνταινα και τα Δυτικά Βαρδουσία. Αναλυτικότερη περιγραφή ακολουθεί στο κεφάλαιο που αφορά τα βλάχικα χωριά του Ξηρομέρου. Στο συγκεκριμένο σημείο πρέπει να επισημανθεί ότι η πρώτη επίσημη απογραφή του ελληνικού κράτους δεν κατόρθωσε να αποτυπώσει τον πληθυσμιακό όγκο των Βλαχοποιμένων, αφού δεν τους είχε υποχρεώσει ακόμη τότε σε μόνιμη εγκατάσταση σε κάποιον τόπο.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι Μονές της επαρχίας και συγκεκριμένα η εκκλησιαστική περιουσία που ανήκε σε αυτές. Οι Μονές που φέρονται ως διαλελυμένες κατά τη δεκαετία το 1830 μόνο στην επαρχία Βονίτσης και Ξηρομέρου ανέρχονται στις 23 και ύστερα από διάταγμα του βασιλιά Όθωνα το 1833 οι περιουσίες αυτών των Μονών εκποιήθηκαν από το Κράτος και τα χωράφια τους μοιράστηκαν στους κατοίκους.²²² Η πράξη αυτή ενίσχυσε τον γεωργικό τομέα και συνετέλεσε στη διαμόρφωση μιας τάξης μικροκαλλιεργητών στην περιοχή, η οποία θα διογκωθεί σημαντικά μετά την αγροτική μεταρρύθμιση και την έλευση των προσφύγων.

Ήδη κατά το πρώτο μισό του 19ου αιώνα η γεωργική παραγωγή στο Ξηρόμερο ανερχόταν σε διόλου ευκαταφρόνητα μεγέθη. Στα ψηλώματα είχε αρχίσει από το 19ο αιώνα η καλλιέργεια του καπνού, ενώ στα ποταμοχώραφα ευδοκιμούσαν τα καρπούζια.²²³ Στα παραγόμενα αγαθά συγκαταλέγονταν επίσης τα δημητριακά, το καλαμπόκι και το ρύζι. Βέβαια βάση της οικονομίας της εποχής αποτελούσε η συγκέντρωση και επεξεργασία του βελανιδιού.

²²² Ε. Κουτιβής, *ό.π.*, σ. 31

²²³ Λ. Γιαννακοπούλου - Τριανταφυλλίδη, *ό.π.*, σ. 51

Την ίδια εποχή στην επαρχία Βονίτσης Ξηρομέρου υπάρχουν δύο ορθόδοξες Επισκοπές (Βόνιτσα - Αετός). Εύκολα μπορεί να αναρωτηθεί κανείς ποιοι λόγοι οδήγησαν το Πατριαρχείο να ιδρύσει δύο Επισκοπές σε τόσο κοντινό γεωγραφικό όρο. Ο Γερ. Ηρ. Παπατρέχας αποδίδει την επιλογή αυτή του Πατριαρχείου «στην οικονομική ευρωστία από την κτηνοτροφία, τα δημητριακά, το πολύτιμο βελανίδι». ²²⁴

Το 1840 με το Βασιλικό Διάταγμα της 27ης Νοεμβρίου 1840 περί συγχωνεύσεων των Δήμων, καταργήθηκαν οι Δήμοι Μαραθιά και Αλυζίας. Από χωριά του Δήμου Μαραθιά, άλλα ενσωματώθηκαν στο Δήμο Αστακού (Μαχειρά, Σκουρτού, Πρόδρομος, Ρούστα, Χρυσοβίτσα) και άλλα στο Δήμο Εχίνου (όπως τα χωριά Μπαμπίνη, Μαχαλά, Παπαδάτου και Άνινος). Τα χωριά του Δήμου Αλυζίας (Μοναστηράκι, Άγιος Βασίλειος, Παλιάμπελα, Τσουγκριά) εντάχθηκαν είτε στο Δήμο Ανακτοριών είτε στο Δήμο Βονίτσης. Η κυβέρνηση στην προσπάθειά της να περιορίσει το φαινόμενο της ληστείας, το οποίο ήταν άρρηκτα συνδεδεμένο με το νομαδικό βίο των κτηνοτρόφων της περιοχής, επέβαλε το 1835 την υποχρεωτική εγκατάσταση νομάδων κτηνοτρόφων σε τόπους όπου παραχείμαζαν και την ταυτόχρονη εγγραφή τους στα δημοτολόγια. Η συγκεκριμένη πολιτική συνδεόταν επίσης με το γεγονός ότι τα κοπάδια των Καραγκούνηδων και η κτηνοτροφία με την οποία ασχολούνταν θα μπορούσε να αποφέρει σημαντικές φορολογικές προσόδους, που κανένα κράτος δεν μπορούσε να αμελήσει. Γι' αυτό έσπευσε να τους δώσει οργανωμένη μορφή και να θέσει υπό την «προστασία» του τις νομαδικές φυλές.²²⁵ Απόρροια αυτής της απόφασης ήταν η αναγκαστική εγκατάλειψη των θερινών κατοικιών και διάλυση των μεμονωμένων καλυβιών των Βλαχοποιμένων.²²⁶

Στην απογραφή του 1844 αποτυπώνεται μια σημαντική πληθυσμιακή αύξηση του πληθυσμού της επαρχίας. Οι πεδινοί οικισμοί αυξάνουν τον

²²⁴ Θ. Μήτσης, *ό.π.*, σ. 53

²²⁵ Braudel Fernand, *ό.π.*, σ. 101-104

²²⁶ Κ. Κόμης, *ό.π.*, σ. 330

πληθυσμιακό τους όγκο κατά 72%, οι ημιορεινοί αυξάνονται κατά 95% αλλά και οι ορεινοί γνωρίζουν αύξηση της τάξης του 73%. Χαρακτηριστικά είναι τα παραδείγματα που ακολουθούν: η Πάλαιρος αύξησε τον πληθυσμό της κατά 52% και η Κατοχή κατά 63%.

Ο διαπρεπής Γάλλος αρχαιολόγος Λέων Εζέ, περιηγήθηκε την Ελλάδα το Σεπτέμβριο του 1856 ήρθε στην Ακαρνανία, κάνοντας εκτενέστατη περιγραφή του Βάλτου και του Ξηρομέρου. Συγκεκριμένα δε για τον Αετό, ο Λέων Εζέ διασώζει πληρέστερες πληροφορίες στο βιβλίο το «Le Mont Olympe et Γ Acarnanie Paris 1860: «Ο Αετός υπήρξε κατά την Βυζαντινήν εποχήν ακμάζουσα πόλις. Αι ερειπωμέναι της οικίαι και αι πολυάριθμοι εκκλησίαι της ευρίσκονται παρά το σύγχρονον ομώνυμον χωρίον, εις μικράν απόστασιν από του φρουρίου. Υπήρξεν η έδρα επισκόπου, υποκειμένου τω μητροπολίτη Ναυπάκτου και Άρτης. Τους αγρούς των, οι οποίοι εκτείνονται μέχρι Κατούνας, ηροτρίουν ακόμη μέχρι της εποχής ταύτης χίλια ζεύγη βοών. Ο πληθυσμός, διασκορπισμένος σήμερον εις τας νήσους, δεν έχει απολέσει την μνήμην της προελεύσεως του, και πολλαί οικογένειαι έχουν διατημήσει εκ παραδόσεως, τα παλαιά των δικαιώματα ιδιοκτησίας»²²⁷

Αναφερόμενος σε νησιά, προφανώς ο Εζέ κάνει λόγο για τις Εχινάδες νήσους. Μάλιστα ακόμη και σήμερα στο Λεσίφι υπάρχουν τοποθεσίες που ονομάζονται στα Αετινά, όπου στο ασφαλές καταφύγιο του τότε νησιού, μέσα στον απέραντο βαλτότοπο της αρχαίας Μελίτης, είχαν κατασκηνώσει οι πρόσφυγες από τον Αετό. Στον ίδιο λόφο ακούονται τα τοπωνύμια Ζαβιτσάνικα (που είχαν κατασκηνώσει οι πρόσφυγες της Ζάβιτσας), Λεπενιώτικα (από τους πρόσφυγες της Λεπενούς), Βλυζανίτικα κλπ.

Ορμώμενοι από την παρατήρηση του Εζέ και εξετάζοντας την πληθυσμιακή κατανομή της επαρχίας Ξηρομέρου στις αρχές του 19ου αιώνα σε

²²⁷ Θ. Μήτσης, *ό.π.*, σ. 97

συνάρτηση με τη γεωμορφολογία της, παρατηρούμε ότι αυτή ακολουθεί το παράδειγμα της Μεσογείου. Στη Μεσόγειο υπάρχουν μικρές πεδιάδες ανάμεσα σε ορεινές πτυχώσεις, η δημιουργία των οποίων συχνά οφειλόταν σε καταβυθίσεις και μεταγενέστερες προσχώσεις, έργο συνήθως των ποταμών και των θαλασσών. Οι άνθρωποι, όμως, προτίμησαν να κατοικήσουν τα προεξέχοντα σημεία, τους λοφίσκους με στρατηγική σημασία, οι οποίοι παρείχαν σχετική ασφάλεια σε περιόδους υπερχείλισης του ποταμού, οι οποίες ήταν αρκετά συχνές. Άλλωστε, την περίοδο εκείνη η σχέση των ανθρώπων με τα νερά ήταν συγχρόνως παθητική και ενεργητική. Τα μεγάλα υδραυλικά έργα ήταν έξω από τα όρια του δυνατού. Η προσπάθεια επικυριαρχίας στη φύση δεν ήταν πάντα αποτελεσματική και τα υπερχειλισμένα ύδατα μετέβαλαν σε βάλτο μεγάλες εκτάσεις.²²⁸ Γι' αυτούς τους λόγους εγκατέστησαν σε υψώματα τα μεγάλα πυκνοκατοικημένα χωριά τους. Διακρίνουμε την κορυφή Βελούτσα του Αστακού, την Πεντάλοφο, την Γουριά, την Σταμνά, τον Αϊ-Λιά, την στενόμακρη ράχη και τα γκρεμνά του Αράκυνθου, το κοντινό χωριό Μάστρου.²²⁹ Οι προαναφερθείσες κοινότητες συγκεντρώνουν, σύμφωνα με την απογραφή του 1844, σημαντικό μέρος του πληθυσμού. Επί παραδείγματι ο πληθυσμός της Πενταλόφου ανέρχεται σε 306 ψυχές. Αξίζει να σημειωθεί ότι στη σύγχρονη εποχή το υψόμετρο που καταγράφεται για τους οικισμούς αυτούς, μας αναγκάζει να τις εντάξουμε στις πεδινές περιοχές. Όμως τότε η μορφολογία του εδάφους ήταν διαφορετική και αυτοί κείτονταν σε κορυφές βουνών. Αντίθετα στα χαμηλά σημεία των λεκανοπεδίων, που συχνά απειλούντο από τα ελώδη νερά, κανόνας ήταν η αραιή εγκατάσταση.²³⁰

Στο συγκεκριμένο σημείο κρίνεται σκόπιμη μια σύντομη αναφορά στον ρου του ποταμού Αχελώου και στις επιδράσεις που αυτός είχε στη δημογραφική και οικονομική όψη της περιοχής. Το πέραςμα του Αχελώου ήταν

²²⁸ Σ. Ασδραχάς, *ό.π.*, σ. 213

²²⁹ *Δυτική Ελλάδα- Γης Ύδατα*, Υπουργείο Γεωργικής Ανάπτυξης και Τροφίμων, Αθήνα 2008

²³⁰ Braudel Fernand, *ό.π.*, σ. 70, 71

προβληματικό εξαιτίας της οφιοειδούς κοίτης του στη βόρεια διαδρομή, αλλά και της ορμητικότητας των νερών του, όταν η στάθμη τους ανέβαινε μετά τις ξαφνικές βροχές. Η απόπειρα διάβασης ακόμα και το καλοκαίρι ήταν δυνατόν να αποβεί μοιραία, γιατί έπρεπε να υπολογίζονται και οι κρυφές δίνες του ποταμού. Έτσι διαμορφώθηκαν κατά την τουρκοκρατία οι περαταριές, μερικές από τις οποίες διατηρήθηκαν ως τα μέσα του αιώνα μας (Γουριά, Κατοχή, Νεχώρι).²³¹

Οι περαταριές οδήγησαν στην πληθυσμιακή διόγκωση των γειτονικών οικισμών κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα, καθώς λειτούργησαν ως υποτυπώδη διαμετακομιστικά κέντρα. Η αγροτική - κτηνοτροφική ενδοχώρα υπηρετούσε τον στόχο της οικονομικής αυτάρκειας και οι περαταριές του Αχελώου, που λειτουργούσαν για την περιοχή σαν λιμάνι, αποτελούσαν τη δίοδο, προς (και από) τον εξωτερικό κόσμο, ανθρώπων και εμπορευμάτων.²³² Στην μπούκα του ποταμού, όπου άραζαν τα καΐκια για να φορτώσουν τα γεννήματα του κάμπου, ξεφόρτωναν και τους εργάτες, κυρίως Κεφαλλονίτες και Ζακυνθινούς. Πλεούμενα όπως μονόξυλα και γόνδολες κινούνταν στο δέλτα του ποταμού για να μεταφέρουν τα εμπορεύματα από τα σκαλώματα του ποταμού τη Σάλιτσα και την τρανή Σάλιτσα, στην Κατοχή και το Νεχώρι, τη Γουριά και από εκεί στην απέναντι Ακαρνανική όχθη (Ποδολοβίτσα). Κάποτε τα επτανησιώτικα καΐκια έφθαναν ως το εσωτερικό του ποταμού για να φορτώνουν. Στη μπούκα του ποταμού, την οποία την έφραζαν οι Εχινάδες, διεξαγόταν έντονο λαθρεμπόριο. Με τα νερά του ποταμού διακινούσαν και τη ξυλεία από τα γύρω πλούσια δάση. Οι Γάλλοι, προκειμένου να εκμεταλλευτούν το δάσος της Μάνινας και του Δραγάμεστου, βασίστηκαν στη ποτάμια μεταφορά της ξυλείας μέσω του Αχελώου, αφού με κανάλια θα κυλούσαν τους κορμούς βελανιδιών από το δάσος στο ρεύμα του ποταμού. Οι ίδιοι που

²³¹ Λ. Γιαννακοπούλου - Τριανταφυλλίδη, *ό.π.*, σ. 68

²³² Κ. Κόμης, *Νησιωτικά, Κοινωνικές Δομές και Όψεις του Νεοελληνικού Χώρου: Πόλεις, Πληθυσμιακές μετακινήσεις, Μηχανισμοί κυριαρχίας και άλλα σχετικά ζητήματα*, έκδ. Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2004, σ. 28

πραγματοποιούσαν υλοτομία στο δάσος του Απροποτάμου (όρια Βάλτου - Ευρυτανίας) αναγκάστηκαν να τη ματαιώσουν, γιατί η ελικοειδής μορφή του ποταμού και το σφοδρό και ορμητικό του ρεύμα εμπόδιζαν τη μεταφορά, οι κορμοί σκορπίζονταν και δεν ήταν δυνατόν να περισυλλεγούν. Ο ποταμός κουβαλούσε ανέξοδα και την οικοδομική ξυλεία από τα δάση της Ευρυτανίας που οι ξυλέμποροι συνέλεγαν στην μπούκα.²³³

Φαίνεται ότι κατά την προεπαναστατική περίοδο η οίκηση στην επαρχία οργανώθηκε στη βάση του συστήματος καλύβια-οικισμός-κεφαλοχώρι. Στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα τα κεφαλοχώρια έχουν δημογραφικά και εξέχοντα ρόλο και στηρίζουν την οικονομία της περιοχής²³⁴ Σύμφωνα με τα δεδομένα της απογραφής του 1861 μεγάλες πληθυσμιακές συγκεντρώσεις γνωρίζουν συγκεκριμένα χωριά, όπως το Αρχοντοχώρι (561), το Μοναστηράκι (795), Μπαμπίνη (476) και ο Αετός. Οι οικισμοί αυτοί, ημιορεινοί στην πλειοψηφία τους, είναι οι βασικοί φορείς της αγροτικής και κτηνοτροφικής παραγωγής και ως εκ τούτου μαγνητίζουν και τελικά συσπειρώνουν μεγάλο μέρος του πληθυσμού της επαρχίας. Αυτή την περίοδο στα ημιορεινά συνεχίζεται η συστηματική καλλιέργεια της ελιάς και του αμπελιού και του καπνού, ενώ σημαντικό μέρος των εσόδων του ενεργού πληθυσμού προέρχεται από την κτηνοτροφία.²³⁵

Στην κατοχή αμνοεριφίων ανά νομό, η Αιτωλοακαρνανία στο σύνολό της κατέχει ηγετική θέση. Αν λάβουμε υπόψη ότι οι κατεξοχήν κτηνοτροφικές επαρχίες ήταν της Τριχωνίδος και του Ξηρομέρου, γίνεται εύληπτο ότι το Ξηρόμερο συγκεντρώνει υπολογίσιμο ποσοστό της πανελλήνιας κτηνοτροφικής παραγωγής της υπό εξέταση περιόδου.

²³³ Λ. Γιαννακοπούλου - Τριανταφυλλίδη, *ό.π.*, σ. 69

²³⁴ Αιτωλοακαρνανία Φυσικό Περιβάλλον, Ιστορία, Μνημεία, Οικολογικές και Πολιτιστικές Διαδρομές, *ό.π.*, σ. 31-37

²³⁵ Αιτωλοακαρνανία κάθε μέρα, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Αιτωλοακαρνανία, Οκτώβριος 2007, σ.36

Η εικόνα που παρουσιάζει το οδικό δίκτυο της επαρχίας καθορίστηκε από τη μορφολογία του εδάφους και τις ανάγκες της ζωής, γι' αυτό και κατά μήκος των αρτηριών του δημιουργήθηκαν οι σπουδαιότεροι προαναφερθέντες οικισμοί. Το πυκνό οδικό δίκτυο έγινε, σχεδόν εξ ολοκλήρου, επάνω σε φυσικές χαράξεις, τις οποίες επέβαλαν εδαφολογικοί παράγοντες.²³⁶ Βέβαια, η επαρχία Βονίτσης – Ξηρομέρου αποτελεί τόπο με πολλές ιδιαιτερότητες. Το δυσανάλογο, σε σύγκριση με το πλάτος, μήκος της επαρχίας απομακρύνει τόσο πολύ το βόρειο από το νότιο τμήμα, ώστε έκανε και κάνει αδύνατη την επικοινωνία αυτών των ακραίων περιοχών. Επί παραδείγματι η περιοχή της Βόνιτσας είναι άγνωστος τόπος για τους κατοίκους του Κάτω Ξηρομέρου και αντίστροφα.

Παρά τη μεγάλη χιλιομετρική απόσταση που χωρίζει τα δύο άκρα της επαρχίας, η οποία καθίσταται χαώδης δεδομένης της ανύπαρκτης συγκοινωνίας και επικοινωνίας, τα δύο άκρα συγκλίνουν στα είδη γεωργικής παραγωγής αφού και τα δύο διαθέτουν άφθονα νερά και ευφορότατη γη. Παρουσιάζουν, όμως, εντελώς διαφορετική εδαφολογική διαμόρφωση από την ενδοχώρα του Ξηρομέρου, που υποφέρει από τη δίψα, το τοπίο της είναι άγριο, με κυρίαρχα στοιχεία τον όγκο των Ακαρνανικών Βουνών, τον γκρίζο ασβεστόλιθο και την υψικάρηνη ακαρνανική δρύ. Αυτή η ξερή ενδοχώρα έδωσε και την ονομασία Ξηρόμερο και παρά τις αντιξοότητες που δημιουργούσε το ανάγλυφο του εδάφους, στην απογραφή του 1861 φαίνεται ιδιαίτερα ενισχυμένη πληθυσμιακά. Αναφέρεται σχετικά το παράδειγμα της Κατούνας, η οποία αριθμεί 1.002 κατοίκους.

Η απογραφή του 1861 περιγράφει επίσης μια σημαντική πληθυσμιακή κίνηση προς τα λιμάνια της επαρχίας, τα οποία ενδυναμώνονται πληθυσμιακά. Ο Αστακός αυξάνεται 19,3%, η Βόνιτσα 12,6%, ενώ το λιμάνι του Μύτικα γνωρίζει πρωτοφανή αύξηση κατά 38,8%. Πρόκειται για περίοδο κατά την

²³⁶ Σ. Αλεξανδροπούλου, *ό.π.*, σ. 97

οποία ο συνολικός πληθυσμός της επαρχίας αυξήθηκε κατά 19,3%, οι πεδινοί οικισμοί αύξησαν το πληθυσμιακό τους κεφάλαιο κατά 21% και οι ημιορεινοί κατά 18%.

Μελετώντας την απογραφή του 1879 παρατηρούμε ότι η επαρχία διατηρεί έναν πληθυσμιακό πολυκεντρισμό πρωτόγνωρο, ακόμη και σήμερα για τα πανελλήνια δεδομένα.²³⁷ Κάθε επαρχία έχει και ένα κέντρο που αποτελεί πόλο έλξης των κατοίκων της. Στο Ξηρόμερο κάθε έδρα παλιού δήμου αποτελεί κέντρο και ακολουθεί ανεξάρτητη δημογραφική πορεία και ο πληθυσμός ομαδιάζεται σε μεγάλα οικιστικά κέντρα²³⁸: Αστακός (1565), Βόνιτσα (1754), Μοναστηράκι (1135), Πάλαιρος (1727), Κατούνα (1259), Κατοχή (1230), Αρχοντοχώρι (838). Χαρακτηριστικό της συγκεκριμένης απογραφής είναι επίσης η αύξηση του συνολικού πληθυσμού της επαρχίας. Η εν λόγω αύξηση ίσως συνδέεται με την απελευθέρωση των Ιόνιων Νήσων το 1864 και τη μαζική εισροή Επτανήσιων στο νομό.

Επιπλέον αύξηση του πληθυσμού της επαρχίας μπορεί να μελετηθεί στο ευρύτερο πλαίσιο της αύξησης του ελληνικού πληθυσμού, η οποία δεν οφειλόταν μόνο σε υψηλή γεννητικότητα και σε χαμηλή θνησιμότητα, αλλά και σε εγκατάσταση Ελλήνων που ζούσαν σε τουρκοκρατούμενες ακόμη ελληνικές περιοχές. Φυσικά, δεν πρέπει να αγνοούμε την ευεργετική επίδραση που είχε στην αύξηση του πληθυσμού η γενική οικονομική πρόοδος που άρχισε να παρατηρείται στα ευρύτερα πλαίσια του νομού μετά το 1870.²³⁹

Βέβαια στα τέλη του 19ου αιώνα η οικονομία της επαρχίας βασίζεται αποκλειστικά στην γεωργία και την κτηνοτροφία και έχει ακόμη αποκλειστικά εσωστρεφή χαρακτήρα. Πρόκειται για περίοδο στην οποία ανθεί το εμπόριο ναυπηγικής ξυλείας. Δεδομένης της άφθονης και εξαίρετης ξυλείας που

²³⁷ Γ. Παπατρέχας, *ό.π.*, σ. 20

²³⁸ Σ. Ασδραχάς, *ό.π.*, σ. 109

²³⁹ Β. Κρεμμυδάς, νεότερη ιστορία ελληνική και ευρωπαϊκή, εκδ. γνώση, σ. 196

παρείχαν τα ξηρομερίτικα δάση, πολλοί μελετητές αναρωτήθηκαν πώς οι Ξηρομερίτες δεν στράφηκαν στη ναυτιλία και τη ναυπηγική αλλά έμειναν προσκολλημένοι στις δύο αρχέγονες ανθρώπινες ασχολίες.²⁴⁰ Αν τολμήσουμε να επιχειρήσουμε μια ερμηνεία του φαινομένου, θα λέγαμε ότι η γεωμορφολογία της επαρχίας την κράτησε περιχαρακωμένη στα σύνορά της για πολλούς αιώνες, ώστε άργησε να αποβάλει τις τάσεις απομόνωσης και εσωστρέφειας που επέβαλε η οθωμανική κυριαρχία. Οι συνθήκες αυτές, διαμόρφωσαν παγιωμένες νοοτροπίες, οι οποίες άλλωστε ενισχύθηκαν από τις ακραίες τάσεις απομόνωσης των Ριμένων της περιοχής, οι οποίοι συγκεντρώνουν σημαντικό ποσοστό του πληθυσμιακού κεφαλαίου της επαρχίας. Για τους προαναφερθέντες λόγους επέλεξαν να εμμείνουν στο επάγγελμα του ποιμένα και να μη στραφούν στο υδάτινο στοιχείο και το εμπόριο. Η επαφή τους με τη θάλασσα περιορίστηκε στα αλιεύματα του Αμβρακικού, της θάλασσας των Εχινάδων, των λιμνών και του Αχελώου.

Η απογραφή του 1889 αποτυπώνει αύξηση του συνολικού πληθυσμιακού όγκου του Ξηρομέρου. Η αύξηση του πληθυσμού συνδέεται αναμφίβολα με την αδιάκοπη μετάγγιση πληθυσμού από το Ιόνιο. Η γειτνίαση της Λευκάδας με την ξηρομερίτικη ενδοχώρα συνδέεται άμεσα με το δημογραφικό φαινόμενο²⁴¹ της συνεχούς, και εκτεταμένης, πληθυσμιακής εισροής προς αυτή. Το πεδινό τμήμα της παραλιακής ζώνης στο μεγαλύτερο μέρος του δεν καλλιεργείται εντατικά, και θα ήταν ακόμη τελείως ακαλλιέργητο αν δεν έρχονταν εργάτες από τα Ιόνια νησιά για να δουλέψουν. «Σαν τα αποδημητικά πουλιά, μόλις αρχίσει η άνοιξη σχηματίζουν εργατικές ομάδες και όταν τελειώνει, το φθινόπωρο, η αγροτική περίοδος, ξαναγυρίζουν στα νησιά τους, αποκομίζοντας μαζί τους και την ανταμοιβή της εργασίας τους, που την παίρνουν σε είδος από

²⁴⁰ Γ. Παπατρέχας, *ό.π.*, σ. 20

²⁴¹ Κ. Κόμης, *Σύναμμα*, έκδ. Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2007, σ. 243

τα προϊόντα που καλλιεργούν».²⁴² Η αγροτική παραγωγή αυξάνεται στην γεωργική ζώνη Βονίτσης - Μοναστηρακίου. Ανοδική πορεία ακολουθεί η παραγωγή της ενδοχώρας του Ξηρομέρου, στην οποία πλέον ανθεί και το εμπόριο ξυλείας. Στα δάση του Ξηρομέρου παραγόταν στρογγυλή ξυλεία, στρογγύλια, καυσόξυλα, και πάσσαλοι. Σημαντική είναι ήταν επίσης και η παραγωγή σε κάρβουνο.²⁴³

Ο πληθυσμός της επαρχίας μοιάζει να ακολουθεί αυξητικούς ρυθμούς, όπως δείχνει η απογραφή του 1896. Οι πεδινές περιοχές, οι οποίες το 1879 αυξήθηκαν κατά 32% και το 1889 κατά 21%, τώρα διατηρούν σταθερό τον πληθυσμό τους. Ανάλογη πορεία ακολουθούν και οι ημιορεινοί οικισμοί, οι οποίοι το 1879 αυξήθηκαν κατά 27%, το 1889 κατά 16% και τώρα γνωρίζουν οριακή αύξηση της τάξης του 6%. Η αύξηση του συνολικού πληθυσμού της επαρχίας ουσιαστικά αποτυπώνει την ενίσχυση κατά 12% του ορεινού χώρου και του λιμανιού του Αστακού, το οποίο υπερδιπλασιάζει τους κατοίκους του.

Η απογραφή του 1920 παρουσιάζει μια σχετικά στάσιμη κατάσταση του ξηρομερίτικου πληθυσμού. Η δημογραφική απεικόνιση συνδέεται άμεσα με την οικονομία της περιοχής την συγκεκριμένη περίοδο. Ενώ στην επαρχία Τριχωνίδος η άνθιση της καπνικής παραγωγής οδήγησε σε εκτόξευση του πληθυσμιακού της κεφαλαίου, το φαινόμενο αυτό δεν επεκτάθηκε στο σύνολο του νομού. Η κατάσταση δημιουργεί ποικίλα ερωτήματα καθώς τα καπνά του ξηρομέρου είχαν ιδιαίτερη ζήτηση και πλέον εξάγονταν στο εξωτερικό. Πώς μια τέτοια οικονομική άνθιση δεν πυροδότησε την αύξηση του πληθυσμού; Τα αίτια αυτής της κατάστασης τολμούμε να υποθέσουμε ότι βρίσκονται στην εσωτερική μετανάστευση. Το αστικό κέντρο του νομού λειτούργησε μαγνητικά και απορρόφησε ένα μέρος του αυξανόμενου ξηρομερίτικου πληθυσμού.

²⁴² Ε. Πριόβολος, *Η Αιτωλοακαρνανία με τα μάτια των περιηγητών*, έκδ. Ακαρνανικού Τύπου, Αθήνα 2002, σ. 122

²⁴³ *Αιτωλοακαρνανία Φυσικό Περιβάλλον, Ιστορία, Μνημεία, Οικολογικές και Πολιτιστικές διαδρομές*, ό.π., σ. 12

Φυσικά η πληθυσμιακή εκροή συνδεόταν με συγκεκριμένα προβλήματα, που ταλάνιζαν τον τομέα της γεωργίας στην υπό εξέταση επαρχία. Από το 1917 άρχισε η υλοποίηση της μεταρρύθμισης, οπότε εκκλησιαστικές και εθνικές γαίες απαλλοτριώθηκαν σταδιακά και διανεμήθηκαν κατακερματισμένες σε ακτήμονες αγρότες - η μεταρρύθμιση επιταχύνθηκε από το 1922, με την εγκατάσταση προσφύγων στην αγροτική ενδοχώρα - οπότε παγιώθηκε ο οικογενειακός χαρακτήρας των καλλιεργούμενων εκτάσεων.²⁴⁴ Ο μεγάλος κατατεμαχισμός του κλήρου στη συγκεκριμένη επαρχία πρέπει να οφείλεται και στο γεγονός ότι το ποσοστό των ημιορεινών περιοχών είναι αρκετά ψηλό (ανέρχεται σε 63% περίπου) και δεν επιτρέπει την ύπαρξη μεγάλων καλλιεργήσιμων εκτάσεων.²⁴⁵ Η κατάτμηση αυτή της γης δημιουργεί ένα σοβαρό αριθμό μικρών ακτημόνων καλλιεργητών, όπως είναι εκείνοι που είτε δεν έχουν υπολογίσιμο κλήρο, είτε έχουν κάποια ιδιοκτησία σε επικλινή και φτωχά εδάφη. Έτσι κύριο χαρακτηριστικό της γεωργικής δραστηριότητας της περιοχής είναι η οικογενειακή οικονομία, που αποτελούσε έκτοτε ένα από τα σοβαρότερα προβλήματα για την ορθολογική και σύγχρονη γεωργική ανάπτυξη της περιοχής. Δεν θα ήταν υπερβολή εάν εκθέταμε την άποψη πως οι διακυμάνσεις στο ύψος της παραγωγής περιέγραφαν κατά μία μεγάλη προσέγγιση την κοινωνική διαστρωμάτωση.²⁴⁶ Η διαπίστωση αποδεικνύει ότι η ιστορική δημογραφία, εκ των πραγμάτων, τέμνεται με άλλες επιστήμες ή επιστημονικούς κλάδους, όπως η οικονομική επιστήμη.²⁴⁷

²⁴⁴ Κ. Κόμης, *Νησιωτικά, Κοινωνικές Δομές και Όψεις του Νεοελληνικού Χώρου: Πόλεις, Πληθυσμιακές μετακινήσεις, Μηχανισμοί κυριαρχίας και άλλα σχετικά ζητήματα*, έκδ. Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2004, σ. 93

²⁴⁵ Η. Μπέτσας, «Δυνατότητες και προοπτικές γεωργικής, κτηνοτροφικής και συνεταιριστικής ανάπτυξης Ξηρομέρου», *Το Ξηρόμερο στο δρόμο της ανάπτυξης, Α΄ Πανξηρομεριτικό Αναπτυξιακό Συνέδριο*, έκδ. ομοσπονδίας πολιτιστικών συλλόγων Ξηρομέρου, Αθήνα 1989, σ. 67

²⁴⁶ Κ.Κόμης, *Βενετικά Κατάστιχα Μάνης Μπαρδούνιας, (αρχές 18^{ου} αιώνα), τεκμήρια οικονομίας και ιστορικής δημογραφίας*, εκδ. Ελληνικά γράμματα, Αθήνα 1988, σ. 42

²⁴⁷ Κ.Κόμης, *Ιστορικοδημογραφικά, Μελέτες ιστορίας και ιστορικής δημογραφίας του ελληνικού χώρου*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1999, σ. 261

Η κτηνοτροφία του Ξηρομέρου την ίδια περίοδο περιλάμβανε την εκτροφή αιγοπροβάτων, βοοειδών και χοίρων. Χωροταξικά, θα πρέπει να τονιστεί, ότι η βασικότερη κτηνοτροφική ζώνη της επαρχίας εντοπίζεται στην περιοχή του Κάτω Αχελώου και συγκεκριμένα στις κοινότητες Παλαίρου, Μοναστηρακίου, Θυρίου και στην ενδοχώρα του ορεινού Ξηρομέρου. Οι εκτάσεις αυτές προσφέρονταν για εντατική κτηνοτροφία, καθώς στα πλαίσιά τους βρίσκονται αυτοφυείς βοσκότοποι. Η ανάπτυξη της κτηνοτροφίας τη δεκαετία του 1920 συνδέθηκε με την ανάπτυξη της τυροκομίας. Ακμάζουσες τυροκομικές μονάδες, υπήρχουν στην περιοχή της Αμφιλοχίας, που παρήγαν και παράγουν εξαιρετικής ποιότητας τυρί και τροφοδοτούν τα μεγάλα αστικά κέντρα της χώρας.²⁴⁸

Στην απογραφή του 1928 αποτυπώνεται η εισροή προσφύγων από τις περιοχές του Πόντου και της Μικρασίας. Αν και σε επίπεδο νομού η πλειοψηφία των προσφύγων απορροφήθηκε από το αστικό κέντρο και τους γειτονικούς σε αυτό οικισμούς, κάποιοι εξ αυτών επέλεξαν να εγκατασταθούν στην επαρχία Ξηρομέρου, όπου συστάθηκαν προσφυγικοί οικισμοί, όπως αυτός του Αγίου Νικολάου. Η εγκατάσταση των προσφύγων στο Ξηρόμερο συνδέονταν αναμφισβήτητα με την καπνική παραγωγή του. Οι πρόσφυγες γνώριζαν καλά την καλλιέργεια του καπνού και προσανατολίστηκαν σε μέρη, όπου θα μπορούσαν ευκολότερα να αξιοποιηθούν τα εργατικά χέρια του ενεργού πληθυσμού τους.

Η απογραφή του 1940 δεν παρέχει αξιόπιστα στοιχεία εξαιτίας της ταραχώδους ατμόσφαιρας μέσα στην οποία διεξήχθη. Χαρακτηριστικό της συγκεκριμένης απογραφής ήταν η διόγκωση του ορεινού πληθυσμού κατά 22%. Η διαπίστωση επιβεβαιώνει για μια ακόμη φορά την τάση του πληθυσμού να

²⁴⁸ Αιτωλοακαρνανία Φυσικό Περιβάλλον, Ιστορία, Μνημεία, Οικολογικές και Πολιτιστικές διαδρομές, ό.π., σ. 12

αποσύρεται στις ασφαλείς ορεινές περιοχές κατά τη διάρκεια αντίξοων συνθηκών και εμπόλεμων περιόδων.

Μετά το πέρας της κατοχής και των μετεμφυλιακών χώρων οι κάτοικοι αρχίζουν να εγκαταλείπουν τις ορεινές περιοχές, οι οποίες εκτός από το αίσθημα ασφάλειας, δεν παρέχουν καμία απολύτων δυνατότητα οικονομικής ευμάρειας. Έτσι ο πληθυσμός των ορεινών κοινοτήτων μειώνεται κατά 11%. Πρόκειται για ποσοστό που αποροφάται κυρίως από τις πεδινές κοινότητες, οι οποίες ενισχύουν σημαντικά τον πληθυσμιακό τους όγκο. Η συνολικού αύξηση του πληθυσμού της επαρχίας μπορεί να ενταχθεί στα ευρύτερα ευρωπαϊκά πλαίσια της πληθυσμιακής αύξησης. Το τέλος του πολέμου δημιούργησε κλίμα αισιοδοξίας και ώθησε τον ευρωπαϊκό πληθυσμό να ανασυντάξει, οικονομικά και δημογραφικά, τις δυνάμεις του. Η μεταπολεμική περίοδος, αποτέλεσε, σταθμό για την οικονομία της περιοχής, τόσο λόγω των επιπτώσεων που είχε η Κατοχή και ο εμφύλιος, όσο και λόγω της μετέπειτα αναγκαστικής αναδιάρθρωσης των καλλιεργειών και της διαφοροποίησης των οικονομικών δραστηριοτήτων των .

Αν και για τον πληθυσμό του υπόλοιπου ελλαδικού χώρου, η απογραφή του 1961 αρχίζει να αποτυπώνει τις αναδυόμενες τάσεις φυγής κυρίως προς το εξωτερικό, αναφορικά με τον ξηρομερίτικο πληθυσμό, αποτυπώνει μια σταθερή και σχεδόν αμετάβλητη πληθυσμιακή κατάσταση. Για μία ακόμη φορά η εσωστρέφεια των κατοίκων της επαρχίας τους εμποδίζει να αφουγκραστούν τον παλμό της εποχής και να ακολουθήσουν τις εξελίξεις.

Όμως η οικονομική απομόνωση και οι περιορισμένες παρεχόμενες δυνατότητες εξέλιξης της οικονομίας στρέφουν τον πληθυσμό κατά τη διάρκεια της επόμενης δεκαετίας στην εξωτερική και εσωτερική μετανάστευση. Ο πληθυσμός της επαρχίας αρχίζει να μειώνεται αισθητά. Οι 48.166 κάτοικοι του 1961, μειώθηκαν το 1971 σε 45.140 για να φτάσουν το 1981 στον αριθμό των

41.937 κατοίκων. Οι ορεινοί οικισμοί ξεκίνησαν από το 1971 πρωτική πορεία, η οποία κορυφώθηκε το 1981 με ποσοστό 18%, για να καταλήξει το 1991 σε απώλειες της τάξεως του 10%. Οι ημιορεινοί οικισμοί γνώρισαν από το 1971 έως το 1991 οριακή μείωση, η οποία κορυφώθηκε το 1991 (15%). Η πληθυσμιακή μείωση των πεδινών οικισμών έμεινε σε χαμηλά επίπεδα. Η ανάκαμψη που παρατηρείται τα τελευταία χρόνια λόγω της παλιννόστησης δεν φαίνεται να έχει επηρεάσει σημαντικά το απόλυτο μέγεθος του πληθυσμού. Διοικητικά, ο πληθυσμός κατανέμεται σε 2 δήμους (Βόνιτσας και Κατούνας) και 39 κοινότητες. Οι πιο δυναμικοί οικισμοί, στους οποίους συγκεντρώνεται πάνω από 60% του πληθυσμού είναι η Βόνιτσα, η Κατοχή, οι Φυτείες, η Πάλαιρος, το Λεσίни, το Μοναστηράκι, η Κατούνα, ο Αστακός και η Παλαιομάννινα.

Μελετώντας την κατανομή του πληθυσμού ανά κοινότητες στις απογραφές του 1971, 1981, οι οποίες αποτυπώνουν και τις μεγαλύτερες πληθυσμιακές μεταβολές, διαπιστώνουμε το εντυπωσιακό γεγονός ότι το 1971 το 49 % και το 1982 το 48, 2% του αριθμού των οικισμών είναι της τάξης κάτω των 500 κατοίκων. Το ποσοστό μάλιστα αυτό βαίνει αυξανόμενο από το 1961, ο δε πληθυσμός που συγκεντρώνουν ελαττώνεται συνεχώς. Πάντως ο πληθυσμός κατανέμεται σε κωμοπόλεις, που παρουσιάζουν διαχρονική τάση για πληθυσμιακή ενίσχυση που συνδέεται και με τόνωση των οικονομικών δραστηριοτήτων, (Βόνιτσα, Μοναστηράκι, Πάλαιρος, Κατοχή, Αστακός, Κατούνα, Λεσίни), κυρίως γεωργοκτηνοτροφικών. Το 1971 οι κοινότητες αυτές καλύπτουν ποσοστό 21,8% ενώ το 1981 το ποσοστό ανέρχεται σε 26, 7%. Αντίθετα φθίνουν σε ποσοστό πληθυσμού και αριθμό οι κοινότητες 500 - 1.000 κατοίκων και μάλιστα προς όφελος των κοινοτήτων της προηγούμενης κατηγορίας. Αρκετά ενδυναμωμένη είναι η παρουσία οικισμών 1.000 - 5.000

κατοίκων (16 οικισμοί το 1971, 14 οικισμοί το 1981) που συγκεντρώνουν μεγάλο μέρος του πληθυσμού.²⁴⁹

Η απασχόληση των κατοίκων της επαρχίας Βόνιτσας - Ξηρομέρου κατά τη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών, αφορά στην συντριπτική της πλειοψηφία τον πρωτογενή τομέα (γεωργία-κτηνοτροφία). Η έκταση της καλλιεργούμενης γης στην επαρχία, ανέρχεται σε 425.540 στρέμματα και καλύπτει το 35,8% της καλλιεργούμενης έκτασης στο νομό, ενώ η αρδευόμενη έκταση περιλαμβάνει 176.400 στρέμματα ή 41,3% της συνολικής καλλιεργούμενης έκτασης στην επαρχία. Το μεγάλο ποσοστό άρδευσης, που σε ορισμένες περιοχές (π.χ. Κατούνα-90%, Φυτείες-65%, Λεσίνοι-100%, Γουργιώτισσα-90%, Πεντάλοφος 80%) είναι εντυπωσιακό, επιτρέπει μια αρκετά μεγάλη ευκαμψία όσον αφορά στην εκλογή καλλιεργειών και την πιθανή αναδιάρθρωσή τους.²⁵⁰

Σε ό,τι αφορά το είδος των καλλιεργούμενων προϊόντων, την παραγόμενη ποσότητα, η επαρχία Βόνιτσας-Ξηρομέρου είναι ίσως η πιο παραγωγική σε σχέση με τις αποδόσεις σε ορισμένα προϊόντα όπως σιτάρι, καλαμπόκι, μηδική, πατάτα και βαμβάκι.²⁵¹ Η καλλιέργεια των παραπάνω προϊόντων, γίνεται κατά κύριο λόγο στις εύφορες πεδιάδες Κάτω Αχελώου (Κατοχή-Λεσίνοι) και Βόνιτσας - Μοναστηρακίου, ενώ εύφορες εκτάσεις εμφανίζονται και στις περιοχές Ακτίου, Μύτικα, Χρυσοβίτσας-Αγράμπελου και Κάτω Χρυσοβίτσας. Ο μέσος γεωργικός κλήρος στην επαρχία Βόνιτσας και Ξηρομέρου - όπως άλλωστε και στο νομό - εκτιμάται σε 26 στρέμματα και το γεγονός ότι 30% των παραγωγών έχει κλήρους μέχρι 10 στρέμματα και το 70% μέχρι 30 στρέμματα, δείχνει ότι υπάρχει πρόβλημα ανεπαρκούς γεωργικού κλήρου που επιτείνεται από το γεγονός της γαιοκτησίας από μη γεωργούς.

²⁴⁹ Αιτωλοακαρνανία παρόν και μέλλον, ό.π., σ. 42

²⁵⁰ Αιτωλοακαρνανία παρόν και μέλλον, ό.π., σ. 85

²⁵¹ Αιτωλοακαρνανία παρόν και μέλλον, ό.π., σ. 86

Σε ό,τι δε αφορά την καπνοκαλλιέργεια, το πρόβλημα της επαρχίας Βόνιτσας και Ξηρομέρου είναι και γενικό και σχετίζεται με την καλλιεργούμενη ποικιλία (τσεμπέλι) και τη σημαντική πτώση της ζήτησης που την χαρακτηρίζει. Εξάλλου πρόβλημα αποτελεί το γεγονός ότι στις περιοχές των καπνοκαλλιεργειών της επαρχίας δεν υπάρχει νερό.²⁵²

Η στροφή της ελληνικής οικονομίας προς τις εξωτερικές αγορές οδήγησε στη χαλάρωση δηλαδή των προστατευτικών μέτρων απέναντι στην εγχώρια γεωργία και τη μεταποίηση. Η εντατικοποίηση στην αγροτική παραγωγή είχε ως αποτέλεσμα την άνοδο του κόστους· επιπλέον η μείωση των κρατικών επιδοτήσεων στον αγροτικό τομέα, οδήγησε στη συμπίεση του αγροτικού εισοδήματος. Απόρροια αυτών ήταν μια γενικευμένη οικονομική κάμψη στο τέλος της δεκαετίας του 1950, με συνέπεια τη σταδιακή εγκατάλειψή της από σημαντικό τμήμα των κατοίκων, οι οποίοι κινήθηκαν προς τα γειτονικά αστικά κέντρα.²⁵³

Στο βόρειο μέρος της επαρχίας συνεχίζει να υπάρχει μια οργανωμένη ζώνη κτηνοτροφικής ανάπτυξης, (περικλεισμένη από τους οικισμούς Θυρίου, Κανδήλας, Πάλαιρου και Μύτικα), ενώ οι σημαντικότεροι, κτηνοτροφικά αναπτυγμένοι οικισμοί είναι της Κατοχής, του Αρχοντοχωρίου, της Παλαίρου και του Μοναστηρακίου. Βέβαια πρέπει να επισημανθεί ότι σε αντίθεση με τον προηγούμενο αιώνα, κατά τον οποίο η κτηνοτροφία ήταν κυρίαρχος πλουτοπαραγωγική δύναμη, στο τέλος του 20ου αιώνα κατέληξε να είναι δευτερεύουσα δραστηριότητα, που ασκείται παράλληλα με την γεωργία και είναι κατά βάση προσανατολισμένη, αλλά και περιορισμένη προς την τοπική αγορά. Κυρίαρχη μορφή στην κτηνοτροφία συνιστά η προβατοτροφία και ακολουθεί η συντήρηση αιγών (ιδιαίτερα στη βόρεια και δυτική επαρχία).

²⁵² Αιτωλοακαρνανία παρόν και μέλλον, ό.π., σ. 87

²⁵³ Κ. Κόμης, *Νησιωτικά, Κοινωνικές Δομές και Όψεις του Νεοελληνικού Χώρου: Πόλεις, Πληθυσμιακές μετακινήσεις, Μηχανισμοί κυριαρχίας και άλλα σχετικά ζητήματα*, έκδ. Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2004, σ.σ. 99-102

Παραμένει σε εξαιρετικά χαμηλά επίπεδα ο αριθμός των βοοειδών ελεύθερης βοσκής, που ήταν κάποτε ανθηρός στην περιοχή, ενώ ικανοποιητική είναι επίσης και η χοιροτροφία καθώς και η ορνιθοτροφία.²⁵⁴

Η επαρχία Βόνιτσας και Ξηρομερου βρίσκεται αποκομμένη από το εθνικό οδικό δίκτυο, καθώς μόνο ένα τμήμα 15-20 χιλιομέτρων της οδού Μεσολογγίου-Αρτας, διέρχεται ανατολικά των λιμνών Αμβρακίας και Οζερού. Αντ' αυτού, η επαρχία, διαθέτει 338 χιλιόμετρα επαρχιακών δρόμων, οι οποίοι αδυνατούν να δημιουργήσουν γέφυρες οικονομικής επικοινωνίας με άλλες επαρχίες ή νομούς. Η έλλειψη έργων υποδομής και αναπτυξιακών προγραμμάτων, η απρογραμματιστή και μη ορθολογική αναδιάρθρωση των καλλιεργειών (περιορίστηκαν αποκλειστικά στον καπνό για τον οποίο όμως και πάλι έλλειψε η συγκεκριμένη πολιτική), η έλλειψη τεχνικής και επαγγελματικής κατάρτισης των κατοίκων της περιοχής, αλλά και η απουσία προστατευτικών μέτρων για την γεωργική παραγωγή σε συνδυασμό με τις υψηλές τιμές των λιπασμάτων και των καλλιεργητικών μέσων και τις χαμηλές πιστώσεις της ΑΤΕ, οι μικροκαλλιεργητές της επαρχίας δεν μπόρεσαν να επωφεληθούν για πάρα πολλά χρόνια και να βελτιώσουν ουσιαστικά την οικονομία τους, όπως έγινε σ' άλλες περιοχές της Ελλάδος όπως π.χ. στην Κρήτη και στην Λάρισα.²⁵⁵

Αναφορικά με την παράκτια αλιεία, υπάρχουν περίπου 230-250 χιλιάδες στρέμματα αλιευτικών πεδίων,²⁵⁶ όμως αλιευτικός στόλος του νομού είναι μικρός. Υπάρχουν μικρά σκάφη παράκτιας αλιείας με κυριότερα αλιευτικά κέντρα τον Αστακό, το Μύτικα, τη Ναύπακτο, την Πάλαιρο, τον Άγιο Νικόλαο Βόνιτσας, τη Βόνιτσα, την Αμφιλοχία, το Μεσολόγγι και το Αιτωλικό. Αντίθετα, μεγάλο δυναμισμό παρουσιάζει η ανάπτυξη των ιχθυοκαλλιεργειών. Οι προφυλαγμένοι κολπίσκοι του Ξηρομέρου ευνοούν την ανάπτυξη όλων των

²⁵⁴ Η. Μπέτσος, *ό.π.*, σ. 64

²⁵⁵ Η. Μπέτσος, *ό.π.*, σ. 65

²⁵⁶ *Αιτωλοακαρνανία παρόν και μέλλον*, *ό.π.*, σ. 78-82

μορφών υδατοκαλλιέργειας, από τις παραδοσιακές εκτατικές μέχρι τις πλέον σύγχρονες εντατικές. Θαλασσινά ψάρια, τσιπούρες και λαυράκια, αλλά και οστρακοειδή όπως τα μύδια αποτελούν τυπικό μέρος της παραγωγής του νομού.²⁵⁷

²⁵⁷ Αιτωλοακαρνανία Φυσικό Περιβάλλον, Ιστορία, Μνημεία, Οικολογικές και Πολιτιστικές διαδρομές, ό.π., σ. 12

ΑΠΟΓΡΑΦΗ ΓΕΩΡΓΙΚΗΣ ΚΑΙ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΚΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ 1911:επαρχία Ξηρομέρου

Η γεωργία και η κτηνοτροφία αποτέλεσαν τη βάση της οικονομίας της ακαρνανικής επαρχίας του Ξηρομέρου. Η κτηνοτροφία στην υπό εξέταση επαρχία συνδυαζόταν με την παραγωγή σιτηρών και καπνού, προσφέροντας πολύτιμα συμπληρωματικά εισοδήματα ή αποτελώντας εναλλακτική μορφή αποταμίευσης των μικρών πλεονασμάτων των χωρικών. Παρά την ύπαρξη σταθερών δεσμών μεταξύ των ποιμενικών πληθυσμών και του εμπορίου και παρά τον σχετικά υψηλό βαθμό εκχρηματισμού και εμπορευματοποίησης των βιοτεχνικών προϊόντων, οι περιοχές αυτές παρουσίαζαν χαμηλό βαθμό ένταξης στην παγκόσμια αγορά και κατά συνέπεια μικρότερη εξάρτηση απ αυτήν.²⁵⁸

Ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της κτηνοτροφίας του Ξηρομέρου, ήταν η εκτροφή χοίρων, η οποία στις περισσότερες περιοχές του ελλαδικού χώρου ήταν περιθωριακή και περιορισμένη. Η συγκεκριμένη ζωοτροφική δραστηριότητα ήταν οικολογικά προσαρμοσμένη στην επαρχία Ξηρομέρου, αφού το βελανιδοδάσος πρόσφερε τροφή στους χοίρους των γειτονικών χωριών²⁵⁹. Η χοιροτροφία συνδέθηκε ακόμη με την πληθυσμιακή διόγκωση του αστικού κέντρου του νομού, η οποία οδήγησε στην αύξηση της ζήτησης κρέατος.

Η απογραφή της γεωργικής και κτηνοτροφικής παραγωγής του 1911 αποτυπώνει τη δυναμική κάθε κοινότητας στους τομείς της γεωργίας και της κτηνοτροφίας και σκιαγραφεί τις δυνατότητες που αυτή παρέχει για οικονομική πρόοδο και συνακόλουθη πληθυσμιακή αύξηση. Η συγκριτική μελέτη των πινάκων, αφενός της παραγωγής σίτου καπνού και ελαίας και αφετέρου της

²⁵⁸ Πετμεζάς. Σ., ό.π, σ. 261

²⁵⁹ Πετμεζάς. Σ., ό.π, σ. 264

κατοχής βοών, χοίρων και αιγοπροβάτων, οδηγεί στο αρχικό συμπέρασμα ότι στην επαρχία Ξηρομέρου η οικονομική δύναμη συγκεντρώνεται σε συγκεκριμένους οικισμούς - κεφαλοχώρια. Οι εν λόγω οικισμοί ακμάζουν τόσο στη γεωργία όσο και στην κτηνοτροφία και η ακμή τους μοιάζει να είναι απόλυτα αποκομμένη από τον υψομετρικό παραγοντα. Συγκεκριμένα, κάποια από τα υπό εξέταση κεφαλοχώρια ανήκουν στους πεδινούς οικισμούς, ενώ κάποια άλλα στους ημιορεινούς. Αξίζει να αναφερθεί ότι γεωγραφικά καλύπτουν και τις τρεις βασικές παραγωγικές ζώνες του Ξηρομέρου, καθώς κάποιοι οικισμοί εντοπίζονται στην παράκτια ζώνη έναντι των Επτανήσων, άλλοι κείνται στον εύφορο κάμπο του Λεσινίου και γειτνιάζουν με την επαρχία Μεσσολογγίου, ενώ άλλοι βρίσκονται στην καρδιά του Ξηρομέρου, ανάμεσα στα άγωνα ακαρνανικά βουνά. Ακολουθεί μια σύντομη περιγραφή της γεωγραφικής θέσης, της ιστορίας και της οικονομίας των ισχυρότερων εξ αυτών κοινοτήτων.

ΚΑΝΔΗΛΑ

Βρίσκεται στη βοριοδυτική πλευρά μιας πεδιάδος, η οποία περιορίζεται από τις τρεις πλευρές της, από τα ακαρνανικά όρη. Απέχει μόλις 4 χιλιόμετρα από το λιμάνι του Μύτικα και βρίσκεται επί του επαρχιακού δρόμου, ο οποίος ενώνει την κοινότητα με το Αρχοντοχώρι, τον Αετό και την Μπαμπίνη.

Ο συνοικισμός της Άνω Κανδήλας ιδρύθηκε στις αρχές του 18^{ου} αιώνα από κατοίκους του Παλαιοχωρίου και κάποιους Βλάχους ποιμένες, οι οποίοι μαγνητίστηκαν από τον πλούτο της πεδιάδας, που απλώνεται στα πόδια της κοινότητας.²⁶⁰ Η Κάτω Κανδήλα και ο συνοικισμός Κραβαρέϊκα ιδρύθηκαν από την εκ Βάρνακα οικογένεια Κράβαρη. Η Κανδήλα κατά την Τουρκοκρατία

²⁶⁰ *Αιτωλοακαρνανική και Ευρυτανική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. Γ, έκδ.Αιτωλία, Αργίνιο 1964, Δ Αργίνιο 2004, σ. 1005

ήταν έδρα αποσπάσματος που επέβλεπε την περιοχή. Κάποιοι εκ των κατοίκων της ασχολούνταν με τη ναυσιπλοΐα και ήταν οι πρώτοι οικιστές του Μύτικα. Μετά την επανάσταση το χωριό ήταν ημιερειπωμένο, όμως ανοικοδομήθη από κατοίκους του Βάρνακα, του Μερδένικου και της Ζάβιτσας.

Η Κανδήλα, σύμφωνα με την απογραφή του 1911, διατέτει 3.230 καλλιεργήσιμα στρέμματα σίτου, στην παραγωγή του οποίου καταλαμβάνει την 6^η θέση σε επίπεδο επαρχίας. Το σιτάρι ήταν επομένως η βασική πλουτοπαραγωγική πηγή για τους κατοίκους της, αφού η καλλιέργεια καπνού και ελαιόδεντρων δεν είχε ακόμη αναπτυχθεί και η κτηνοτροφία περιοριζόταν στην εκτροφή 332 χοίρων. Η μεγάλη παραγωγή σιταριού και η οικονομική άνθιση αποτυπώνονται πληθυσμιακά, καθώς το 1920 οι κοινότητα αριθμεί 1.179 ψυχές. Ο πληθυσμός ακολουθεί ανιούσα πορεία, παράλληλη με αυτή της παραγωγής, η οποία όμως δεν αγγίζει δυσθεώρητα νούμερα. Αναφέρεται ενδεικτικά ότι το 1971 ο πληθυσμός της κοινότητας ανέρχονταν σε 1.313 ψυχές και η παραγωγή της κοινότητας συμπεριλάμβανε βρώμη, όσπρια, καπνό, οίνο και βελανίδι. Η γειτνίαση με το λιμάνι του Μύτικα δημιουργούσε προϋποθέσεις περαιτέρω οικονομικής ανάπτυξης, την οποία όμως ανέστειλε η συγκρατημένη κίνηση του λιμανιού κατά τις επόμενες δεκαετίες.

ΑΡΧΟΝΤΟΧΩΡΙΟΝ

Το Αρχοντοχώρι ή Ζάβιτσα βρίσκεται στο κέντρο περίπου του Ξηρομέρου σε υψίπεδο (υψόμετρο 480 μέτρα) και πάνω στον επαρχιακό δρόμο που ενώνει τον Αετό με το λιμάνι του Μύτικα. Η κοινότητα νέμεται ιδιαίτερα μεγάλης έκτασης και συνορεύει με τις κοινότητες του Μύτικα, του Αετού, των Βλυζιανών και του Βασιλόπουλου. Η καλλιεργούμενη έκτασή της βρίσκεται νοτιοδυτικά του χωριού και χωρίζεται σε δύο τμήματα. Το πρώτο είναι

ημιορεινό και βρίσκεται ανάμεσα σε πτυχώσεις του εδάφους, ενώ το δεύτερο είναι πεδινό και καταλαμβάνει μεγάλο μέρος της πεδιάδας του Μύτικα.²⁶¹ Στο δεύτερο τμήμα καλλιεργούνται 1923 στρέματα σίτου, τα οποία αποτελούν σημαντικό κεφάλαιο της οικονομίας της κοινότητας. Ο θεμελιώδης λίθος της οικονομίας του οικισμού είναι η κτηνοτροφία. Στο αρχοντοχώρι εκτρέφονταν το 1911 538 βόες, 1.329 χοίροι, 4.885 πρόβατα και 5.392 αίγες. Η δυναμική του οικισμού στον κτηνοτροφικό τομέα είναι ιδιαίτερα σημαντική και αντικατοπτρίζει τη μεγάλη πληθυσμιακή συγκέντρωση που είχε τότε το Αρχοντοχώρι. Δικαίως συγκαταλέγεται στα κεφαλοχώρια του Ξηρομέρου, τα οποία, έως τα μέσα του 20^{ου} αιώνα, πρόσφεραν στους κατοίκους ευρωστία και αυτάρκεια. Ο οικισμός καταφέρνει να συγκρατήσει το πληθυσμιακό του κεφάλαιο, το οποίο ακολουθεί ανιούσα πορεία μέχρι τη δεκαετία του 1960. Έκτοτε οι κάτοικοι εγκαταλείπουν τον πρωτογενή τομέα παραγωγής και η κοινότητα αποδυναμώνεται πληθυσμιακά.

ΑΣΤΑΚΟΣ

Ο Αστακός είναι κωμόπολη, έδρα του ομώνυμου δήμου. Είναι κτισμένη αμφιθεατρικά στον κόλπο του Αστακού και κείται επί πεδινού και επί ημιορεινού εδάφους (στις νοτιοανατολικές παρυφές της Βελάουστας)

Ο σύγχρονος Αστακός κατοικήθηκε μετά την επανάσταση του 1821. Καταρχάς λειτουργούσε ως σκάλωμα των γειτονικών ημιορεινών οικισμών και

²⁶¹ *Αιτωλοακαρνανική και Ευρυτανική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. Β, έκδ.Αιτωλία, Αγρίνιο 1964, Δ Αγρίνιο 2004, σ. 496

επίνειο του σημαντικού οικισμού Δραγάμεστου. Η λειτουργία του Αστακού ως βασικού διαμετακομιστικού κέντρου της περιοχής δημιούργησε έντονη εμπορική κίνηση, οδήγησε στην κατασκευή οικημάτων και στη δημιουργία ενός μικρού αρχικά οικισμού. Στον Αστακό συγκεντρωνόταν σημαντικό μέρος της παραγωγής της ενδοχώρας του Ξηρομέρου και με καϊκια μεταφερόταν σε διάφορους προορισμούς. Έτσι ο Αστακός απέκτησε αυξανόμενη οικονομική και πληθυσμιακή ισχύ, η οποία αποτυπώνεται σε όλες τις απογραφές.

Όμως η οικονομική δύναμη του Αστακού δε συνδέθηκε αποκλειστικά με την ακτοπλοΐα. Η εύφορη πεδιάδα που βρίσκεται εκατέρωθεν της κωμοπόλεως αποτέλεσε βασική πλουτοπαραγωγική πηγή για την οικονομία της περιοχής. Σύμφωνα με τη γεωργική και κτηνοτροφική απογραφή του 1911 στην πεδιάδα αυτή εντοπίζονται 2.371 καλλιεργήσιμα στρέμματα σίτου, 168 στρέμματα καπνού, ενώ 154 στρέμματα καλύπτονται από ελαιώνες. Αναφορικά με την κτηνοτροφία του Αστακού στην ίδια περιοχή εκτρέφονται 182 βόες, 1.329 χοίροι, 7.835 πρόβατα και 4.879 αίγες. Γίνεται εύληπτο ότι η δυναμική του Αστακού τόσο στη γεωργία όσο και στην κτηνοτροφία ήταν σημαντική και μπορούσε να οδηγήσει, σε συνδυασμό με τις δυνατότητες που προσφέρει η θάλασσα, σε κατακόρυφη πληθυσμιακή άνοδο. Όμως την άνοδο αυτή ποτέ δε γνώρισε ο Αστακός ακολουθώντας το παράδειγμα της πλειοψηφίας των κοινοτήτων του Ξηρομέρου, οι οποίες οικονομικά και πληθυσμιακά παρέμειναν στάσιμες και δεν κατάφεραν να αξιοποιήσουν τις προοπτικές που προσέφερε η γεωγραφική τους θέση.

BONITSA

Η ονομασία προέρχεται από τη σλαβική λέξη Βόνδιτσα (voda= ύδωρ). Μετά την απελευθέρωση η πόλη δοκιμάσθηκε από την ελονοσία, λόγω των ελών που σχηματίστηκαν στο ανατολικό και δυτικό τμήμα της πόλης. Η

αποξήρανση που συντελέστηκε το 1867 οδήγησε στην ανάπτυξη της πόλης. Μέχρι το 1912 αποτελούσε το ακριτικό φυλάκιο της Ελλάδος και γι' αυτό αποτελούσε ένα από τα βασικότερα διαμετακομιστικά κέντρα νόμιμου και παράνομου εμπορίου ζάχαρης, μεταξωτών, σιγαρόχαρτου και άλλων ειδών.²⁶²

Η γειτνίαση με τα Επτάνησα άνοιξε τους διαύλους μετακίνησης αγαθών και ανθρώπων και προκάλεσε εισροή πολλών εργατικών χεριών. Αποτέλεσμα αυτού ήταν η ικανοποιητική αξιοποίηση της εκμεταλλεύσιμης γης της Βόνιτσας. Σύμφωνα με τα δεδομένα της γεωργικής και κτηνοτροφικής παραγωγής του 1911 υπήρχαν 4.500 καλλιεργήσιμα στέμματα σίτου, ενώ το κτηνοτροφικό της δυναμικό περιλάμβανε 26.500 πρόβατα, 3.500 αίγες, 350 βόες και 600 χοίρους. Η μεγάλη παραγωγή σιταριού και η εκτροφή σημαντικού αριθμού προβάτων, κατέστησε τη Βόνιτσα μία από τις σημαντικότερες κοινότητες του νομού και οδήγησε σε πληθυσμιακή αύξηση και οικονομική άνθιση, η οποία την κατέταξε στη βαθμίδα των κωμοπόλεων. Αναφέρουμε σχετικά ότι το 1961 ο πληθυσμός ανερχόταν σε 3.329 ψυχές, ο κτηνοτροφικός τομέας περιλάμβανε 18.000 αίγες, 20.000 πρόβατα, 8.000 βόες και η γεωργική παραγωγή επεκτάθηκε στο βαμβάκι και στην ελιά.²⁶³ Βέβαια η αύξηση του πληθυσμού και η οικονομική άνθιση ανεκόπησαν τις τελευταίες δεκαετίες λόγω της τάσης εγκατάλειψης του πρωτογενούς τομέα, η οποία διαπιστώθηκε σε πανελλήνιο επίπεδο.

ΚΑΡΑΪΣΚΑΚΗΣ

²⁶² *Αιτωλοακαρνανική και Ευρυτανική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. Β, έκδ.Αιτωλία, Αγρίνιο 1964, Δ Αγρίνιο 2004, σ. 625

²⁶³ *Αιτωλοακαρνανική και Ευρυτανική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. Β, έκδ.Αιτωλία, Αγρίνιο 1964, Δ Αγρίνιο 2004, σ. 623

Ο συνοικισμός ονομαζόταν Δραγάμεστον. Η λέξη Δραγάμεστον έχει σλάβικη προέλευση και σημαίνει «καλή θέση». Η γεωγραφική θέση του οικισμού, ο οποίος κείται πλησίον εύφορης πεδιάδας, κοντά σε ασφαλή κόλπο, έναντι των Ιονίων Νήσων και στις παρυφές της Βελάουστας που πρόσφερε ασφαλές καταφύγιο σε δύσκολες περιόδους, επιβεβαιώνει πλήρως τη σημασία του όρου.

Σημαντική κωμόπολη στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, όπου μαζί με την Κατοχή, Μαχαλά, Κατούνα, Ζάβιτσα, Ζαβέρδα και Βόνιτσα, αποτελούσαν τα σημαντικότερα οικονομικοπνευματικά κέντρα του Ξηρομέρου στον 18ο και 19ο αιώνα. Το 1833 με Οθωνικό Διάταγμα το Δραγάμεστον ορίστηκε πρωτεύουσα της επαρχίας. Όμως με το πέρασμα των χρόνων και τη σταδιακή οικονομική και πληθυσμιακή αύξηση του Αστακού, ο Καραϊσκάκης εξέπεσε σε συνοικισμό δευτερευούσης σημασίας. Σύμφωνα με την απογραφή του 1911 ο οικισμός στήριζε την οικονομία του στην κτηνοτροφία, η οποία περιλάμβανε 2.656 πρόβατα, 3.300 αίγες, 589 βόες και 328 χοίρους. Η σημαντική κτηνοτροφική παραγωγή του και η συστηματική ενασχόληση των κατοίκων του με το βελανίδι, διατήρησε τον πληθυσμό σε ευυπόληπτα μεγέθη της τάξης των 700 περίπου ψυχών.

ΚΑΤΟΥΝΑ

Ο Δήμος Κατούνας είναι το μεγαλύτερο χωριό του Ξηρομέρου και βρίσκεται στο κέντρο της παραπάνω επαρχίας του Νομού Αιτωλ/νίας, ακριβώς πάνω απ' την λίμνη Αμβρακία, κτισμένος περιμετρικά σε λόφο με υψόμετρο 340μ. και απόσταση 43 χιλ. απ' το Αγρίνιο. Η Κατούνα είναι κτισμένη κοντά στην αρχαία Πόλη Εχίνος και υπήρξε ως το 1912 πρωτεύουσα του Δήμου Εχίνου, που περιελάμβανε τα χωριά: Φυτείες, Παπαδάτου, Κωνωπίνα, Τρύφου,

Κομποτή, Βούστρι, Αχυρα, Μπαμπίνι και Αετός. Η λέξη «κατούνα», εύχρηστη και στον ενικό και στον πληθυντικό αριθμό, είναι συχνή ως τοπωνυμίο στον ακαρνανικό και στον ευρυτανικό χώρο και σημαίνει τον τόπο όπου είναι συγκεντρωμένες πολλές βλαχοκαλύβες

Ο WILLIAM LEAKE αναφέρει το 1809 για τα Κεφαλοχώρια του Ξηρομέρου. «Μαχαλάς, Κατούνα, Ζάβιτσα, Τραγαμέστι, Κατοχή και Σταμνά, έπεσαν τώρα σε άσημα χωριά, ενώ όλα ήταν ανθηρές κωμοπόλεις στον καιρό του Κουρτ-Πασά (1750-1800)».

Οι κάτοικοι της Κατούνας ασχολούνται με τη γεωργία και με την κτηνοτροφία. Κύριο προϊόν της Κατούνας είναι η καλλιέργεια του καπνού. Ο Δήμος Κατούνας νέμεται τεράστιας Κοινοτικής Περιφέρειας, απ' τις μεγαλύτερες των χωριών του Ξηρομέρου και έχει όρια τις Κοινότητες: Τρύφου, Βάτος, Κομποτής, Αετού, Κωνωπίνας. Όλες οι προαναφερθείσες κοινότητες γειτνιάζουν με τα κατάφυτα ακαρνανικά βελανιδοδάση, οι κάτοικοί τους ασχολούνται με τη συλλογή και επεξεργασία του βελανιδιού και συνδεκδοχικά με την εκτροφή χοίρων.

Η απογραφή της γεωργικής και κτηνοτροφικής παραγωγής του 1911 αναφέρει ότι στα πλαίσια της οινότητας υπάρχουν 3.220 καλλιεργήσιμα στρέμματα καπνού. Η Κατούνα παράγει εκλεκτά καπνά αρίστης ποιότητας, τα οποία το 1932 είχαν βραβευτεί και στη Διεθνή Έκθεση Θεσσαλονίκης. Επίσης, συγκαταλέγεται στις κοινότητες που συνέβαλαν στην άνθιση του εμπορίου καπνού και κατέστησαν το Αγρίνιο σημαντικό καπνικό κέντρο.

Η Κατούνα δεν υστερεί ούτε στον κτηνοτροφικό τομέα, αφού στα πλαίσια της κοινοτητας εκτρέφονται 9.626 πρόβατα, 2.978 αίγες, 589 βόες και 2.327 χοίροι. Η σημαντική αγροτική και κτηνοτροφική παραγωγή επέτρεψαν να συγκαταλεγεί στις σημαντικότερες κοινότητες της περιφέρειας. Δυστυχώς η παρακμή του εμπορίου καπνού ανέκοψε τις

αυξητικές τάσεις του πληθυσμού της, ο οποίος όμως κατορθώνει από το 1971 κ.ε. να κρατά σχεδόν σταθερά τα μεγέθη του.

ΚΑΤΟΧΗ

Πρόκειται για τη νοτιότερα κωμόπολη της Ακαρνανίας. Το όνομά της σημαίνει κτήση, ιδιοκτησία και αποδόθηκε στον εν λόγω οικισμό καθώς βρίσκεται στην ευφορότερη πεδιάδα του νομού, πλησίον απέραντων πεδινών βοσκοτόπων.²⁶⁴ Η προνομιακή της θέση επέτρεψε στην Κατοχή να συγκαταλεχθεί στις κοινότητες - σιτοβολώνες του νομού, καθώς σύμφωνα με τη γεωργική απογραφή του 1911 είχε 4.485 καλλιεργήσιμα στρέμματα σίτου. Παράλληλα, οι απέραντοι πεδινόι βοσκότοποι έδωσαν στους κατοίκους του οικισμού τη δυνατότητα να εκτρέφουν 5.465 πρόβατα, 2.790 αίγες, 830 βόες και 1.685 χοίρους. Η σημαντική και κτηνοτροφική παραγωγή τόνωναν συστηματικά το πληθυσμιακό κεφάλαιο του οικισμού, το οποίου μετά την αποξήρανση του γειτονικού έλους Λεσινίου, έφτασε τα επίπεδα κωμοπόλεως.

ΠΑΛΑΙΡΟΣ

Ο οικισμός κείται στο νότιο άκρο της επαρχίας, έναντι της νήσου Λευκάδας και σε μία από τις ευφορότερες παραγωγικές ζώνες του Ξηρομέρου. Η γεωγραφική θέση της Παλαίρου δημιούργησε άριστες προϋποθέσεις για την ανάπτυξη της γεωργίας και της κτηνοτροφίας. Η ακμή του πρωτογενούς τομέα αποτυπώνεται παραστατικά στη γεωργική και κτηνοτροφική παραγωγή του 1911, η οποία παρουσιάζει τον οικισμό της Παλαίρου να είναι εκτροφέας 22.000 προβάτων, 10.500 αιγών, 700 βοών κι 700 χοίρων. Αναντίρρητα συγκαταλέγεται στις περισσότερο προσοδοφόρες στον κτηνοτροφικό τομέα κοινότητες ολόκληρου του νομού, ενώ δεν υστερεί και στη γεωργική παραγωγή, αφού στους κόλπους

²⁶⁴ *Αιτωλοακαρνανική και Ευρυτανική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. Γ, έκδ.Αιτωλία, Αγρίνιο 1964, Δ Αγρίνιο 2004, σ. 1078

της εντοπίζονται 5.000 καλλιεργήσιμων στρεμμάτων σίτου. Η μεγάλη δυναμική στον πρωτογενή τομέα αποτυπώνεται πληθυσμιακά σε όλες τις απογραφές. Μάλιστα η παράκτια γεωγραφική της θέση και η ενασχόληση των κατοίκων και με τις τουριστικές επιχειρήσεις, επέτρεψαν στην κοινότητα να διατηρήσει τον πληθυσμιακό όγκο και να μη γνωρίσει την πληθυσμιακή αφαίμαξη που γνώρισαν οι περισσότεροι επαρχιακοί οικισμοί κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα.

ΑΚΑΡΝΑΝΙΚΑ ΔΑΣΗ ΚΑΙ ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ ΒΕΛΑΝΙΔΙΟΥ

Μοναδικότητες στην επαρχία Ξηρομέρου αποτελούν το εξαιρετικό αρχέγονο δάσος ήμερης βελανιδιάς στο Νότιο Ξηρόμερο και το αλουβιακό δάσος τύπου «στοάς» στο Φράξο Λεσινίου.²⁶⁵ Το απέραντο βελανιδόδασος της Μάνινας, όπως λεγόταν παλιότερα το βελανιδοδάσος, ήταν, στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, προνομία της Βαλιντέ σουλτάνας, η οποία, με πληρεξούσιο τον εκάστοτε καπουδάν πασά, εκχωρούσε τη νομή σε ντόπιους κτηνοτρόφους, με ορισμένο τίμημα. Στα χρόνια του Όθωνος, έγινε απόπειρα να δωρηθεί στον μονάρχη και να γίνει βασιλικό κτήμα, αλλά το σχέδιο ματαιώθηκε με επέμβαση του Θ. Γρίβα. Έτσι το βελανιδοδάσος παρέμεινε εθνικό και παραχωρήθηκε το δικαίωμα της νομής στους κατοίκους του Ξηρομέρου.

Η βελανιδιά ήταν το κατ' εξοχήν δένδρο των δασικών ζωνών στην Αιτωλοακαρνανία στα προεπαναστατικά και μετεπαναστατικά χρόνια. Το βελανίδι μάλιστα του Ξηρομέρου είχε μεγάλη ζήτηση στην ευρωπαϊκή αγορά για την ποιότητα του ως δευτική και χρωστική ουσία, γι' αυτό κατείχε και την πρώτη θέση στις εξαγωγές. Στο εσωτερικό του Ξηρομέρου η περιοχή της Κανδήλας, του Αγριλιού, της Ζαβέρδας, όπως και ο χώρος απέναντι από τη

²⁶⁵ Η Αιτωλοακαρνανία κάθε μέρα, ό.π.

Λευκάδα, όπου κείται το δάσος Λυκοδόντι, καθώς και οι εκτάσεις ανάμεσα σε Βόνιτσα, Παλίμπεη, Λουτράκι ήταν καλυμμένες από δάση βελανιδιάς, τα οποία οι ντόπιοι αποκαλούσαν «δένδρο». Δάση βελανιδιάς περιστοίχιζαν τις λίμνες Τριγωνίδα και Λυσιμαχία, ενώ οι βελανιδιές δεν έλειπαν και από την Παραχελωίτιδα. Καρδιά, όμως, στον αιτωλοακαρναντικό δασικό χάρτη ήταν το δάσος της Μάνινας, που εκτός από το βασικό του πυρήνα άπλωνε τις διακλαδώσεις του από την Παλαιομάνινα ως τη Σταμνά και από τη Μπαμπίνη ως τη Μαχαιρά και τον Πρόδρομο.

Προδρομίτες και άλλοι Ξηρομερίτες από την περιφέρεια του Δραγαμέστου, τη Μαχαιρά και τη Μπαμπίνη συμμετείχαν ενεργά στη συλλογή του βελανιδιού που διοχέτευαν στο Δραγαμέστο, σημερινό Αστακό, το οποίο ήταν σπουδαίο κέντρο εξαγωγής βελανιδιού ως και τις αρχές του 20ού αιώνα. Στα χρόνια της Τουρκοκρατίας η πώληση του βελανιδιού στο Δραγαμέστο γινόταν συλλογικά από κάθε χωριό, μέσω των προεστών που έπαιζαν συνήθως και το ρόλο μεσαζόντων. Ένα δεύτερο κέντρο εξαγωγής βελανιδιού ήταν το Λουτράκι.²⁶⁶

Σύμφωνα με μαρτυρία του Rouqueville η πώληση του βελανιδιού άφηνε κέρδη στους κατοίκους και γι' αυτό επιδίδονταν με ζήλο στη συλλογή του. Σημειώνεται μάλιστα ότι στην παραλία του Ξηρομέρου απέναντι από τη Λευκάδα «οι κάτοκοι αποζούσαν από το εμπόριο του βελανιδιού. Εκάλυπταν με την πώλησή του τους φόρους και αγόραζαν μερικά είδη από το εισαγωγικό εμπόριο». Εδώ, κατά την άποψη του Leake, βρίσκονταν οι ψηλότερες βελανιδιές της Ελλάδας.

Ο Leon Heuzey, διαπρεπής Γάλλος αρχαιολόγος, περιηγήθηκε την Ελλάδα για τρία χρόνια από το 1855 μέχρι το 1858. Τα προϊόντα της Ακαρνανίας, που καταγράφει ο Heuzey το 1856 είναι το σιτάρι, οι ελιές, το κρασί, που το

²⁶⁶ Λ. Γιαννακοπούλου – Τριανταφυλλίδη, *ό.π.*, σ. 25

συνήθιζαν χωρίς ρετσίνα, ακόμα και κάποια πορτοκάλια και λεμόνια. Στα δάση αναφέρει ότι φύτεωναν η κουμαριά, η φιλύκη, τα ρείκια, η βελανιδιά η aegilops, της οποίας ο κάλυκας στην Ευρώπη πουλιόταν ακριβά σαν υλικό βυρσοδεψίας, και τα πουρνάρια.²⁶⁷

Η συλλογή βελανιδιού αποτελούσε συλλογική συλλεκτική δραστηριότητα, στην οποία λάβαιναν μέρος ολόκληρα χωριά ή ομάδες συγγενικών οικογενειών, και η οποία γινόταν κάτω από αυστηρούς όρους διανομής της προς εκμετάλλευση δασικής έκτασης από τους ενδιαφερόμενους.²⁶⁸ Όταν έφτανε η εποχή που έπεφταν τα βελανίδια, στην Ακαρνανία γινόταν γενική μετακίνηση. Οι κάτοικοι εγκατέλειπαν τα χωριά και τα χωράφια και έπιαναν τα δάση. Οι Βαλτινοί κατέβαιναν ανά ομάδες με τις οικογένειες τους και κατασκήνωναν κάτω από βελανιδιές για πολλές μέρες για να μαζέψουν κάλυκες. Μια πολυμελής οικογένεια μπορούσε να βγάλει χίλιες δραχμές το χρόνο χωρίς κόπο και έξοδα. Οι πιο πλούσιοι αγόραζαν ύστερα τη σοδειά και την εμπορεύονταν με τους Άγγλους στην Πάτρα και τα Επτάνησα.

Αργότερα ο βελανιδόλογγος παραχωρήθηκε, για το μάζεμα του καρπού, με «κιτάπια» στις Κοινότητες και οι χωρικοί τον είχαν χωρίσει σε μερίδια, ώστε κάθε οικογένεια ήξερε το δικό της «ντεμάχι» και έτσι αποφεύγονταν οι προστριβές και οι καυγάδες. Το μάζεμα γινότανε Αύγουστο - Σεπτέμβρη. «Δραγάτες» για να φυλάνε απ' τις κλεψιές διορίζονταν και πληρώνονταν με είδος, με βελανίδι, στην ώρα της συγκομιδής. Το χωριό άδειαζε, ρήμαζε.²⁶⁹

Η μεγαλύτερη εξαγωγή βελανιδιού στην Ιταλία και τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες γινόταν από τους Επτανησίους που είχαν δικτυωθεί σ' αυτό το εμπόριο, είτε μόνοι τους είτε σε σύμπραξη με τους ντόπιους και οργάνωναν και τις

²⁶⁷ Ε. Πριόβολος, *ό.π.*, σ. 27

²⁶⁸ Πετμεζάς, Σ., *Η ελληνική αγροτική οικονομία κατά τον 19^ο αιώνα, Η περιφερειακή διάσταση*, 'εκδ. Πανεπιστημίου Κρήτης, Ηράκλειο 2003, σ. 255

²⁶⁹ Μ. Καραμεσίνης, *Λαογραφικά Ξηρομέρου Ακαρνανίας*, εκδ. πνευματικού πολιτιστικού κέντρου Αστακού, Αθήνα 2008, σ. 45

εξαγωγές. Εξαγωγές βελανιδιού από το Ξηρόμερο μαρτυρούνται από το 13ο αιώνα. Ως εμπορικός κλάδος διαμορφώθηκε στην μεταβυζαντινή περίοδο (15ος, 16ος αι.), οπότε δημιουργήθηκαν εμπορικές τάσεις που σημάδεψαν και τους επόμενους αιώνες. Συγκεκριμένα, το βελανίδι διακινούνταν προς δύο κατευθύνσεις: προς τη Βενετία αλλά και τις άλλες ιταλικές πόλεις, οι οποίες ανταγωνίζονται τη Βενετία. (Βερόνα, Πάδοβα, Τρεβιζάν). Το εμπορικό άνοιγμα προς τις ιταλικές βιοτεχνίες υφασμάτων πέραν της ακτίνας της βενετικής επιρροής συνεχίστηκε και τους επόμενους αιώνες.²⁷⁰

Κατά την εποχή του Αλή πασά (1804-1820) το εμπόριο του βελανιδιού ήταν στις προτεραιότητες του σατράπη. Εξάλλου ο Αλής, είχε διαμορφώσει δασική πολιτική για την περιοχή, γι' αυτό και φρόντισε να υπαγάγει υπό τη δικαιοδοσία του δασικές εκτάσεις και βελανιδότοπους. Στον Αστακό, που τότε άρχισε να συγκροτείται οικιστικά, καθώς έως τότε ήταν επίγειο της μεσαιωνικής πόλης «Δραγαμέστο» της ενδοχώρας, είχε οικοδομήσει μεγάλες αποθήκες για την αποθήκευση του βελανιδιού. Οι αποθήκες είχαν κτιστεί στην τοποθεσία «Λούτσαινα». Μάλιστα ένα από εκείνα τα οικοδομήματα θεωρείται κατάλοιπο εκείνης της εποχής.

Είναι αξιοσημείωτο ότι το εμπόριο βελανιδιού παρουσιάζει επίδοση και κατά τη μετεπαναστατική περίοδο. Οι αποθήκες στο Πλατυγιάλι Αστακού που σώζονται ως σήμερα, είναι ένα δείγμα του εύρωστου αυτού εμπορικού κλάδου. Το Βραχώρι, όπως και άλλοτε έχουμε αναφέρει, ήταν κέντρο κατανάλωσης βελανιδιού, το οποίο χρησιμοποιούνταν ως κατ' εξοχήν δεψικό υλικό για τα βυρσοδεψεία του.

Επιπλέον το βελανίδι εντασσόταν στα πρωταρχικά εξαγωγίμα προϊόντα στα τέλη του 19ου αιώνα (1875 και εξής). Τόσο στο Αγρίνιο όσο και στην Αμφιλοχία, τη Βόνιτσα και αλλού, υπήρχαν κτίρια για την αποθήκευση του

²⁷⁰ Λ. Γιαννακοπούλου - Τριανταφυλλίδη, *ό.π.*, σ. 24

βελανιδιού που παρέμειναν και στη διαδρομή του 20ού αιώνα. Στο Βραχώρι λειτουργούσαν ταμπακόμυλοι για την τριβή του βελανιδιού και την προετοιμασία του για τη δέψη των δερμάτων στα ταμπάκια.²⁷¹

Ο Α. Μανσόλας παραθέτει σημαντικές πληροφορίες για την συλλογή βελανιδιού το 1860. Παρατηρείται ότι ο νομός Αιτωλοακαρνανίας και πιο συγκεκριμένα η επαρχία του Ξηρομέρου πρωτοστατούν σε πανελλήνια κλίμακα. Συγκεκριμένα αναφέρεται ότι: «Ο αριθμός των Βαλανοδένδρων ανήρχετο το 1860 κατά τάς γενομένας καταμετρήσεις εις 110,000 περίπου, κατέχοντα έκτασιν ως εγγιστα 13,000 στρεμμάτων, η δε παραγωγή αυτών ανήλθεν εις καντάρια 93,819 εκτιμούμενη εις δραχ. 938,190. Διαιρείται δε κατά νομούς ως εξής».²⁷²

Ακαρνανίας και Αιτωλίας	καντάρια	53,210
Κυκλάδων	»	16,250
Αχαίας και Ήλιδος	»	11,400
Λακωνίας	»	5,694
Αττικής και Βοιωτίας	»	3,010
Μεσσηνίας	»	3,005
Αρκαδίας	»	520
Ευβοίας	»	450
Αργολίδος και Κορινθίας	»	200
Φθιώτιδος και Φωκίδος	»	20

²⁷¹ Λ. Γιαννακοπούλου- Τριανταφυλλίδη, *ό.π.*, σ. 25, 26

²⁷² Μανσόλα Α., *ό.π.*, σ. 80

Μέχρι το 1940, και για λίγα χρόνια μετά τον πόλεμο, ήταν μια πολύ σπουδαία πλουτοπαραγωγική πηγή για την περιοχή. Η παραγωγή κυμαινόταν γύρω στα 7-8 εκατομμύρια κιλά και την απορροφούσαν κυρίως τα εκχυλιστήρια Σουρλάγκα. Με τη χρήση όμως χημικών παρασκευασμάτων στη βυρσοδεψία, το βελανίδι εκτοπίστηκε σχεδόν ολοκληρωτικά σαν πρώτη βιομηχανική ύλη.²⁷³

ΒΛΑΧΙΚΑ ΧΩΡΙΑ ΞΗΡΟΜΕΡΟΥ

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η δημογραφική όψη και οι οικονομικές πτυχές της ζωής των αρωμόνικων χωριών του Ξηρομέρου. Πριν επιχειρηθεί μια βαθύτερη ανάλυση των παραμέτρων που σχετίζονται με την αυξομείωση του πληθυσμιακού όγκου των εν λόγω κοινοτήτων, κρίνεται αναγκαία μια προσπάθεια διερεύνησης της καταγωγής του πληθυσμού, η οποία είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την οικονομική και κοινωνική ζωή των κατοίκων.

Η πλειοψηφία των μελετητών υποστηρίζει ότι ο πληθυσμός των συγκεκριμένων χωριών είναι ελληνόβλαχος. Ο Δ. Στεργίου υποστηρίζει ότι «φάρες» των Ελληνόβλαχων εγκαταστάθηκαν στις συγκεκριμένες περιοχές στα μέσα του 19ου αι. στην περιοχή της Παλαιομάνινας.²⁷⁴ Πιο συγκεκριμένη ως προς το χρονικό της πλαίσιο, είναι η έρευνα του Α. Κουκούδη, σύμφωνα με την οποία οι κάτοικοι της Παλαιομάνινας όπως και των άλλων «συγγενικών» αρωμόνικων χωριών (Στράτος, Όχθεια, Αγράμπελο, Γουριώτισσα, Στρογγυλοβούνι και Μάνινα Βλιζιανών) μετανάστευσαν στην περιοχή σταδιακά από το 1865 έως το 1870. Πρόκειται για πληθυσμούς Αρβανιτοβλάχων που κατοικούσαν στο Μπιτισκόπουλο, στη σημερινή συνοριακή γραμμή Ελλάδας - Αλβανίας. Η σύσταση των εν λόγω κοινοτήτων είναι άρρηκτα συνδεδεμένη νόμο²⁷⁵ του ελληνικού κράτους (1860), που υποχρέωνε τους νομάδες, των οποίων η ζωή περιγραφόταν από την αέναη μετακίνηση μεταξύ ελληνικού και τουρκικού κράτους, είτε να εγκατασταθούν μόνιμα δημιουργώντας χωριά είτε να μην ξαναπεράσουν τα σύνορα και ο ζωτικός τους χώρος να περιοριστεί στην τούρκικη επικράτεια.

²⁷⁴ Δημήτρης Στεργίου, Τα βλάχικα έθιμα της Παλαιομάνινας με αρχαιοελληνικές ρίζες, σ. 15-16

Αναλυτικότερα, σύμφωνα με μαρτυρίες, οι μετακινήσεις έχοντας ως έρεισμα την αναζήτηση επαρκούς σίτισης των κοπαδιών, αποτυπώνονταν σε εποχικές εγκαταστάσεις. [την άνοιξη, κατά την εορτή του αγίου Γεωργίου, αναχώρηση για το ορεινό-θερινό «κονάκι» και στις 26 Οκτωβρίου, του αγίου Δημητρίου, αντίστροφη κίνηση προς τις πεδιάδες] Η πρακτική αυτή αποτελεί διαχρονικό χαρακτηριστικό της πληθυσμιακής ομάδας το οποίο – φυσικά με τοπικές παραλλαγές – λάμβανε χώρα στον ευρύτερο μεσογειακό χώρο (συμπεριλαμβανομένης της Βαλκανικής χερσονήσου), αλλά και πέραν αυτού.²⁷⁶ Στη θέση αυτή εξετάζουμε την εγκατάσταση νομάδων ή ημινομάδων κτηνοτρόφων σε περιοχές της ελληνικής επικράτειας, στις οποίες εν γένει παραχίμαζαν επί χρόνια (χειμαδιά).

Οι νομάδες αυτοί αποφάσισαν να εγκατασταθούν οριστικά στο Ξηρόμερο. Ήδη είχε προϋπάρξει έγγραφο προς τον κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια με ημερομηνία 27 Σεπτεμβρίου 1829, με το οποίο είχε δηλωθεί η επιθυμία «ποιμένων και γεωργών» να εγκατασταθούν μόνιμα στην περιοχή Μάνινα Ξηρομέρου. Η μετανάστευση τελικά ξεκίνησε το 1840 μετά από ληστρικές επιθέσεις τουρκαλβανών. Τα επτά βλαχοχώρια που ιδρύθηκαν αρχικά πήραν το όνομα του ισχυρότερου κτηνοτρόφου (αρχιτσέλιγκα), ο οποίος μάλιστα είχε, κατά τα πρότυπα της διοίκησης, διαχείρισης και οργάνωσης της μυκηναϊκής εποχής, ως υποτελείς όλους τους άλλους λιγότερο δυνατούς ή αδύναμους κτηνοτρόφους. Έτσι, η Παλαιομάνινα ονομαζόταν Κουτσομπίνα από το όνομα του ισχυρότατου άρχοντα Κουτσομπίνα, η Γουριώτισσα ονομαζόταν Κατσαρού, τα Αγράμπελα ονομαζόνταν Νταγιαντά ή Μπούστα, τα Όχθια ονομαζόνταν Παγκέϊκα, το Στρογγυλοβούνι ονομαζόταν Γακέϊκα. Το άλλο βλαχοχώρι, η σημερινή Στράτος, ονομαζόταν Σωροβίγλι. Υπήρχε και έβδομο

²⁷⁶ Κ.Κόμης, ό.π. σ. 194

βλαχοχώρι στην περιοχή, δηλαδή τα Νουσεϊκα, αλλά αυτό εγκαταλείφθηκε σχετικά νωρίς.²⁷⁷

Ο περιηγητής Gustav Weigand επισημαίνει ότι οι κάτοικοι της συγκεκριμένης περιοχής είναι Ελληνόβλαχοι και απόγονοι μεσαιωνικού πληθυσμού, αφού η Ακαρνανία ήταν γνωστή κατά τους μεσαιωνικούς χρόνους ως Μικρή Βλαχία, σε αντίθεση με τη Μεγάλη Βλαχία, που ήταν η Θεσσαλία.²⁷⁸ Στο βιβλίο του «Die Aromunen» («Οι Αρωμούνιοι»), Τόμος Α' Λειψία 1895, σημειώνει σχετικά για τους Βλάχους της Ακαρνανίας «...τους άκουγα να μιλάνε για μένα στη γλώσσα τους, επειδή δεν μπορούσαν να φαντασθούν ότι καταλάβαινα τα περιφρονημένα αρωμούνικα...» Στην περιγραφή των περιηγήσεών του αποτυπώνεται με ενάργεια η ζωή και δίνεται ο πληθυσμιακός όγκος των συγκεκριμένων κοινωνικών σχηματισμών. Όπως αναφέρει σχετικά Το χωριό «Κατσαρού»²⁷⁹ αριθμεί 90 οικογένειες.²⁸⁰ Μισή ώρα δυτικά από αυτό βρίσκεται το χωριό Μπούσια²⁸¹ με 50 οικογένειες, και μισή ώρα μακρύτερα το χωριό «Νούσιας»²⁸² με 30 οικογένειες... Επειδή δεν μπορούσα να μάθω εκεί περισσότερα, αναχώρησα την επόμενη ημέρα για την Κουτσομπίνα²⁸³... Ύστερα από δρόμο μιας ώρας και τριών τετάρτων φθάσαμε στην Κουτσομπίνα, που βρίσκεται στο ίδιο υψόμετρο με το χωριό «Κατσαρός». Η Κουτσομπίνα ονομάζεται, επίσης, και Μάνινα και από αυτήν έχει πάρει το όνομα της ολόκληρη η περιοχή.²⁸⁴ Προκαλεί εντύπωση το γεγονός ότι ο αρχηγός της

²⁷⁷ Δημήτρης Στεργίου, Τα βλάχικα έθιμα της Παλαιομάνινας με αρχαιοελληνικές ρίζες, σ. 15-16, 19-21

²⁷⁸ Δημήτρης Στεργίου, *ό.π.*, σ 23

²⁷⁹ Σημερινή Γουριώτισσα. Πήρε το όνομά της από τον αρχιτσέλιγκα Κατσαρό

²⁸⁰ Δημήτρης Στεργίου, Τα βλάχικα έθιμα της Παλαιομάνινας με αρχαιοελληνικές ρίζες, σ.149

²⁸¹ Πρόκειται για το σημερινό χωριό Αγράμπελα, το οποίο λεγόταν και Νταγιαντά από τον αρχιτσέλιγκα Νταγιαντά η Μπούσια.

²⁸² Πρόκειται για το σημερινό Νουσεϊκα, από το όνομα του αρχιτσέλιγκα Νούσια, το οποίο δεν υπάρχει πια. Σύμφωνα με το Δημήτρη Στεργίου οι κάτοικοί του ενσωματώθηκαν στα άλλα βλαχοχώρια και κυρίως στην Παλαιομάνινα, όπου ζουν ακόμη και σήμερα απόγονοι.

²⁸³ Πρόκειται για τη σημερινή Παλαιομάνινα, η οποία πήρε το όνομά της από τον πανίσχυρο αρχιτσέλιγκα Κουτσομπίνα

²⁸⁴ Εννοεί το περίφημο βελανδοδάσος της Μάνινας, το οποίο αρχίζει από την Παλαιομάνινα και απλώνεται σε όλο σχεδόν το Ξηρόμερο.

κοινότητας δεν είναι άνδρας, αλλά μία χήρα, που διοικεί το χωριό έως ότου μεγαλώσει ο γιός της.²⁸⁵ Στα βόρεια της περιοχής δεν υπάρχει ανάλογη περίπτωση, μια και ο πιο κοντινός συγγενής παίρνει τη θέση του αποθανόντος τσέλιγκα, έως ότου η κοινότητα αναγορεύσει το γιό του ενήλικο.²⁸⁶ ...Στους Βλάχους - Αρωμόνους βοσκούς η θέση της γυναίκας είναι υποτασσόμενη. Ακόμη και στην Μάνινα τα έθιμα των γύρω μη βλάχικων χωριών ασκούν λιγοστή επίδραση, και εδώ τα κορίτσια δεν πρέπει να είναι τόσο απομονωμένα όπως αλλού συνηθίζεται... Μια ώρα δυτικά του χωριού Κουτσομπίνα βρίσκεται το χωριό Γάκια Πίπα (Στρογγυλοβούνι) με 54 σπίτια, τα οποία ανήκουν στο γαμπρό της χήρας του τσέλιγκα».²⁸⁷ Σχετικά με άλλες εθιμοτυπικές πρακτικές των Ριμένων της Ακαρνανίας διαφαίνεται η προσπάθεια διατήρησης της «καθαρότητας» της ομάδας τους σε κοινότητες, όπου αυτή εγκαθίστατο. Ειδικότερα, ο αμιγής χαρακτήρας διασφαλιζόταν από τους ίδιους τους κατοίκους που για περισσότερα από 150 χρόνια συναινούσαν σε γάμους μεταξύ ατόμων των περιοχών εγκατάστασής τους αποφεύγοντας τις επιγαμίες ακόμη και με άλλους Βλάχους ή γείτονες.

Ο Λόλλινγκ (Ταξίδια στην Ακαρνανία 1876-1877) ασπάζεται τη βλάχικη καταγωγή των κατοίκων αναφέροντας σχετικά «Μέσα στο δάσος της Μάνινας συναντάς το βλάχικο Χωριό (Οικισμό) Παλαιομάνινα, το οποίο βρίσκεται κοντά σε αρχαίο Κάστρο και το οποίο έχει ως αρχηγό έναν Τσέλιγκα».²⁸⁸

²⁸⁵ Ο αρχιτσέλιγκας του χωριού λεγόταν Κουτσομπίνας, ο οποίος είχε πεθάνει και το διαδέχθηκε ο γιός του Νικόλαος Κουτσομπίνας, που χαρακτηριζόταν για το επιβλητικό του ανάστημα και τη λεβεντιά του και για τη μεγάλη φιλία του με τον Ελευθέριο Βενιζέλο. Πέθανε κι εκείνος νέος και το διαδέχθηκε στη διαχείριση η γυναίκα του Ελένη Κουτσομπίνα, η οποία πέθανε στη δεκαετία του 1960.

²⁸⁶ Δημήτρης Στεργίου, *ό.π.*, σ.150, 151

²⁸⁷ Παναγιώτης Β. Ζώγας, Από την Μητρόπολη της Αρχαίας Ακαρνανίας μέχρι την Παλαιομάνινα. Μια ιστορική περιήγηση από την πανάρχαια έως τη σύγχρονη εποχή, έκδ. Άτραπος, σ.235

²⁸⁸ Παναγιώτης Β. Ζώγας, *ό.π.*, σ.233

Ο Γάλλος Ο. Houzouy στο βιβλίο του *Le mont Olympe et l' Acarnanie* (Παρίσι 1860) κάνει μια περιγραφή της ζωής των κατοίκων της Παλαιομάνινας και εν γένει της καθημερινότητας των Βλάχων με τον τίτλο «*Los Valaquos on Acarnanie*» (= Οι Βλάχοι της Ακαρνανίας), Μεταξύ άλλων αναφέρει: «Μέσα στο κανονικό πληθυσμό της Ακαρνανίας υπάρχει ένας αριθμός Βλάχων, οι οποίοι τον χειμώνα ξεχειμωνιάζουν με τα κοπάδια τους στο δάσος και το καλοκαίρι επιστρέφουν στα βουνά των Αγράφων. Όμως τα έθιμά τους διαφέρουν από των γύρω κατοίκων και αποτελούν αντικείμενο μελέτης. Οι περισσότεροι κατοικούν στην Ήπειρο και Θεσσαλία. Μια μερίδα αυτών κατοικεί στο Ξηρόμερο, μάλιστα κοντά στον Αχελώο και στο δάσος της Μάνινας. Τους ονομάζουν Καραγκούνηδες και Αρβανιτόβλαχους, διότι τα παλιότερα χρόνια κατοικούσαν στην Βόρειο Ήπειρο, ή τη σημερινή νότιο Αλβανία. Υπάρχουν και άλλες νομάδες Βλάχων, των Σαρακατσανέων, οι οποίοι μιλούν μόνο ελληνικά και διαμένουν στον Βάλτο. Οι Καραγκούνηδες μιλούν τρεις γλώσσες, την βλάχικη ή Αρωμάνικη, τα ελληνικά και τα αρβανίτικα. Είναι ένας πληθυσμός ο οποίος παλιά ήταν τρίγλωσσος. Οι Καραγκούνηδες διαμένουν σε οικισμούς, οι οποίοι αποτελούνται από 50 έως 100 οικογένειες. Καθένας από τους συνοικισμούς σχηματίζει ανεξάρτητα από τους άλλους μαζί με τα κοπάδια στους μια στάνη. Αρχηγός κάθε στάνης είναι ο Σκουτέρης, ο οποίος ασκεί κυριαρχική εξουσία. Σ' αυτόν υποτάσσονται τα μέλη της ομάδας και χορηγούν όλα τα έκτακτα έξοδα κατ' αναλογία των κτηνών που διαθέτουν. Έργο τους, πέρα από την ποιμαντική, είναι η μεταφορά παντός μετακομιστικού είδους πραγματειών. Στην Ακαρνανία υπάρχουν 12 τέτοιες στάνες, Οι δε Βλάχοι - Καραγκούνηδες αριθμούν σ' αυτή την περιφέρεια σε 800 οικογένειες».²⁸⁹

Ο όρος Καραγκούνηδες αναφέρεται και στη μελέτη του Παναγιώτη Ζώγα. ο οποίος τονίζει σχετικά ότι «οι πρόγονοί των κατώκουν επαρχία τινά

²⁸⁹ Παναγιώτης Β. Ζώγας, *ό.π.*, σ.192, 231

ρωμαϊκήν. Τελευταίον δε εξεγερθέντες και καταβληθέντες, απεφάσισαν να ζητήσωσιν άσυλον εις ξένην γην. Και δη κατέφυγον κατά πρώτον εις Αυλώνα, και εκείθεν διεσπάρθησαν εις Ασπροπόταμον (Αχελών), Μέτσοβον και Καλαρίτας, όπου επεδόθησαν εις την Γεωργίαν και Ποιμαντικήν. Εκ των τελευταίων κατάγονται οι νομάδες των Καραγκούνηδων, οι κατά την Ελλάδα και προ παντός την Ακαρνανίαν υπάρχοντες».²⁹⁰ Ο ίδιος μελετητής υποστηρίζει ότι οι σημερινοί κάτοικοι των περιοχών αυτών εσφαλμένα χαρακτηρίζονται ως Βλάχοι. Οι ίδιοι αυτοτιτλοφορούνται, οι μεν άνδρες Αρειμάνιοι, οι δε γυναίκες τους Αρειμανέες. Αρμάνος ή Αρωμόνος ήταν ο δίγλωσσος Ρωμαίος πολίτης, ο οποίος μιλούσε την ελληνική και ένα δημώδες λατινογενές γλωσσικό ιδίωμα (την μετέπειτα ονομασθείσα Κουτσοβλάχικη)²⁹¹ Οι υπο εξέταση πληθυσμοί συμμετείχαν στα σώματα των Ελλήνων φρουρών τους οποίους χρησιμοποιούσε το Ρωμαϊκό κράτος. Κτηνοτρόφοι μισθωμένοι από την Ρώμη, είχαν εκμάθει στο προφορικό μονάχα λόγο τη γλώσσα των Ρωμαίων αξιωματικών και διοικητών τους, την Λατινική. Αυτής κατάλοιπο, μίγμα ελληνικών και άλλων ξενόγλωσσων στοιχείων, είναι η σημερινή τους διάλεκτος.²⁹² Πρόκειται για διάλεκτο που συνδέεται άρρηκτα με το όνομα της φυλής τους.

Εκ διαμέτρου αντίθετες με την άποψη αυτή βρίσκονται με μελέτες του Κουκούδη, του Αραβαντικού και του Στεργίου. Σύμφωνα με τον Α. Κουκούδη οι Αρωμόνικοι πληθυσμοί της Ακαρνανίας διατήρησαν μια βλάχικη διάλεκτο που είναι πλησιέστερη σε παλαιότερους γλωσσολογικούς τύπους. Οι γνώστες της διαλέκτου αυτής της αποκαλούν «ριμινέτσι», ενώ σύμφωνα με τις μελέτες του Κακούδη, του Αραβαντινού και του Στεργίου πρόκειται για τη λιγότερο αλλοιωμένη βλάχικη διάλεκτο, τόσο στους γλωσσολογικούς τύπους όσο και στην προφορά.

²⁹⁰ Παναγιώτης Β. Ζώγας, *ό.π.*, σ.191

²⁹¹ Καρακώστα Παύλος, *Το Σακαρέτσι*, Αθήνα 1999, σ. 232

²⁹² Παναγιώτης Β. Ζώγας, *ό.π.*, σ.245

Στο συγκεκριμένο σημείο λυσιτελής κρίνεται μια σύντομη παρουσίαση των βασικών χαρακτηριστικών των προαναφερθέντων φυλών. Επειδή η έννοια «Βλάχος», ως μεταγενέστερο προσηγορικό, εσφαλμένα παραπέμπει αδιακρίτως σε κτηνοτρόφους, θεωρείται αναγκαία η ακριβής προσέγγιση των καταβολών της βλάχικης φυλής η οποία δραστηριοποιούνταν κτηνοτροφικά στον υπό εξέταση χώρο. Η παρουσία και η εγκατάσταση της εποικιστικής ποιμενικής ομάδας στον χώρο της Ηπείρου, συνδέεται στη γενικότερη μετακίνηση και εδραία εγκατάσταση μιας ημινομαδικής κυρίως ποιμενικής κοινωνίας Αλβανών εποίκων από τα μέσα του 14ου αιώνα.²⁹³ Κατά την περίοδο αυτή, σύμφωνα με πηγές, συγκροτήθηκαν οι αρχικοί πυρήνες της μόνιμης ποιμενικής τους εγκατάστασης σε ορεινές περιοχές του χώρου της Ηπείρου. Γεωγραφικά, η ποιμενική αλβανική διείσδυση, ξεκινώντας από τις οροσειρές της Πίνδου, εξαπλώθηκε σταδιακά στα περίχωρα της Άρτας και στην Ακαρνανία και αξιοποιώντας την εναλλαγή του μετεωρολογικού χρόνου οργάνωνε τις εποχιακές της μετακινήσεις.²⁹⁴ Εξαιτίας αυτών τους των καταβολών η ευρέως διαδεδομένη ονομασία των Βλάχων κτηνοτρόφων της Ηπείρου είναι Αρβανιτόβλαχοι. Άλλωστε η ετυμολογία της ονομασίας αυτής υποδηλώνει και τον τόπο καταγωγής τους ο οποίος προήλθε από αλβανικό τοπωνύμιο που καλούνταν «Άρβανα».²⁹⁵

Αναφορικά με την προέλευση της ονομασίας των Βλάχων, έχουν διατυπωθεί αρκετές ερμηνείες βασισμένες σε ιστορικές, λαογραφικές και εθνογραφικές αναγνώσεις, οι οποίες ωστόσο αποτελούν εικασίες, μη

²⁹³ Ι. Λαμπρίδης, *Ηπειρωτικά Μελετήματα*, τχ. 3, σ. 22.

Ι. Λαμπρίδης, *Ηπειρωτικά Μελετήματα*, τχ. 10, σ. 20.

Β. Ψιμούλη, *ό.π.*, σ. 123-127.

Alan Wace- Mayrice Thompson, *Οι νομάδες των Βαλκανίων, μετάφραση Πάνου Καραγιώργου*, Έκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 258.

²⁹⁴ Κ. Μπίρης, *Αρβανίτες, οι δωριείς του νεώτερου ελληνισμού*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 1997, σ. 336-338.

²⁹⁵Κ. Μπίρης, *ό.π.*, σ. 18.

αποδεδειγμένες επιστημονικά. Συνοπτικά παραθέτονται κάποιες από τις επικρατέστερες:

Ο Ν. Κατσάνης, καθηγητής γλωσσολογίας του πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, αποδίδει την έννοια του όρου σε εκλατινισμένες ρίζες οι οποίες προήλθαν από σλαβικά φύλα κατά την βυζαντινή περίοδο.²⁹⁶ Η διαπίστωση αυτή φαντάζει ως η πιο αληθοφανής και υποστηρίζεται από τους περισσότερους μελετητές της ιστορίας των βλάχικων φυλών.²⁹⁷ Ο Β. Λαμνάτος από την άλλη, θεωρεί ότι η προέλευση της ονομασίας έχει δωρικές καταβολές, προερχόμενη από το ρήμα «βληχώμαι» το οποίο σημαίνει βελάζω.²⁹⁸

Σχετικά με τη φυλή των Καραγκούνηδων αξίζει να σημειωθεί ότι οι περισσότερες μελέτες αποδέχονται συνάφεια με τη φυλή των Βλάχων. Για την προέλευση του ονόματος «Καραγκούνης» διατυπώθηκαν διάφορες γνώμες. Σύμφωνα με μια εκδοχή το όνομα προήλθε από το «κάρρα» (κεφαλή) και «κουνάω», γιατί τάχα συνήθιζαν οι Καραγκούνηδες, όταν αρνούνται ή επιβεβαιώνουν κάτι, να κουνούν χαρακτηριστικά το κεφάλι. Άλλοι μελετητές υποστηρίζουν ότι η λέξη Καραγκούνης προέρχεται από το «καρά» (μαύρος) και το «Γιουνάν» (Ελληνας). Σύμφωνα με μια εθνολογική προσέγγιση η λέξη συνδέεται με το εθνολογικό Κόρες- Ούνοι. Μια άλλη προσέγγιση συνδέει τη λέξη με το «καρά» (μαύρη) και «γκουν» (αρβαν. ένδυμα, γούνα, συγκούνα).²⁹⁹

Οι Γκαραγκούνηδες θεωρούνται Κουτσόβλαχοι, ή καλύτερα Ελληνόβλαχοι, ή Αρβανιτόβλαχοι. Πρόκειται για βλάχικα φύλα τα οποία αρχικά ήταν εγκατεστημένα στην Βόρειο Ήπειρο. Η Α.Τσαμπάζη διαπιστώνει

²⁹⁶Ν. Κατσάνης, *Εισαγωγή στο έργο των Wace-Thompson: Οι νομάδες των βαλκανίων*, μετάφραση Πάνου Καραγιώργου, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 18.

²⁹⁷ Α. Κεραμόπουλος, *Τι είναι οι Κουτσόβλαχοι;*, Αθήνα 1938, σ. 25.

Α. Πουλιανός, *Η προέλευση των Ελλήνων*, Αθήνα 1968, σ. 154-181.

²⁹⁸ Β. Λαμνάτος, *Η ζωή στα χειμαδιά*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1973, σ. 12.

²⁹⁹ Παναγιώτης Β. Ζώγας, *ό.π.*, σ.209

ότι γλώσσα τους, τα ήθη κι έθιμα, τα τραγούδια γενικά η κουλτούρα τους ως ξέχωρου πληθυσμού παρά τις τυχόν μικρές διαφορές που παρουσιάζουν το επιβεβαιώνουν απόλυτα αυτό.³⁰⁰ Υπέρ αυτής της άποψης συγκλίνει και η έρευνα του Α. Κουκούδη, σύμφωνα με την οποία ο όρος Καραγκούνηδες προσδιορίζει μια ιδιαίτερη ομάδα Βλάχων, τους Αρβανιτόβλαχους ή Αρβαντόβλαχους. Σημειώνει επίσης ότι οι καραγκούνηδες της Αιτωλοακαρνανίας δεν σχετίζονται με τους ελληνόφωνους Καραγκούνηδες της Θεσσαλίας. Η πολιτισμική σύγκλιση και οι κοινές, ως ένα τουλάχιστον σημείο, κοινωνικές και οικονομικές δομές μεταξύ Καραγκούνηδων και Βλάχων επιτρέπουν στο συγκεκριμένο πόνημα να ερμηνεύσει τα δημογραφικά στοιχεία που προκύπτουν μέσα από ένα κοινό πρίσμα.

ΑΓΡΑΜΠΕΛΟ

Το Αγράμπελο βρίσκεται μέσα στο Βελανιδοδάσος του Ξηρομέρου. Πιθανολογείται ότι το όνομά του συνδέεται με το άγριο αμπέλι που υπήρχε αυτοφυές. Είναι αξιοσημείωτο ότι στην περιοχή του Αγραμπέλου υπήρχε από πολύ παλιά οικισμός με αυτό το όνομα. Η πρώτη αναφορά γίνεται στους πρώτους χρόνους της Τουρκοκρατίας περίπου το 1521 με τελευταία κατοίκηση το 1684 (10 οικογένειες). Στα τέλη του 17ου αιώνα ή στις αρχές του 18ου αιώνα, για άγνωστους λόγους το χωριό εγκαταλείφθηκε. Την πρώτη εποίκηση του χωριού μαρτυρεί το παλαιό νεκροταφείο. Το σημερινό χωριό δημιουργήθηκε γύρω στο 1860 από λατινόφωνους νομάδες κτηνοτρόφους που εγκαταστάθηκαν εκεί μόνιμα με επικεφαλής τον τσέλιγκα Νταγιάντα, το όνομα του οποίου έφερε αρχικά το χωριό. Η πρώτη πληθυσμιακή καταγραφή οικισμού έγινε στην απογραφή του 1879. Η οικονομία του οικισμού ήταν κατεξοχήν κτηνοτροφική, όπως αποκαλύπτει η γεωργική και κτηνοτροφική παραγωγή του 1911. Σύμφωνα με τα στοιχεία της απογραφής στα Αγράμπελα εκτρέφονταν 1.037 πρόβατα και 600 αίγες. Οι μικρές αυξομειώσεις στον πληθυσμό του

³⁰⁰ Κ. Τσαμπάζη, «Οι Καραγκούνηδες της Ακαρνανίας», Χρονικά Απρίλιος- Μάϊος 1960, σ 249-255

αποτυπώνουν αποκλειστικά τις γεννήσεις και τους θανάτους του πληθυσμού. Τα χωριά των Ριμένων αποτελούσαν κλειστές κοινωνίες, οι επιγαμίες με άτομα άλλων φυλών ήταν ανεπίτρεπτες και οι οικειοθελείς μετοικήσεις εκτός των συνόρων της επαρχίας ήταν φαινόμενο κατακριτέο από τον ηθικό κώδικα της κοινότητας. Το ίδιο ισχύει για όλους τους πληθυσμούς των Ριμνικών χωριών, κανένα εκ των οποίων δεν παρουσιάζει υπολογίσιμες αυξομειώσεις.

ΣΤΡΟΓΓΥΛΟΒΟΥΝΙ

Το χωριό Στρογγυλοβούνι πήρε το όνομά του από το σχήμα του λόφου στο οποίο βρίσκεται. Βρίσκεται μέσα στο βελανιδοδάσος Ξηρομέρου και ιδρύθηκε γύρω στο 1860-70 από λατινόφωνους νομαδοκτηνοτρόφους της Ηπείρου με επικεφαλής τον τσέλιγκα Γάκη Παπά. Επίσης ονομάζονταν και Καλέτζι. Στο χωριό ανήκει και ο οικισμός Βλυζιανίτικα Πηγάδια όπου μένουν αρκετοί Ηπειρώτες νομάδες από το Ματσούκι Ιωαννίνων και τα Τζουμέρκα καθώς και μερικοί Ευρυτάνες.

ΝΟΥΣΙΑ Ή ΣΤΟΥΡΝΑΡΙ

Πρόκειται για χωριό που δεν υπάρχει πια και αποτελούσε το 7ο χωριό των Ριμένων της Ακαρνανίας. Πήρε το όνομά του από τον αρχιτσέλιγκα Νούσια. Τα ονόματα των οικογενειών του οικισμού ήταν: Γιώκας, Γκουτσέλης, Ζίντρος, Κάμπος, Καπουράνης, Κόρτσας, Κωνσταντίνου, Μάρας, Μαρίνας, Νούσας, Πόπης Σουροβέλης και Τάσης. Η εγκατάλειψη του χωριού φαίνεται να οφειλόταν στο υγρό και θερμό κλίμα του τόπου και στις διενέξεις για τα κοπάδια τους με κατοίκους της Χρυσοβίτσας. Κατά άλλους η εγκατάλειψη προήλθε από το φόβο των λίγων κατοίκων για τις συνεχείς επιδρομές ληστών που κρυβόταν στο βελανιδόδασος. Οι κάτοικοι προτίμησαν την μετεγκατάστασή τους κυρίως σε άλλα χωριά Ριμένων στην Ακαρνανία.

ΓΟΥΡΙΩΤΙΣΣΑ

Το χωριό Γουριώτισσα ή Κατσαρού βρίσκεται δυτικά του Αχελώου στο τέλος του κάμπου του Αγρινίου. Παλιότερα ονομάζονταν Γαλιτσά. Πολύ κοντά στο χωριό βρίσκεται η λίμνη Οζερός, ονομασία που έχει σλαβική προέλευση, καθώς "Οζέρο" είναι σλαβική λέξη που σημαίνει «λίμνη». Στη Γουριώτισσα αρχιτσέλιγκας ήταν ο Κατσαρός και γι' αυτό το χωριό ονομάζονταν και Κατσαρού. Το 1879 αναφέρεται ως Γαλιτσά ή Γουριώτισσα με 376 κατοίκους που ανήκε στο Δήμο Αστακού, όπως και στις επόμενες απογραφές (1889, 1896, 1907 και 1928). Σύμφωνα με τη γεωργική και κτηνοτροφική απογραφή του 1911 ο οικισμός φαίνεται να έχει σημαντική κτηνοτροφική παραγωγή κι ισχυρή γεωργική. Συγκεκριμένα, στα πλαίσιά του εκτρέφονταν 2.987 πρόβατα και 1.141 αίγες, ενώ η καλλιεργήσιμη έκταση σίτου της κοινότητας με δυσκολία έφτανε τα 425 στρέμματα. Μέχρι το 1912 ανήκει στο Δήμο Αστακού. Από το 1912 αποτελεί αυτόνομη κοινότητα.

ΠΑΛΑΙΟΜΑΝΙΝΑ

Η Παλαιομάνινα είναι το μεγαλύτερο από τα έξι βλαχοχώρια της Ακαρνανίας. Βρίσκεται στη δεξιά όχθη του Αχελώου ποταμού και απέχει περίπου 35 χιλιόμετρα από το Μεσολόγγι και άλλα τόσα περίπου από το Αγρίνιο. Σχετικά με την πληθυσμιακή εξέλιξη της Παλαιομάνινας, αξιωματικώς σημειωθεί ότι γίνεται αναφορά των επισήμων στοιχείων από την στιγμή που συγκροτήθηκε το νεοελληνικό κράτος μετά από την απελευθέρωση από τους Τούρκους, δηλαδή το 1830-36, αφού η παρουσία του οικισμού υπάρχει από το

1436.³⁰¹ Ευρωπαίοι περιηγητές, όπως θα αναφερθεί παρακάτω δίνουν διάσπαρτα πληθυσμιακά στοιχεία για την περίοδο που προηγήθηκε της συστάσεως του ελληνικού κράτους

Τα πρώτα σπίτια άρχισαν να χτίζονται στη θέση αυτή περίπου από τα μέσα του 19ου αιώνα (1860) από Ελληνόβλαχους κτηνοτρόφους. Δεν ήταν τυχαία η επιλογή της θέσης του χωριού αυτού από τους ιδρυτές του, αλλά μία συνέχεια της κατοίκησης της περιοχής από κατοίκους που, μετά την επικράτηση των Ρωμαίων και την ίδρυση της Νικόπολης, δεν είχαν πια τις προϋποθέσεις (ερήμωση, εγκατάλειψη της Ακαρνανίας) για συστηματικότερη, εντονότερη και αποτελεσματικότερη δραστηριοποίηση σε ένα μέρος, που έπεφτε συνεχώς σε παρακμή. Για το λόγο αυτό ίσως οι παλιοί κάτοικοι της αρχαίας αυτής πόλης εστράφησαν προς τα βόρεια, προς την Ήπειρο, και κατέβαιναν μόνο για διαχείμαση στα «πάτρια» εδάφη τους. Όπως επισημαίνει ο Δ. Στεργίου, κανένα από τα τοπωνύμια τουλάχιστον της Παλαιομάνινας δεν έχει τούρκικη, σλάβικη ή αλβανική ονομασία γεγονός που όμως αναιρείται από την ερευνητική τοπωνυμική μελέτη του Β Αντωνίου. Στην Παλαιομάνινα τα περισσότερα τοπωνύμια είναι στη γλώσσα των Ριμένων που πήραν την ονομασία τους από ξωκλήσια, αρχαιολογικά μνημεία, ιδιοκτήτες των αντίστοιχων περιοχών, από ζώα (πρόβατα, βόδια, γαϊδούρια), κλέφτες και γεωγραφικό ανάγλυφο. Όλα αυτά σημαίνουν ότι η περιοχή αυτή της Ακαρνανίας κατοικούνταν και πριν από την εγκατάσταση των Ριμένων στα σημερινά χωριά τους αποκλειστικά και μόνο από τους ίδιους Έλληνες βλαχοποιημένες. Υπάρχει ένα μόνο τοπωνύμιο στη σλάβικη γλώσσα («λούτσα»), αλλά κι αυτή προ πολλού είχε ενταχθεί στο ελληνικό λεξιλόγιο.

Σύμφωνα με την απογραφή του 1911, η Παλαιομάνινα στήριζε την οικονομία της πρωτίστως στην κτηνοτροφία και δευτερευόντως στη γεωργία.

³⁰¹ Παναγιώτης Β, Ζώγας, Από την Μητρόπολη της Αρχαίας Ακαρνανίας μέχρι την Παλαιομάνινα. Μια ιστορική περιήγηση από την πανάρχαια έως τη σύγχρονη εποχή, Άτραπος (2), σ.290

Οι κάτοικοί της εξέτρεφαν 3.043 πρόβατα, 1.197 αίγες και 237 χοίρους. Αξίζει να σημειωθεί ότι αν και οι Βλάχοι ασχολούνταν κυρίως με την εκτροφή αιγοπροβάτων, ο συγκεκριμένος οικισμός επεκτείνεται και στην εκτροφή σημαντικού αριθμού χοίρων. Η συγκεκριμένη «παραβατική συμπεριφορά» των Βλάχων ποιμένων σχετίζεται άμεσα με τη γειτνίαση του οικισμού με το βελανιδοδάσος και τις δυνατότητες που αυτό προσέφερε για ανάπτυξη της χοιροτροφίας.

Η οικονομική κατάσταση της Παλαιομάνινας την δεκαετία του 1950 δηλ. μεταπολεμικά (όπως και για όλη την Ελλάδα) ως γεωργοκτηνοτροφική περιοχή, ήταν αρκετά δύσκολη. Η οικονομία της ήταν ακόμη οικιακή, η καλλιέργεια της γης γινόταν με το άροτρο, με τα άλογα, η μεταφορά αγαθών, προϊόντων και ανθρώπων γινόταν ακόμη με τα ζώα. Στο τέλος της δεκαετίας του '50 παρουσιάστηκαν οι πρώτες αλωνιστικές μηχανές στην Παλαιομάνινα και το πρώτο ιδιωτικό λεωφορείο, η περιβόητη «Καραγκούνα» έκανε το δρομολόγιο Παλαιομάνινα - Αιτωλικό - Μεσολόγγι. Η Παλαιομάνινα, γεωγραφικά ανήκει στην Ακαρνανία και μάλιστα στην Παραχελιώτιδα, έτσι οι συναλλαγές μας εμπορικές και διοικητικές ήταν ανέκαθεν περισσότερο με την Κατοχή, το Νιοχώρι, το Αιτωλικό και το Μεσολόγγι, αργότερα και με το Αγρίνιο... Το οδικό δίκτυο ήταν σχεδόν πρωτόγονο, αποκαταστάθηκε από το τέλος της δεκαετίας του '60 (με τις γέφυρες Αχελώου – Νεοχώρι - Κατοχή (αργότερα βελτιώθηκε ουσιαστικά το οδικό δίκτυο με την γέφυρα του Αχελώου στην Γουριά-Μεσολογγίου (Αιτωλίας)).³⁰² Οι οικισμοί Όχθια και Στράτος δεν ανήκουν στο πληθυσμιακό δυναμικό της επαρχίας Ξηρομέρου και ως εκ τούτου δε γίνεται ιδιαίτερη αναφορά σε αυτούς

³⁰² Παναγιώτης Β, Ζώγας, *ό.π.*, σ.294-295

Σαρακατσάνοι

Οι Σαρακατσάνοι αποτελούν μια από τις αρχαιότερες νομαδικές φυλές που δραστηριοποιούνται στον ελληνικό χώρο. Εθνογραφικά και αρχαιολογικά ευρήματα τοποθετούν την παρουσία τους στο «κατώφλι» του ιστορικού βίου των Ελλήνων, ενώ επισταμένες και διεξοδικές μελέτες συνηγορούν στην αυθεντικότητα και την διαιώνιση του προϊστορικού «πρωτογονισμού» των Σαρακατσάνων. Ο C. Hoeg εξετάζοντας την ιστορική διαδρομή της φυλής συμπεραίνει: «Οι Σαρακατσάνοι θα ζούσαν την νομαδική ζωή από πολύ μακρινά χρόνια και πέρα από τα πρώτα βήματα της ιστορίας, χωρίς βέβαια να είναι δυνατό να καθοριστεί ιστορικά η πρώτη τους εμφάνιση».³⁰³ Επίσης, ο Α. Πουλιανός ο οποίος έχει κάνει ανθρωπολογικές μελέτες για τους Σαρακατσάνους, υποστηρίζει ότι οι νομάδες κτηνοτρόφοι υπάρχουν στην Ελλάδα, και γενικότερα στην Ευρώπη, τουλάχιστον από την εποχή του χαλκού, την τρίτη χιλιετηρίδα π.Χ., αν όχι και πολύ νωρίτερα, από τότε που εξημέρωσε ο άνθρωπος τα κατοικίδια ζώα και έφτιαξε κοπάδια.³⁰⁴

Ως προς την ονομασία της φυλής αξίζει να αναφερθούν ορισμένες θεωρίες και απόψεις που επικρατούν: Ο Π. Αραβαντινός, στην «Χρονογραφία» του, εντοπίζει ως σημείο αφετηρίας της ονομασίας τους έναν από τους βασικότερους τόπους καταγωγής τους, που ήταν το Σακαρέτσι (χωριό που ανήκει στο Βάλτο Αιτωλοακαρνανίας). Έτσι με αναγραμματισμό της παράγωγης λέξης «Σακαρετσιάνοι», παρήχθη, κατά τη γνώμη του, η λέξη Σαρακατσάνοι.³⁰⁵ Ο Λαμπρίδης τους τοποθετεί γεωγραφικά στα Κατσανοχώρια της Ηπείρου, υποστηρίζοντας ότι η γέννηση της λέξης προήλθε από τα

³⁰³ Hoeg C., *Les Saracatsans, une tribu nomade grecque*, τόμ.1, Παρίσι 1925, σ. 83-84.

³⁰⁴ Α. Πουλιανός, «Σαρακατσάνοι, ο αρχαιότερος λαός της Ευρώπης», *Πρακτικά συνεδρίου Σερρών*, Αθήνα 1985, σ. 23.

³⁰⁵ Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, τόμ.2, Αθήνα 1856, σ. 146-147.

συνθετικά Κατσάνος (υποδεικνύει την καταγωγή) και το τούρκικο kara, το οποίο σημαίνει μαύρος, ταλαίπωρος.³⁰⁶ Ο Δ. Γεωργακάς στηριζόμενος επίσης στα ετυμολογικά χαρακτηριστικά της λέξης, ισχυρίζεται πως η λέξη είναι τουρκικής προέλευσης και παράγεται από τις λέξεις «sarı» (σημαίνει κίτρινος) και «kacarı» (σημαίνει φυγός). Παρόλα αυτά σημειώνει: «Το όνομα είναι μάλλον ελληνικό και κατά την παραγωγή και κατά την γραμματική μορφή, η δε απόδειξις ότι το όνομα ούτε σλάβικον είναι, ούτε ρουμανικόν, κρατύνει επιπλέον την απόδειξιν της ελληνικότητας της νομαδικής ταύτης φυλής».³⁰⁷ Τέλος, ο Β. Σκαφιδάς αποδίδει την καθιέρωση της ονομασίας τους στα εξωτερική τους εικόνα και συγκεκριμένα στην ενδυμασία τους (sarica: λατινογενής λέξη που σημαίνει άσπρη φλοκάτη).³⁰⁸ Οι απόψεις αυτές αποτελούν μερικές μόνο από τις ερμηνείες που έχουν δοθεί από αρκετούς ερευνητές και φαντάζουν οι πιο πιθανές, μη παραβλέποντας, ωστόσο, ότι πρόκειται κυρίως για ετυμολογικές εικασίες.

Ο διασκορπισμός των Σαρακατσαναίων φαίνεται ότι έγινε επί Τουρκοκρατίας. Η πρώτη πληθυσμιακή εκροή εντοπίζεται το 1611, όταν περιορίστηκαν τα οικονομικά προνόμια που είχαν παραχωρηθεί στην Ήπειρο. Τότε τοποθετείται η χρονική αφετηρία των μετακινήσεων των Σαρακατσαναίων με την ανατολική Ήπειρο και Ακαρνανία. Ο κύριος όγκος όμως του πληθυσμού εξακτινίζεται στα χρόνια του Αλή Πασά, οπότε εντοπίζεται ευρεία πληθυσμιακή μετακίνηση προς τη Βόρεια Ελλάδα, τη Μακεδονία και Θράκη και τη Στερεά Ελλάδα.³⁰⁹

Οι επαρχίες Τριχωνίδος και Ξηρομέρου υπήρξαν επίσης πόλος έλξης και τόπος εγκατάστασης σαρακατσάνικων φύλων. Ήδη το 1835, εγκαταστάθηκαν

³⁰⁶ Ι. Λαμπρίδης, *Ηπειρωτικά μελετήματα, Μαλακασιακά-Περιγραφή των Κατσανοχωρίων*, τόμ. Δ', Αθήνα 1988, σ. 50-52.

³⁰⁷ Δ. Γεωργακάς, *Περι της καταγωγής των Σαρακατσαναίων και του ονόματος αυτών*, Αθήνα 1949, σ. 193-270.

³⁰⁸ Β. Σκαφιδάς, «Σαρακατσάνοι ή Σαρακατσαναίοι», *Ηπειρωτική Εστία*, τεύχ. 4, Αθήνα 1987, σ. 782.

³⁰⁹ Ε. Μακρής, *Ζωή και παράδοση των Σαρακατσαναίων*, Ιωάννινα 1990 σ. 27

56 οικογένειες με 10.000 αιγιπρόβατα και 200 υποζύγια στα περίχωρα της Βόνιτσας, ενώ οι άλλες εγκαταστάσεις καθυστέρησαν κατά ένα έτος³¹⁰ Ο Ευριπίδης Μακρής ιχνηλατώντας τα μονοπάτια των πληθυσμιακών μετακινήσεων χαρακτηρίζει ως «κοιτίδα των Σαρακατσαναίων» τους νομούς Αιτωλοακαρνανίας και Ευρυτανίας.³¹¹ Η μορφολογία του εδάφους και οι υψομετρικοί του δείκτες συγκεκριμένων περιοχών του νομού δημιούργησαν πρόσφορες συνθήκες για την εγκατάσταση των «σκηνιτών». Με δεδομένο ότι οι Σαρακατσαναίοι, ανάλογα με την ευρύτερη περιοχή που ξεχείμαζαν ή ξεκαλοκαίριαζαν έπαιρναν και την ονομασία τους αναφέρονται ενδεικτικά τα προσωνύμια των «Ξηρομερίτων» που αναφέρονταν σε όσους πήγαιναν στο Ξηρόμερο, και των «Ασπροποταμίτων» που αποδιδόταν σε όσους ξεκαλοκαίριαζαν στον Ασπροπόταμο.³¹²

Οι Σαρακατσάνοι, όπως άλλωστε όλες οι ανθρώπινες κοινωνίες, έπρεπε να επιτελέσουν τη ζωή τους κάτω από ορισμένες περιβαλλοντολογικές, οικονομικές, κοινωνικές και ιστορικές συνθήκες, οι οποίες προσδιόριζαν και την ιδιαιτερότητα τους. Οι βασικές παράμετροι της διαβίωσης τους ήταν η κτηνοτροφία μικρών ζώων, η εγκατάσταση σε ακατοίκητες περιοχές και η απομόνωση από την περιβάλλουσα κοινωνία.³¹³ Ακολουθούσαν τις κλιματολογικές συνθήκες αφενός και αφετέρου τις εδαφολογικές δυνατότητες φυσικής χορτολιβαδικής τροφής.³¹⁴ Και αυτός είναι ο λόγος που οδήγησε τους Σαρακατσάνους στο νομαδισμό.³¹⁵ Πρόκειται για φαινόμενο το οποίο κυριάρχησε, επί αιώνες, ακόμη και με τοπικές παραλλαγές, στον ευρύτερο μεσογειακό χώρο, αλλά και πέραν αυτού.³¹⁶

³¹⁰ Κ. Κόμης, *Σύναμμα*, ό.π. σ. 94

³¹¹ Ε. Μακρής, ό.π., σ. 32, 61

³¹² Ε. Μακρής, ό.π., σ. 33

³¹³ Γ.Β. Καββαδία, *Σαρακατσαναίοι, μια ελληνική ποιμενική κοινότητα*, Αθήνα 1991, σ. 17

³¹⁴ Ε. Μακρής, ό.π., σ. 139

³¹⁵ Γ.Β. Καββαδία, ό.π., σ. 27

³¹⁶ Κ. Κόμης, ό.π., σ. 94.

Οι συντελεστές αυτής της μετακίνησης ήταν κυρίως άοικοι καθώς οι Σαρακατσάνοι δεν δημιουργούσαν οικιστικά μορφώματα στα σημεία υποδοχής. Αντιθέτως, η διακινούμενη εργατική τους δύναμη ξεκινούσε από συγκροτημένους οικισμούς και επέστρεφε σ' αυτούς, έχοντας αφήσει πίσω της την οικογένεια, η οποία «συνεχίζει να ασχολείται με τα έργα μιας εδραίας αγροτοκτηνοτροφικής οικονομίας».³¹⁷

Η σαρακατσάνικη οικονομία ήταν μια κλειστή οικονομία καθώς οι Σαρακατσάνοι μπορούν να ανταποκριθούν, όταν χρειαστεί, στις ανάγκες τους, χωρίς να καταφύγουν στην περιβάλλουσα κοινωνία, τουλάχιστον για ένα χρονικό διάστημα. Επίσης πρόκειται για μια οικονομία ειδικευμένη, επειδή θεμελιώνεται σε μια μόνο παραγωγική δραστηριότητα, την κτηνοτροφία.³¹⁸ Επιπλέον η σαρακατσάνικη οικονομία είναι ήταν οικονομία συνεργασίας αφού απέβλεπε στην κατάργηση του ατομικισμού και του ανταγωνισμού, τους οποίους το πνεύμα και η δομή της τούς αποδοκίμαζαν θετικά. Η ανυπαρξία ειδικών κοινωνικών - επαγγελματικών εστιών δυνάμει ανταγωνιστών, η συγκέντρωση της διαχείρισης στα χέρια ενός προσώπου, και το καθεστώς της συνιδιοκτησίας περιγράφουν την ιδιαίτερη φυσιογνωμία της.³¹⁹

Στο σημείο αυτό, εξετάζοντας την ζωή των Σαρακατσάνων νομάδων κρίνεται σκόπιμη μια συνοπτική αναφορά σε μια άλλη παράμετρο, η οποία όρισε το βίο τους και στιγμάτισε τις ποιμενικές κινητοποιήσεις. Η παράμετρος αυτή αφορά στην ληστεία, την ευθύνη της οποίας επωμίζονταν άπαντες οι νομάδες κτηνοτρόφοι, αλλά περισσότερο οι Σαρακατσάνοι. Η ληστεία

Β. Νιτσιάκος, *Οι ορεινές κοινότητες της βόρειας Πίνδου, Στον απόηχο της μακράς διάρκειας*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 1995, σ. 38-40.

Α. Χατζημιχάλη, *Οι Σαρακατσάνοι*, τόμ.1, μέρος Α, Αθήνα 1957, σ. 13.

Ν. Παπακώστας, *Ηπειρωτικά (Ιστορικά-Λαογραφικά-Κοινωνικά)*, Αθήνα 1967, σ. 116,545.

Δ. Λουκάτος, *Τα φθινοπωρινά*, εκδ. Φιλιππότη, Αθήνα 1982, σ. 80.

³¹⁷ Σ. Ασδραχάς, *ό.π.*, σ. 220-221.

³¹⁸ Β. Καββαδία, *ό.π.*, σ. 188, 189

³¹⁹ Γ.Β. Καββαδία, *ό.π.*, σ. 190

αποτελούσε μια πραγματικότητα από το πλαίσιο της συγκρότησης του ελληνικού κράτους και τα θεμέλιά της συναντώνται την περίοδο αυτή σε όλη την αγροτοκτηνοτροφική ύπαιθρο.³²⁰ Ιδιαίτερη έξαρση του φαινομένου σημειώνεται κατά την χρονική περίοδο μετά το 1821, ενταγμένη εν πολλοίς στις πάσης φύσεως αντιπαραθέσεις αλλά και τις ισορροπίες ανάμεσα στην ελληνική και την οθωμανική επικράτεια. Επιπροσθέτως, δεδομένου ότι η οροθετική γραμμή εντασσόταν κυρίως στην ορεινή ζώνη, ερμηνεύεται εις διπλούν η εμπλοκή του κτηνοτροφικού πληθυσμού.³²¹

Αναφορικά με την έξαρση της ληστείας, τα εντεταλμένα όργανα της ελληνικής κυβέρνησης εκτιμούσαν ότι οφειλόταν στους οργανωμένους σε τσελιγκάτα ποιμένες, ιδίως στους Σαρακατσάνους. « Η νομαδική αυτή φυλή είναι το χαλκευτήριο της ληστείας και το υποστήριγμα αυτής ». ³²² Σχετικά με τους λόγους, οι οποίοι ωθούσαν τους νομάδες κτηνοτρόφους σε ληστρικές επιδρομές έχουν διατυπωθεί αρκετές απόψεις στο σύνολο των οποίων θεωρείται ότι συνοψίζονται οι σημαντικότερες αιτίες γέννησης και συντήρησης του φαινομένου. Ο Ι. Κολιόπουλος θεωρεί τη ληστεία συμπλήρωμα της ποιμενικής δραστηριότητας σημειώνοντας ότι « Το κυριότερο και σταθερότερο έρεισμα των συμμοριών ήταν με βάση όλα τα στοιχεία και τα τις μαρτυρίες της εποχής, οι νομάδες κτηνοτρόφοι...»³²³ Ο Τ. Βουρνάς υποστηρίζει πως οι συνθήκες διαβίωσης των νομάδων ήταν αυτές, οι οποίες τους εξωθούσαν στη ληστεία.³²⁴ Επίσης, ο Σ. Δαμιανάκος συμπληρώνει πως τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα των νομάδων κτηνοτρόφων, τα οποία έγκεινται στην μεγάλη γεωγραφική κινητικότητα, στις σκληρές συνθήκες διαβίωσης και στην διαρκή

³²⁰ Α. Φωτόπουλος, «Συμβολή εις την ιστορία της ληστείας κατά την καποδιστριακήν περίοδο», *Πελοποννησιακά*, τόμ.11, (1984), σ. 213-238.

³²¹Κ. Κόμης, *ό.π.*, σ. 95.

³²² Γκιόλιας, *ό.π.*, σ. 484-485

³²³ Γ. Κολιόπουλος, *Οι ληστές, η κεντρική Ελλάδα στα μέσα του 19^{ου} αιώνα*, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1979, σ. 245-254.

³²⁴ Τ. Βουρνάς, *Η σφαγή στο Δήλεσι*, εκδ. Φυτράκη, Αθήνα 1964, σ. 121-123.

σύγκρουση με το περιβάλλον, ανέπτυξαν αμυντικούς μηχανισμούς, οι οποίοι εκδηλώθηκαν μέσω της ληστανταρσίας.³²⁵ Τέλος ο Β. Σκαφιδάς θεωρεί ως βασική αιτία της ληστείας την εξαχρείωση των πολιτικών ηθών, επισημαίνοντας ότι οι ληστές χρησιμοποιούνταν από τους πολιτικούς, φιλοξενούνταν στα σπίτια τους, συνέτρωγαν με υπουργούς, με βουλευτές και με όργανα της εξουσίας.³²⁶

Η φυλή των Σαρακατσάνων και η φυλή των Βλάχων συνυπάρχουν σε αρκετά σημεία της Ελλάδας. Η γειτνίαση σε καμιά περίπτωση δεν οδήγησε στην αφομοίωση. Αναντίρρητα οι δυο νομαδικές φυλές αυτές συγκλίνουν στον τομέα της λειτουργίας, της οργάνωσης αλλά και των κοινωνικών δομών, που ενυπάρχουν στους ποιμενικούς τους σχηματισμούς. Η διευρυμένη πατριαρχική οικογένεια, υπό την ηγεσία αρχηγού-διαχειριστή των υποθέσεων του τσελιγκάτου, οι αρχές της συνιδιοκτησίας και της κοινής εργασίας, καθώς και οι δεσμοί συγγένειας μεταξύ των μελών, αποτελούν στοιχεία τα οποία καταδεικνύουν την διάρθρωση των ποιμενικών κοινοπραξιών αυτών των φυλετικών ομάδων.

Αν και οι Βλάχοι αποτελούν μία νομαδική ποιμενική φυλή, εντούτοις τα χαρακτηριστικά της βρίσκονται σε διάσταση με τα αντίστοιχα της νομαδικής φυλής των Σαρακατσάνων. Οι Βλάχοι ως προς την κτηνοτροφική τους δραστηριότητα διαχωρίζονται σε νομάδες και ημινομάδες, διατηρώντας και μόνιμες κατοικίες.³²⁷ Οι Σαρακατσάνοι από την άλλη πλευρά, αποτελούν αμιγώς νομαδική φυλή, υποδεικνύοντας ως σπίτια τους τα βουνά.

Ως προς τις άλλες τους διαφορές, παρατίθενται οι ακόλουθες απόψεις: Κατά τον Λ. Αρσενίου, « η διαφορά ανάμεσα στα τσελιγκάτα Βλάχων και Σαρακατσάνων, προέρχεται από τα μεγέθη της. Τα βλάχικα αποτελούνται από

³²⁵ Σ. Δαμιανάκος, *Παράδοση ανταρσίας και λαϊκός πολιτισμός*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 1983, σ. 83, 91.

³²⁶ Β. Σκαφιδάς, «Οι Σαρακατσάνοι», *Ηπειρωτική Εστία*, τεύχ.48, (1992), σ. 357.

³²⁷ Ανθεμίδης Α., *Οι Βλάχοι της Ελλάδος*, εκδ. Μάλλιαρης-Παιδεία, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 57.

περισσότερες χιλιάδες πρόβατα και στους κόλπους τους περιλαμβάνουν δεκάδες οικογένειες κτηνοτροφικές, ενώ για τα κοπάδια τους χρησιμοποιούνται βοσκότοποι από δέκα έως δεκαπέντε χιλιάδες στρέμματα. Ευνόητο είναι πως η παραγωγή από τα βλάχικα είναι μεγαλύτερη σε όγκο.³²⁸

Επιπλέον, ως προς το θέμα της κοινωνικής τους ζωής ο Ε. Μακρής αναφέρει: «Οι Βλάχοι, οι εγκατεστημένοι στα χωριά, όχι οι νομάδες, προηγήθηκαν των Σαρακατσάνων στα γράμματα, στο εμπόριο, στην τέχνη, στον πολιτισμό, ενώ οι Σαρακατσάνοι μόλις στον παρόντα αιώνα εγκατέλειψαν τον νομαδισμό».³²⁹ Ως προς τον τρόπο ομιλίας τους ο Αχ. Λαζάρου αναφέρει: «Οι Βλάχοι εκτός από τα ελληνικά μιλούν και βλάχικα, ενώ οι Σαρακατσάνοι μιλούν μόνο ελληνικά και δεν έχουν καμία απολύτως άλλη γλώσσα ή διάλεκτο».³³⁰

Για τους ίδιους τους κτηνοτρόφους των δυο φυλών, μεταξύ τους κοινές πρακτικές «ζωής» δεν υφίστανται. Την άποψη αυτή φαίνεται να υποστηρίζει ένας από τους πιο αδιαμφισβήτητους γνώστες της Σαρακατσάνικης νοοτροπίας, ο Γ. Μποτός: «οι Σαρακατσάνοι δε μπερδεύουν αλλά αντίθετα ξεχωρίζουν, διακρίνουν καθαρά κι έντονα τον εαυτό τους απ' τους άλλους Βλάχους, τους Βλαχόφωνους...Τους θεωρούσαν άλλο, ξένο μιλέτι. Εκτός από το ότι και οι μεν και οι δε ήταν κτηνοτρόφοι, σε τίποτε άλλο δεν έμοιαζαν, ούτε ταίριαζαν τα χνώτα τους...Οι Σαρακατσάνοι με την ζωή που έκαναν, δεν ήταν υποταγμένοι σε κανέναν, ήταν περήφανοι και ανεξάρτητοι...».³³¹

³²⁸ Αρσενίου Λ. *Τα τσελιγκάτα*, Αθήνα 1972, σ. 27.

³²⁹ Μακρής Ε., *Ζωή και παράδοση των Σαρακατσαναίων*, Ιωάννινα 1990, σ. 27.

³³⁰ Α. Λαζάρου, *Βλάχοι ελληνικού χώρου*, Αθήνα 1986, σ. 26.

Γ.Β. Καββαδία *ό.π.*, σ. 188- 190

Παναγιώτης Β, Ζώγας, *ό.π.*, σ.206

³³¹ Γ. Μποτός, *Οι Σαρακατσαναίοι*, Αθήνα 1982, σ. 346-349.

Επανερχόμενοι στην περίπτωση των Σαρακατσάνων και στο νομαδικό βίο που διήγαν, γίνεται αντιληπτό ότι με την πάροδο του χρόνου πληθώρα πολιτικών εξελίξεων περιόρισε τις μετακινήσεις και συνεκδοχικά το ζωτικό χώρο των νομάδων κτηνοτρόφων.³³² Οι νομάδες κτηνοτρόφοι επλήγησαν αρχικά από τη μαζική πληθυσμιακή εκροή των Ελλήνων της Μ. Ασίας. Μέχρι τότε τα χειμαδιά των νομάδων εντοπιζόνταν ήταν σ' όλη την Ήπειρο και στην Αιτ/νία (Ξηρόμερο).³³³ Όμως, στο πλαίσιο των μέτρων που πάρθηκαν για να διευκολυνθεί η ενσωμάτωση των προσφύγων, η ελληνική κυβέρνηση αποφάσισε την απαλλοτρίωση των μεγάλων ιδιοκτησιών και την κατανομή της διαθέσιμης γης στους πρόσφυγες. Η απαλλοτρίωση τσιφλικιών προκάλεσε το «χάλασμα» των χειμαδιών.³³⁴

Σπέρματα της παρακμής της νομαδικής κτηνοτροφίας εμφανίσθηκαν ήδη από το 1917. Η αγροτική μεταρρύθμιση, η οποία αποσκοπούσε κυρίως στην κατάργηση του συστήματος των τσιφλικιών, την απαλλοτρίωση της γης και την διανομή της στους αγρότες, είχε σημαντικό αντίκτυπο στην κτηνοτροφία. Η σχέση συμπληρωματικότητας και αλληλεξάρτησης τσιφλικιού και τσελιγκάτου συνιστούσε τον κατακερματισμό της λειτουργίας τους. Αυτό σήμαινε μείωση των χειμερινών βοσκοτόπων, καθώς όλο και περισσότερα τεμάχια γης, που προηγουμένως χρησίμευαν ως βοσκοτόπια, μετατρέπονταν σε χωράφια. Οι εντατικές πολυκαλλιέργειες, εκ των πραγμάτων, έθεσαν ουσιαστικά προβλήματα στην άσκηση της νομαδικής κτηνοτροφίας.³³⁵

³³² Γ.Β. Καββαδία, *ό.π.*, σ. 29

³³³ Ε. Μακρής, *ό.π.*, σ. 90

³³⁴ Ν. Καρατζένης, *Οι νομάδες κτηνοτρόφοι των Τζουμέρκων*, Άρτα 1991, σ. 89.

³³⁵ Β. Νιτσιάκος, *Η ημινομαδική κτηνοτροφική κοινότητα στην Ήπειρο: Σχέσεις παραγωγής και κοινωνική συγκρότηση*, Ιωάννινα 1986, σ. 281-282.

Κ. Βεργόπουλος, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1975, σ. 64-76.

Ε. Δελημήτρος, «Συμπληρωματικότητα και διορθώσεις εις τα περί Σαρακατσάνων της Ηπείρου», *Ηπειρωτική Εστία*, τόμ.18, τευχ. 213-214, Ιωάννινα 1970, σ. 274.

Επιπλέον η χωρική ενότητα των μεγάλων κτημάτων η οποία επέτρεπε ελευθερία κινήσεων σε πολυπληθή κοπάδια διασπάστηκε.³³⁶ Αυτή η διάσπαση της ενότητας των γαιοκτησιών, κατέστησε τη λειτουργία μεγάλων κτηνοτροφικών σχηματισμών αρκετά προβληματική, επομένως ορισμένα τσελιγκάτα αναγκάστηκαν να διαλυθούν ή να μικρύνουν. Τα τσελιγκάτα, που επέζησαν μετά το διαμελισμό των βοσκοτοπιών, κατέληξαν στην ενοικίαση βοσκών στη Γιουγκοσλαβία και τη Βουλγαρία. Αυτή όμως ή λύση στάθηκε ανεφάρμοστη στη διάρκεια τού Β' παγκοσμίου πολέμου. Η μεγάλη νομαδική κτηνοτροφία άρχισε από τότε να παρακμάζει και οι συμμετέχοντες στα διαλυμένα τσελιγκάτα αναγκάστηκαν να αναζητήσουν ατομικές λύσεις.

Επιπλέον το 1938 η Κυβέρνηση εξέδωσε ένα νόμο, που υποχρέωνε όλους τούς νομάδες να εγγραφούν στα Δημοτολόγια των διαφόρων Δήμων. Με αυτό το μέτρο η κυβέρνηση αναγνώριζε στους νομάδες δικαιώματα και υποχρεώσεις που ενίσχυαν το αίσθημα της εντοπιότητας. Στα πλαίσια της αναδιάρθρωσης της κρατικής πολιτικής άνοιξαν επίσης σ αυτούς οι κοινοτικές βοσκές. Σύμφωνα με το ελληνικό σύστημα εκμετάλλευσης της εθνικής γης, κάθε χωριό διαθέτει λιβάδια για τούς κατοίκους του πού ασχολούνται με την κτηνοτροφία. Οι Σαρακατσάνοι επωφελήθηκαν και ενώ έως το 1950 οι Σαρακατσάνοι της Ηπείρου καταπιάνονταν αποκλειστικά με πατροπαράδοτη νομαδική κτηνοτροφία και παραχείμαζαν στο Ξηρόμενο, στα Παλιάμπελα, στο Δρυμό Βονίτσης και στη Λεπενού,³³⁷ άρχισαν να εγκαθιστούν τις καλύβες τους στις άκρες των χωριών.³³⁸ Η ενσωμάτωσή τους σε κοινότητες δρομολόγησε τη συμπόρευσή τους με το γηγενή πληθυσμό. Η οικονομική βάση της κοινωνίας τους άρχισε να τροποποιείται, η απομόνωση δεν απέφερε οφέλη ενώ ο κοινοτικός πατριαρχισμός δεν θεωρούνταν πια μονόδρομος. Βέβαια ο μηχανισμός της ισορροπίας, εγγυητής της διάρκειας, αντιστάθηκε στην αλλαγή.

³³⁶ Κ. Καραβίδας, *Αγροτικά*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1931, σ. 77-79.

³³⁷ Ε. Μακρής, *ό.π.*, σ. 95

³³⁸ Γ.Β. Καββαδία, *ό.π.*, σ. 392

«Όμως τα μέσα που διέθετε δεν ήταν πια αποτελεσματικά. Γιατί οι προϋποθέσεις της νομαδικής ζωής, από τις οποίες η ισορροπία αυτή αντλούσε τις δυνάμεις της, άλλαξαν ριζικά.»³³⁹

Αξίζει επίσης να αναφερθεί ότι από όσες απαλλοτριώσεις γης έχει κάμει το Ελληνικό Δημόσιο μέχρι σήμερα, για να μοιράσει γη στους ακτήμονες, οι Σαρακατσαναίοι αγνοήθηκαν με το αιτιολογικό ότι δεν ήταν πουθενά δημότες: Ήταν πολιτογραφημένοι «Σκηνίτες». Μόνο μια εξαίρεση έγινε στη Θεσπρωτία τό 1956, όταν μοιράστηκαν τα εγκατελειμμένα μουσουλμανικά κτήματα.³⁴⁰

Η σταδιακή απομάκρυνση από τα ιδιαίτερα κοινωνικά, πολιτισμικά και οικονομικά χαρακτηριστικά τους σε συνδυασμό με την πολιτική του ελληνικού κράτους προς όφελος των αγροτών και των κτηνοτρόφων «μεταμόρφωσαν» τους Σαρακατσάνους σε αγρότες. Η χρηματοδότηση από την Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδας, η παροχή πρώτων υλών με πιστώσεις, η δημιουργία και λειτουργία συνεταιρισμών αγοράς και πώλησης των προϊόντων κράτησαν την παραγωγή σε ικανοποιητικά επίπεδο και συγκράτησαν ενδεχόμενες πληθυσμιακές εκροές προς το εξωτερικό.³⁴¹ Ο Ευρυπίδης Μακρής παρατηρεί ότι τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο πολλοί Σαρακατσάνοι κατόρθωσαν να αποκτήσουν δικά τους κτήματα σε πεδινά χωριά, ενώ κάποιοι εξ αυτών εγκαταστάθηκαν μόνιμα στο αστικό κέντρο του Αγρινίου και ασχολήθηκαν με τη γεωργία και το εμπόριο.³⁴²

Στην επαρχία Ξηρομέρου δεν υπάρχει επίσημη καταγραφή του πληθυσμού των Σαρακατσάνων. Πολύτιμος οδηγός για τον εντοπισμό κοινοτήτων, οι οποίες ενσωμάτωσαν στο πληθυσμιακό τους κεφάλαιο σαρακατσάνικο πληθυσμό ήταν η απογραφή του 1928. Η χρονική περίοδος κατά την οποία

³³⁹ Γ.Β. Καββαδία, *ό.π.*, σ. 394

³⁴⁰ Ε. Μακρής, *ό.π.*, σ. 139

³⁴¹ Ε. Μακρής, *ό.π.*, σ. 139

³⁴² Ε. Μακρής, *ό.π.*, σ. 95

διενεργήθη η απογραφή συνέπεσε μάλλον με την εγκατάσταση των Σαρακατσάνων Σκηνιτών στα χειμερινά βοσκοτόπια της περιοχής του Ξηρομέρου κι έτσι κατέστη δυνατή μια μερική περιγραφή του πληθυσμιακού τους όγκου. Σύμφωνα με τα στοιχεία της απογραφής οι κοινότητες Αγράμπελου, Δραγάμεστου, Μπαμπίνης, Χρυσοβίτσα, Περατιάς και Παλαίρου είχαν προσελκύσει Σαρακατσάνους νομάδες. Η συγκεκριμένη μελέτη κρατά επιφύλαξη για την αξιοπιστία των στοιχείων της απογραφής που αφορούν τον οικισμό των Αγράμπελων. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, ο συγκεκριμένος οικισμός συγκαταλέγεται στα βλάχικα - караγκούνικα χωριά της περιοχής. Δεδομένης της αντιπαλότητας μεταξύ των δύο φύλων, κρίνεται σχεδόν απίθανη η συνύπαρξή τους στα πλαίσια του ίδιου μικρού οικισμού. Ως προς τις υπόλοιπες καταγραφές, αξίζει να σημειωθεί ότι οι Σαρακατσάνοι, εν αντιθέση με τους Καραγκούνησες, δεν συγκεντρώθηκαν - συσπειρώθηκαν σε μια περιοχή αλλά εξακτινίστηκαν σε διάφορες περιοχές του Ξηρομέρου.

ΣΧΟΛΙΑ ΠΙΝΑΚΑ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΤΡΙΧΩΝΙΔΑΣ

1) Έως το 1912 ο Αβαρικός αποτελούσε συνοικισμό του τέως δήμου Παμφίας. Από το 1912 αποτέλεσε αυτόνομη κοινότητα. Η αδυναμία εξαγωγής ασφαλών συμπερασμάτων για την ραγδαία πληθυσμιακή αύξηση που παρατηρείται από το 1879 έως το 1907 οφείλεται στον ελλιπή χαρακτήρα κάποιων εκ των απογραφών (καταγραφή του πληθυσμού κατά δήμους). Η μείωση του πληθυσμού της κοιν. κατά την απογραφή του 1961 κ.ε οφείλεται στην δημιουργία των συνοικισμών Αγ.Μαρίας και Πίνης.

2) Η κοινότητα του Αγαλιανού προήλθε εκ του τέως δήμου Παρακαμυλίων και υπήχθη στο νομό Αιτωλίας και Ακαρνανίας εκ του νομού Ευρυτανίας. Από το 1912 αποτέλεσε αυτόνομη κοινότητα. Η πληθυσμιακή μείωση που παρατηρείται στην απογραφή του 1940 οφείλεται στην δημιουργία του συνοικισμού Κακαίικα ενώ η αντίστοιχη αύξηση κατά την απογραφή του 1951 οφείλεται στην ενσωμάτωση του συνοικισμού στην κοινότητα του Αγαλιανού. Η παρατηρηθείσα και προοδευτική μείωση του πληθυσμού αποτελεί χαρακτηριστικό της πλειοψηφίας των ορεινών οικισμών.

3-4) Η κοινότητα της Αγίας Παρασκευής προήλθε εκ του τέως δήμου Θέρμου. Από το 1912 αποτέλεσε αυτόνομη κοινότητα. Η πληθυσμιακή μείωση που παρατηρείται κατά την απογραφή του 1920 οφείλεται στην δημιουργία των οικισμών Λάσπαι και Προσήλια. Η πληθυσμιακή αύξηση των οικισμών αυτών το 1951 δικαιολογεί και την πληθυσμιακή μείωση της Αγίας Βαρβάρας κατά την ίδια απογραφή. Η παρατηρηθείσα και προοδευτική μείωση του πληθυσμού από το 1971 κ.ε αποτελεί χαρακτηριστικό της πλειοψηφίας των ορεινών οικισμών.

5) Ο συνοικισμός προήλθε εκ της κοινότητας Παραβόλας το 1981. Η δημιουργία του συνδέεται με την πληθυσμιακή μείωση της Παραβόλας στις απογραφές του

1981 και 1991.

6)Ο συνοικισμός προήλθε εκ της κοινότητας Αβαρικού το 1961

7)Η κοινότητα της Αγίας Παρασκευής προήλθε εκ του τέως δήμου Θέρμου.Η παρατηρηθείσα και προοδευτική μείωση του πληθυσμού από το 1971 κ.ε αποτελεί χαρακτηριστικό της πλειοψηφίας των ορεινών οικισμών.

8)Η Αγία Παρασκευή αποτελεί συνοικισμό της κοινότητας του Αγίου Βλασίου.Η παρατηρηθείσα και προοδευτική μείωση του πληθυσμού από το 1971 κ.ε αποτελεί χαρακτηριστικό της πλειοψηφίας των ορεινών οικισμών.

9))Η κοινότητα της Αγίας Σοφίας προήλθε εκ του τέως δήμου Παμφίας. Η πληθυσμιακή μείωση που παρατηρείται κατά την απογραφή του 1920 οφείλεται στην δημιουργία των οικισμών Μαυροβορός και Πουρνάρα.Η πληθυσμιακή αύξηση των οικισμών αυτών το 1951 δικαιολογεί και την πληθυσμιακή μείωση της Αγίας Σοφίας κατά την ίδια απογραφή.Η παρατηρηθείσα και προοδευτική μείωση του πληθυσμού από το 1971 κ.ε αποτελεί χαρακτηριστικό της πλειοψηφίας των ορεινών οικισμών.

10)Ο συνοικισμός σχηματίστηκε το 1991.Ανήκει στην κοινότητα του Δρυμώνα και ο σχηματισμός του περιγράφει μέρος της πληθυσμιακής μείωσης του Δρυμώνα.

11)Η Αγία Τριάς Γούναρη αποτελεί συνοικισμό της κοινότητας του Ψηλοβράχου.Σχηματίστηκε το 1920 και ο σχηματισμός της περιγράφει μέρος της πληθυσμιακής μείωσης του Ψηλοβράχου.Η παρατηρηθείσα και προοδευτική μείωση του πληθυσμού από το 1971 κ.ε αποτελεί χαρακτηριστικό της πλειοψηφίας των ορεινών οικισμών.

12)Προήλθε εκ του τέως δήμου Παρακαμπυλίων.Ο συνοικισμός απεσπάσθη εκ της κοινότητος του Ψηλοβράχου.Ο σχηματισμός του περιγράφει μέρος της

πληθυσμιακής μείωσης του Ψηλοβράχου κατά την περίοδο 1920-1961.Ο συνοικισμός διαλύθηκε μετά από κρατική απόφαση.

13))Η κοινότητα του Αγίου Βλασίου προήλθε εκ του τέως δήμου Παρακαμπυλίων.Η πληθυσμιακή μείωση που παρατηρείται στις απογραφές του 1928 και 1940 οφείλεται στον σχηματισμό των συνοικισμών Άνω Αγίου βλασίου, Κάτω Αγίου Βλασίου, Αγίας Παρασκευής, Αμπελίων,Βα'ι'ναρίου,Βαριών,Κάμπου,Καραμανείκων,Μεντζείκων,Πλατ-Μυλ,Προύλπου,Μονόσπιτου,Παχτηρίου,Σκαλιτίνας.Από το 1940 κ.ε. δεν καταγράφεται ως αυτόνομος οικισμός αλλά ως Άγιος Βλάσιος επωνομάζεται η κοινότητα που περιλαμβάνει τους παραπάνω οικισμούς.

14)Ο συνοικισμός Αγίου Γεωργίου προήλθε εκ της κοινότητας Καλυβίων το 1961.

15))Ο συνοικισμός Αγίου Γεωργίου προήλθε εκ της κοινότητας Παλαιοκαρυάστο 1961.Η δημιουργία του συνδέεται με την πληθυσμιακή μείωση της Παλαιοκαρυάς στις απογραφές του 1961 κ.ε.Η παρατηρηθείσα και προοδευτική μείωση του πληθυσμού από το 1971 κ.ε αποτελεί χαρακτηριστικό της πλειοψηφίας των ορεινών οικισμών.

16)Ο συνοικισμός των Αγίων Θεοδώρων απεσπάσθη εκ της κοινότητος της Κοκκινόβρυσης.Ο σχηματισμός του περιγράφει μέρος της πληθυσμιακής μείωσης της Κοκκινόβρυσης κατά την απογραφής του 1907 κ.ε.Η παρατηρηθείσα και προοδευτική μείωση του πληθυσμού από το 1971 κ.ε αποτελεί χαρακτηριστικό της πλειοψηφίας των ορεινών οικισμών.

17)Ο συνοικισμός Αγίου Ιωάννη Ριγανά σχηματίστηκε το 1961.Ανήκει στον δήμο Αγρινίου.

18))Ο συνοικισμός Αγίου Ιωάννη σχηματίστηκε το 1981.Ανήκει στην κοινότητα του Περιστερίου και ο σχηματισμός του περιγράφει μέρος της πληθυσμιακής

μείωσης του Περιστερίου.

19)Ο συνοικισμός Αγίου Ιωάννη προήλθε εκ της κοινότητας Κονίσκηστο 1920.Η δημιουργία του συνδέεται με την πληθυσμιακή μείωση της Παλαιοκαρυάς στις απογραφές του 1961 κ.ε.Η παρατηρηθείσα και προοδευτική μείωση του πληθυσμού από το 1971 κ.ε αποτελεί χαρακτηριστικό της πλειοψηφίας των ορεινών οικισμών.

20) Η Κοινότητα του Αγίου Κωνσταντίνου δημιουργήθηκε το 1929 και κατοικήθηκε κυρίως από Μικρασιάτες πρόσφυγες.

21)Ο συνοικισμός του Αγίου Νικολάου απεσπάσθη από την κοινότητα της Αγίας Σοφίας το 1981.Η δημιουργία του συνέβαλε στη μείωση του πληθυσμού της προαναφερθείσης κοινότητας.

22)Ο συνοικισμός του Αγίου Νικολάου δημιουργήθηκε το 1940.Απεσπάσθη από την κοινότητα Καινουρίου.

23)Ο πληθυσμός του αστικού κέντρου της επαρχείας παρουσιάζει συνεχή αύξηση.

24) Προήλθε εκ του τέως δήμου Αμβρακίας.Ο συνοικισμός Αετόπετρας απεσπάσθη από την κοινότητα Δρυμώννα. (Πιθανολογείται ότι οι πληθυσμιακές της αυξομειώσεις οφείλονται σε μετακινήσεις από ή προς την κοινότητα Δρυμώννα)

25)Τα Ακριδαίικα αποτελούν συνοικισμό της κοινότητας Σιδήρων.Ο συνοικισμός σχηματίστηκε το 1971,την χρονιά κατά την οποία τα Σίδηρα ερημώθηκαν.

26)Ο συνοικισμός Ακροπόταμος σχηματίστηκε το 1991 και ανήκει στον δήμο Αγρινίου.

27)Ο συνοικισμός Αλυκή σχηματίστηκε το 1928, ανήκε στην κοινότητα Λαμπιρίου.Οδήγησε στην πληθυσμιακή της μείωση ενώ στη συνέχεια ενσωματώθηκε σε αυτή.

28))Ο συνοικισμός Αλώνια σχηματίστηκε το 1928, ανήκε στην κοινότητα Σπολα'ίτης.Οδήγησε στην πληθυσμιακή της μείωση ενώ στη συνέχεια ενσωματώθηκε σε αυτή.

29)Προήλθε εκ του τέως δήμου Αμβρακίας.Η μείωση του πληθυσμού από το 1971 κ.ε. ακολουθεί το παράδειγμα όλων των ορεινών οικισμών.

30)Προήλθε εκ του τέως δήμου Παρακαμυλίων. Απεσπάσθη από την κοινότητα Αγίου Βλασίου. Συγκεκριμένα,οι συνοικισμοί Αμπέλια,Βα'ι'νάρι και Πλατ-Μυλ αποτέλεσαν την κοινότητα των Αμπελίων.

31)Ο συνοικισμός Αμπελίων προήλθε εκ της κοινότητας Κοκκινόβρυσης το 1920. Η αύξηση του πληθυσμού των Αμπελίων είναι αντίστροφα ανάλογη προς τη μείωση του πληθυσμού της Κοκκινόβρυσης.

32)Προήλθε εκ του τέως δήμου Παμφίας.Η κατακόρυφη μείωση του πληθυσμού της Ανάληψης το 1951 οφείλεται στην ανάλογη αύξηση του πληθυσμού του συνοικισμού Φλεσουριά. Η αύξησή του πληθυσμού της Ανάληψης το1961 οφείλεται και στη μείωση της Φλεσουριάς,Στη συνέχεια, παρά την ενσωμάτωση του συνοικισμού,η Ανάληψη ακολουθεί το παράδειγμα όλων των ορεινών οικισμών.

33)Προήλθε από την διοικητική διαίρεση της κοινότητας Αγίου Βλασίου σε Άνω και Κάτω Άγιο Βλάσιο το 1928.(Το 1940 δεν καταγράφεται καθώς σε εκείνη την απογραφή ο Άγιος Βλάσιος καταγράφεται σαν εννιαία κοινότητα).Η πληθυσμιακή μείωση το 1951 οφείλεται σε αντίστοιχη αύξηση του πληθυσμού των Καραμανείκων,του Προύλπου,της Σκαλιτίνας.Η πληθυσμιακή αύξηση το 1961 οφείλεται στην ενσωμάτωση των μικρότερων συνοικισμών Μονόσπιτου

και Παχτηρίου..Η μείωση του πληθυσμού από το 1971 κ.ε. ακολουθεί το παράδειγμα όλων των ορεινών οικισμών.

34)Ο συνοικισμός ανήκει στην κοινότητα Καινουρίου.Η πληθυσμιακή μείωση του Άνω Βλοχού το 1940 και 1961 συνδέεται με την αύξηση του πληθυσμού του Καινουρίου.Η μείωση του πληθυσμού από το 1971 κ.ε. ακολουθεί το παράδειγμα όλων των ορεινών οικισμών.

35)Ο συνοικισμός Άνω Δρυμόνα προήλθε εκ της κοινότητας Δρυμόνα το 1940.Μέρος του πληθυσμού του προέρχεται από την κοινότητα Δρυμόνα και το συνοικισμό Κοσκινά.

36)Η κοινότητα της Άνω Προστοβάς προήλθε εκ του τέως δήμου Παμφίας.

37)Προήλθε εκ του τέως δήμου Παμφίας. Μετά το 1951 ενσωματώθηκε στην κοινότητα Χρυσοβίτσης.

38)Ο συνοικισμός Βλύχα προήλθε εκ του τέως δήμου Αμβρακίας. Από 1907 κ.ε. ενσωματώθηκε στην κοινότητα Αμβρακίας.

39)Η κοινότητα Αργυρού Πηγαδίου προήλθε εκ του τέως δήμου Αμβρακίας. Η μείωση του πληθυσμού από το 1971 κ.ε. ακολουθεί το παράδειγμα όλων των ορεινών οικισμών.

40)Ο συνοικισμός Αρκάδα προήλθε εκ του τέως δήμου Αμβρακίας.

41)Ο συνοικισμός Αυλακιές προήλθε από την κοινότητα Αγίου Βλασίου. Σχηματίστηκε το 1940.

42)Η κοινότητα του Αφράτου προήλθε εκ του τέως δήμου Θέρμου. Ο συνοικισμός απεσπάσθη από την κοινότητα Παραβόλας. Από το 1971 κ.ε. παρατηρείται σταδιακή αλλά σταθερή μείωση του πληθυσμού.

43)Ο συνοικισμός Βα'ινάριον προήλθε από την κοινότητα Αμπελιών.

Σχηματίστηκε το 1928. Το γεγονός ότι δεν υπάρχει πληθυσμιακή καταγραφή της στην απογραφή του 1940 δικαιολογεί την πληθυσμιακή αύξηση των Αμπελίων.

44)Ο συνοικισμός Βαρεία προήλθε από την κοινότητα Νερομάννας. Σχηματίστηκε το 1940.Η πληθυσμιακή αύξηση το 1951 δικαιολογείται από την ταυτόχρονη μείωση του πληθυσμού της Νερομάννας

45)Ο συνοικισμός Βαρείες προήλθε από την κοινότητα Αγίου Βλασίου.Σχηματίστηκε το 1928. Η πληθυσμιακή αύξηση το 1941 δικαιολογείται από την ταυτόχρονη μείωση του πληθυσμού του Αγίου Βλασίου.Η ακόλουθη μείωση το 1951 πιθανώς εξηγείται από την ραγδαία πληθυσμιακή αύξηση του συνοικισμού της Αγίας Παρασκευής που ανήκει στην ίδια κοινότητα.

46)Ο συνοικισμός Βελούχι σχηματίστηκε το 1971 και ανήκει στον δήμο Αγρινίου.

47)Ο συνοικισμός Βλοχός ανήκει στην κοινότητα Καινουρίου. Η ραγδαία αύξηση που παρατηρείται το 1907 οφείλεται στην πληθυσμιακή μείωση των γειτονικών συνοικισμών Ζελιχόβου,Ζακωνίνων,Κερασιάς,Λυκοχωρίου,Μανδάνισσας. Πρόκειται για αύξηση που συνεχίζεται το 1920. Η κατακόρυφη μείωση του 1928 οφείλεται στην αύξηση του πληθυσμού του Καινουρίου. Από το 1928 κ.ε. ο συνοικισμός διαιρείται διοικητικά σε Άνω και Κάτω Βλοχό.

48)Ο συνοικισμός Βροχολή ανήκε στην κοινότητα Παναιτωλίου.Από το 1851 συμπεριλήφθη στον πληθυσμό της κοινότητας.

49)Ο συνοικισμός Γιαννουζίου σχηματίστηκε το 1961 και ανήκει στον δήμο Αγρινίου. Οι πληθυσμιακές αυξομειώσεις οφείλονται σε μετακινήσεις προς και

από τον δήμο Αγρινίου

50))Ο συνοικισμός Γραγανούλα ανήκε στην κοινότητα Θέρμου. Από το 1851 συμπεριλήφθη στον πληθυσμό της κοινότητας.

51)Ο συνοικισμός Δάφνη ανήκε στην κοινότητα Χαλικίου Αμβρακίας και σχηματίστηκε το 1879. Από το 1907 έως το 1928 ενσωματώθηκε στην κοινότητα Χαλικίου. Έτσι εξηγείται η πληθυσμιακή της αύξηση το 1928 αλλά και η αντίστοιχη αύξηση του γειτονικού συνοικισμού Νεροσύρτη. Η μείωση του πληθυσμού από το 1971 κ.ε. ακολουθεί το παράδειγμα όλων των ορεινών οικισμών.

52))Ο συνοικισμός Δεσπότης ανήκε στην κοινότητα Καλουδίου και σχηματίστηκε το 1940. Από το 1971 ενσωματώθηκε στην κοινότητα Καλουδίου.

53)Ο συνοικισμός Διαμανταΐκων σχηματίστηκε το 1940 και ανήκει στον δήμο Αγρινίου. Οι πληθυσμιακές αυξομειώσεις οφείλονται σε μετακινήσεις προς και από τον δήμο Αγρινίου

54))Ο συνοικισμός Διάσελλον ανήκει στην κοινότητα Κάτω Χρυσοβίτσης και σχηματίστηκε το 1940. Η δημιουργία του δικαιολογεί την πληθυσμιακή μείωση της Κάτω Χρυσοβίτσας το 1940 κ.ε. Η μείωση του πληθυσμού από το 1971 κ.ε. ακολουθεί το παράδειγμα όλων των ορεινών οικισμών.

55)Προήλθε εκ του τέως δήμου Παρευνηίων. Ο Διπλάτανος σχηματίστηκε το 1928. Η μείωση του πληθυσμού από το 1971 κ.ε. ακολουθεί το παράδειγμα όλων των ορεινών οικισμών.

56)Ο συνοικισμός Δογρή ανήκει στην κοινότητα Νερομάννας και σχηματίστηκε το 1961.

57)Ο συνοικισμός Δοκίμια ανήκει στην κοινότητα Χρυσοβίτσης και

σχηματίστηκε το 1928. Η δημιουργία του δικαιολογεί την πληθυσμιακή μείωση της Χρυσοβίτσας το 1928 κ.ε. Η μείωση του πληθυσμού από το 1971 κ.ε. ακολουθεί το παράδειγμα όλων των ορεινών οικισμών.

58) Η κοινότητα Δοκιμίου προήλθε εκ του τέως δήμου Αγρινίου. Η αύξηση του πληθυσμού από το 1971 κ.ε. ακολουθεί το παράδειγμα της πλειοψηφίας των πεδινών οικισμών.

59) Ο συνοικισμός Δοσούλα ανήκει στην κοινότητα Κάτω Χρυσοβίτσας και σχηματίστηκε το 1940. Η δημιουργία του δικαιολογεί την πληθυσμιακή μείωση της Κάτω Χρυσοβίτσας το 1940 κ.ε.

60) Ο συνοικισμός Δουναίικα ανήκει στην κοινότητα Καλουδίου και σχηματίστηκε το 1940. Η δημιουργία του δικαιολογεί την πληθυσμιακή μείωση του Καλουδίου το 1940 κ.ε. Στις περισσότερες των περιπτώσεων οι πληθυσμιακές αυξομειώσεις των Δουναίικων είναι αντιστρόφως ανάλογες προς αυτές του Καλουδίου.

61) Ο συνοικισμός Δροσινιάτικα προήλθε από την κοινότητα Αμπελίων. Σχηματίστηκε το 1951.

62) Η κοινότητα Δρυμόνος προήλθε εκ του τέως δήμου Αμβρακίας. Τη σταδιακή αύξηση του πληθυσμού της κοινότητας ακολουθεί η χαρακτηριστική των περισσότερων ορεινών οικισμών μείωση από το 1971 κ.ε.

63) Ο συνοικισμός Δύο Ρεμμάτων σχηματίστηκε το 1961 και ανήκει στον δήμο Αγρινίου. Από το 1971 κ.ε. συμπεριλήφθηκε στον δήμο Αγρινίου.

64) Προήλθε εκ του τέως δήμου Αγρινίου. Η κοινότητα Σμολιανά(νυν Ελαιόφυτο) απεσπάσθη από το Αγρίνιο το 1919. Η πληθυσμιακή μείωση το 1940 οφείλεται στη δημιουργία του συνοικισμού Τριανταίικα, ο οποίος ανήκει στην κοινότητα Ελαιοφύτου. Οι πληθυσμιακές αυξομειώσεις από το 1940 κ.ε.

οφείλονται σε μετακινήσεις προς και από τον δήμο Αγρινίου

65)Ο συνοικισμός Ελευθερίας σχηματίστηκε το 1971 και ανήκει στον δήμο Αγρινίου.Οι πληθυσμιακές αυξομειώσεις οφείλονται σε μετακινήσεις προς και από τον δήμο Αγρινίου

66)Προήλθε εκ του τέως δήμου Παρακαμπυλίων. Το 1934 οι συνοικισμοί Χαράστη και Λογγίστη απεσπάσθησαν από την κοινότητα Ψηλοβράχου και σχηματίστηκε η κοινότητα Σιδήρων.Ο συνοικισμός Ελληνικά(Λογκίστη) ανήκει στην κοινότητα Σιδήρων. Το 1920 η Λογκίστη απογράφεται ως συνοικισμός του Ψηλοβράχου,το 1928 ενσωματώνεται στον πληθυσμό του Ψηλοβράχου ενώ το 1940 κ.ε. καταγράφεται ως συνοικισμός της κοινότητας Σιδήρων.Το 1961 εκκενώθηκε κατόπιν κρατικής αποφάσεως.

67)Ο συνοικισμός Ελληνικόν ανήκει στην κοινότητα Σκουτεράς και σχηματίστηκε το 1928.Στην απογραφή του 1950 και 1940 συμπεριλήφθηκε στον πληθυσμό της κοινότητας Σκουτεράς,γεγονός που δικαιολογεί την πληθυσμιακή της αύξηση.

68)Ο συνοικισμός Θεοτόκος ανήκει στην κοινότητα Αργυρού Πηγαδίου.Η μείωση του πληθυσμού από το 1971 κ.ε. ακολουθεί το παράδειγμα όλων των ορεινών οικισμών.

69)Προήλθε εκ του τέως δήμου Παμφίας. Ο πληθυσμός του Θέρμου ακολουθεί αύξουσα πορεία με εξαίρεση το 1951. Αυτή η πληθυσμιακή μείωση πιθανώς οφείλεται στην μετακίνηση πληθυσμού στους συνοικισμούς Κουλούρια,Μάραθος και Ταξιάρχης. Η μείωση του πληθυσμού από το 1971 κ.ε. ακολουθεί το παράδειγμα όλων των ορεινών οικισμών.

70)Ο συνοικισμός Καμήνα Αμπέλια ανήκει στην κοινότητα Ανάληψης.Σχηματίστηκε το 1940 και συνετέλεσε στην πληθυσμιακή μείωση της Ανάληψης.Η μείωση του πληθυσμού από το 1971 κ.ε. ακολουθεί το

παράδειγμα όλων των ορεινών οικισμών.

71) Η κοινότητα Καινουρίου προήλθε εκ του τέως δήμου Θέρμου. Ο πληθυσμός του Καινουρίου ακολουθεί αύξουσα πορεία. Χαρακτηριστική είναι η αύξηση του 1940, η οποία οφείλεται στην ενσωμάτωση των συνοικισμών Βλοχός και Τσιφέικα και στην πληθυσμιακή μείωση των Καρρέικων. Η πληθυσμιακή μείωση του Καινουρίου κατά το 1951 οφείλεται στην δημιουργία του οικισμού Κάτω Βλοχός αλλά και στην αύξηση του πληθυσμού των Καρρέικων, του Άνω Βλοχού και του Ρεντσπερίου.

72) Ο συνοικισμός Κακκαβάς ανήκει στην κοινότητα Καινουρίου και σχηματίστηκε το 1991.

73) Ο συνοικισμός Κακκαίικα ανήκει στην κοινότητα Αγαλιανού και σχηματίστηκε το 1940. Από το 1951 συμπεριλήφθη στον πληθυσμό της κοινότητας

74) Η κοινότητα Καλλιθέας προήλθε εκ του τέως δήμου Παμφίας. Η μείωση του πληθυσμού από το 1971 κ.ε. ακολουθεί το παράδειγμα όλων των ορεινών οικισμών.

75) Η κοινότητα Καλλιθέας προήλθε εκ του τέως δήμου Παμφίας. Ο σχηματισμός των οικισμών Δεσπότης, Δουναίικα και Μαραθιάς καθώς και η προοδευτική αύξηση των πληθυσμών τους δικαιολογεί την πληθυσμιακή μείωση του Καλουδίου το 1940 και 1951. Η μείωση του πληθυσμού από το 1971 κ.ε. ακολουθεί το παράδειγμα όλων των ορεινών οικισμών.

76) Ο συνοικισμός Καλύβια ανήκει στην κοινότητα Θέρμου και σχηματίστηκε το 1928. Από το 1961 συμπεριλήφθη στον πληθυσμό της κοινότητας

77) Η κοινότητα Καλυβίων προήλθε εκ του τέως δήμου Αγρινίου. Ο πληθυσμός των Καλυβίων ακολουθεί αύξουσα πορεία. Οι πληθυσμιακές αυξομειώσεις

οφείλονται σε μετακινήσεις προς και από τον δήμο Αγρινίου.

78)Ο συνοικισμός Καμαρούλα σχηματίστηκε το 1928 και ανήκει στον δήμο Αγρινίου. Οι πληθυσμιακές αυξομειώσεις οφείλονται σε μετακινήσεις προς και από τον δήμο Αγρινίου

79)Ο συνοικισμός Κάμπος ανήκει στην κοινότητα Αγίου Βλασίου και σχηματίστηκε το 1928. Από το 1940 συμπεριλήφθη στον πληθυσμό της κοινότητας.

80)Ο συνοικισμός Κάμπος ανήκει στην κοινότητα Χούνης και σχηματίστηκε το 1961. Η μείωση του πληθυσμού από το 1971 κ.ε. ακολουθεί το παράδειγμα όλων των ορεινών οικισμών.

81)Ο συνοικισμός Καραμαναίικα ανήκει στην κοινότητα Αγίου Βλασίου και σχηματίστηκε το 1928. Η πληθυσμιακή αύξηση το 1940 οφείλεται αντίστοιχη μείωση του Αγίου Βλασίου. Η πληθυσμιακή μείωση το 1950 οφείλεται στην πληθυσμιακή αύξηση των οικισμών Αγία Παρασκευή,Προύλπος και Σκαλιτίνα ενώ πιθανολογείται οτι η ακόλουθη αύξηση το 1961 είναι άμεσα συνδεδεμένη με την αντίστοιχη αύξηση του πληθυσμού της Αγίας Παρασκευής κατά το ίδιο έτος.Η μείωση του πληθυσμού από το 1971 κ.ε. ακολουθεί το παράδειγμα όλων των ορεινών οικισμών.

82)Ο συνοικισμός Καραίικα ανήκει στην κοινότητα Καινουρίου και σχηματίστηκε το 1928.Πιθανολογείται ότι ο πληθυσμός του συνοικισμού σταδιακά μετακινείται προς την κοινότητα του Καινουρίου.

83)Προήλθε εκ του τέως δήμου Παρακαμπυλίων.Απεσπάσθη από την κοινότητα Πεντακόρφου.Η μείωση του πληθυσμού από το 1971 κ.ε. ακολουθεί το παράδειγμα όλων των ορεινών οικισμών.

84)Ο συνοικισμός Κατάκωλον ανήκε στην κοινότητα Αβαρικού και

σχηματίστηκε το 1928. Από το 1940 συμπεριλήφθη στον πληθυσμό της κοινότητας.

85)Ο συνοικισμός Κάτω Αγίου Βλασίου ανήκει στην κοινότητα Αγίου Βλασίου και σχηματίστηκε το 1928. Το 1940 ο πληθυσμός του συμπεριλήφθηκε στον οικισμό του Αγίου Βλασίου. Η μείωση του πληθυσμού από το 1971 κ.ε. ακολουθεί το παράδειγμα όλων των ορεινών οικισμών.

86)Ο συνοικισμός Κάτω Βλοχός ανήκει στην κοινότητα Καινουρίου και σχηματίστηκε το 1951.Από το 1961 συμπεριλήφθη στον πληθυσμό της κοινότητας.

87)Ο συνοικισμός Κάτω Κάμπου ανήκει στην κοινότητα Αγίου Βλασίου και σχηματίστηκε το 1971. Η μείωση του πληθυσμού ακολουθεί το παράδειγμα όλων των ορεινών οικισμών.

88)Ο συνοικισμός Κάτω Λαμπιρίου ανήκει στην κοινότητα Λαμπιρίου και σχηματίστηκε το 1961.

89)Ο συνοικισμός Κάτω Μακρειά Λογκά ανήκει στην κοινότητα Σπαρτιά και σχηματίστηκε το 1991.

90)Ο συνοικισμός Κάτω Τραγάνα ανήκει στην κοινότητα Παραβόλας και σχηματίστηκε το 1961.

91)Προήλθε εκ του τέως δήμου Παμφίας.Ο συνοικισμός Κάτω Χρυσοβίτσα απεσπάσθη από την κοινότητα Πεντακόρφου. Από το 1879 έως το 1907 συμπεριλήφθη στον πληθυσμό της κοινότητας Χρυσοβίτσας. Η πληθυσμιακή μείωση από το 1940 κ.ε. δικαιολογείται από τη δημιουργία των συνοικισμών Διάσελλον και Δοσούλα. Από το 1971 παρατηρείται σταδιακή μείωση του πληθυσμού.

92)Ο συνοικισμός Κελανίτης ανήκει στην κοινότητα Ποταμούλας και

σχηματίστηκε το 1951.Ο συνοικισμός απεσπάσθη από την κοινότητα Κυπαρίσσου.

93)Ο συνοικισμός Κελλάκια ανήκει στην κοινότητα Κυπαρίσσου και σχηματίστηκε το 1920. Κατά την απογραφή του 1928 συμπεριλήφθηκε στον πληθυσμό του Κυπαρίσσου.

94)Προήλθε εκ του τέως δήμου Θέρμου. Ο συνοικισμός Κερασιά απεσπάσθη από την κοινότητα Σιτομένων.Το 1928 ο συνοικισμός Μαλεβρός συμπεριλήφθηκε στην Κερασέα, γεγονός που οδήγησε στην μεγάλη πληθυσμιακή της αύξηση.

95)Ο συνοικισμός ανήκε στον τέως δήμο Αμβρακίας.

96)Ο συνοικισμός Κλοποτά ανήκει στην κοινότητα Σπαρτιά και σχηματίστηκε το 1928. Η πληθυσμιακή αύξηση το 1940 οφείλεται αντίστοιχη μείωση του πληθυσμού του Σπαρτιά.Από το 1971 παρατηρείται σταδιακή μείωση του πληθυσμού.

97)Ο συνοικισμός Κοκκίνης ανήκει στην κοινότητα Σπολαΐτης και σχηματίστηκε το 1928.Από την απογραφή του 1940 συμπεριλήφθηκε στον πληθυσμό της Σπολαΐτης.

98)Προήλθε εκ του τέως δήμου Αμβρακίας. Από το 1920 παρατηρείται σταδιακή αλλά σταθερή μείωση του πληθυσμού της Κοκκινόβρυσης και αύξηση του πληθυσμού των συνοικισμών Αμπελίων και Αγίων Θεοδώρων. Η μείωση του πληθυσμού από το 1971 κ.ε. ακολουθεί το παράδειγμα όλων των ορεινών οικισμών.

99)Ο συνοικισμός Κοκκινόλογγος ανήκει στην κοινότητα Σαργιάδας και σχηματίστηκε το 1928.Η πληθυσμιακή αύξηση το 1951 οφείλεται στην αντίστοιχη μείωση του πληθυσμού της Κονίσκης.Η πληθυσμιακή αύξηση το

1961 οφείλεται στην διοικητική κατάργηση των συνοικισμών Μαυροματίων και Φραγκόσκαλα.Επίσης,ως ορεινός οικισμός,παρουσιάζει πληθυσμιακή μείωση από το 1971 κ.ε.

100)Ο συνοικισμός Κοκκινοπούλια ανήκει στην κοινότητα Καμαρούλας και σχηματίστηκε το 1981.

101)Προήλθε εκ του τέως δήμου Παρευηνίων.Σχηματίστηκε το 1920. Η πληθυσμιακή μείωση της Κονίσκης το 1951 οφείλεται στην αντίστοιχη αύξηση του πληθυσμού του συνοικισμού Αγίου Ιωάννη. Από το 1971 παρατηρείται σταδιακή μείωση του πληθυσμού.

102)Ο συνοικισμός Κοσκινάς ανήκει στην κοινότητα Δρυμώνος.Η μείωση του πληθυσμού από το 1971 κ.ε. ακολουθεί το παράδειγμα όλων των ορεινών οικισμών.

103)Ο συνοικισμός Κουλούρια ανήκει στην κοινότητα Θέρμου. Η πληθυσμιακή αύξηση το 1951 οφείλεται στην αντίστοιχη μείωση του πληθυσμού του οικισμού Θέρμου. Από το 1971 παρατηρείται σταδιακή μείωση του πληθυσμού.Πρόκειται για χαρακτηριστικό της εξέλιξης του πληθυσμού των περισσότερων ορεινών οικισμών.

104)Ο συνοικισμός Κουτσομήλια ανήκει στην κοινότητα Κάτω Χρυσοβίτσης και σχηματίστηκε το 1981.

105)Ο συνοικισμός Κουφάλα ανήκει στην κοινότητα Σπαρτιά και σχηματίστηκε το 1940. Ο πληθυσμός του συνοικισμού ακολουθεί πτωτική πορεία ακολουθώντας αυτή της ορεινής κοινότητας Σπαρτιά.

106)Ο συνοικισμός Κόφτρα ανήκει στην κοινότητα Σπαρτιά και σχηματίστηκε το 1940. Από το 1971 παρατηρείται σταδιακή μείωση του πληθυσμού.

107)Ο συνοικισμός Κράψη ανήκει στην κοινότητα Αμπελίων και σχηματίστηκε

το 1961.

108)Ο συνοικισμός Κρύον Νερόν ανήκει στην κοινότητα Νερομάννας και σχηματίστηκε το 1920. Η πληθυσμιακή αύξηση το 1928 και 1940 οφείλεται στην αντίστοιχη μείωση του πληθυσμού του οικισμού Νερομάννας. Η πληθυσμιακή μείωση το 1951 οφείλεται στην αντίστοιχη αύξηση του πληθυσμού του συνοικισμού Βαρείας.Από το 1971 παρατηρείται σταδιακή μείωση του πληθυσμού.

109)Ο οικισμός Κυπαρίσσου προήλθε εκ του τέως δήμου Παρακαμπυλίων.Ο οικισμός υπήχθη στην Επαρχία Τριγωνίδος από την Επαρχία Ευρυτανίας το 1922.Η ραγδαία πληθυσμιακή άνοδος το 1928 από το γεγονός ότι συμπεριλήφθηκε στον πληθυσμό του Κυπαρίσσου και ο πληθυσμός του συνοικισμού Κελλακίων.Από το 1971 παρατηρείται σταδιακή μείωση του πληθυσμού.

110)Προήλθε εκ του τέως δήμου Θέρμου. Ο συνοικισμός απεσπάσθη από την κοινότητα Παραβόλας. Από το 1971 κ.ε. παρατηρείται πληθυσμιακή μείωση.

111)Ο οικισμός Παλαιοκαρυάς προήλθε εκ του τέως δήμου Θέρμου. Η πληθυσμιακή μείωση το 1961 οφείλεται στην δημιουργία του συνοικισμού Αγίου Γεωργίου. Από το 1971 κ.ε. παρατηρείται πληθυσμιακή μείωση.

112)Ο συνοικισμός Λαδικού ανήκει στην κοινότητα Χαλικίου Αμβρακίας και σχηματίστηκε το 1981.

113)Ο συνοικισμός Λάκκαι ανήκει στην κοινότητα Χούνης και σχηματίστηκε το 1940. Από το 1971 παρατηρείται σταδιακή μείωση του πληθυσμού.

114)Ο συνοικισμός Λακώματα ανήκει στην κοινότητα Αγαλιανού και σχηματίστηκε το 1991.

115)Ο συνοικισμός Λαμπιρίου προήλθε εκ του τέως δήμου Αμβρακίαςκαι

σχηματίστηκε το 1912. Η πληθυσμιακή μείωση το 1928 οφείλεται στην δημιουργία των συνοικισμών Αλυκής, Παλαιοχωρίου και Πιτσέικων. Η πληθυσμιακή αύξηση το 1940 οφείλεται στο ότι οι ανωτέρω συνοικισμοί συμπεριλήφθησαν στον οικισμό Λαμπιρίου. Από το 1971 σημειώνεται σταδιακή μείωση του πληθυσμού.

116) Ο συνοικισμός Λάπατο ανήκει στην κοινότητα Αγίου Βλασίου και σχηματίστηκε το 1991.

117) Ο συνοικισμός Λάσπαι ανήκει στην κοινότητα Προσηλίων και σχηματίστηκε το 1940. Από το 1971 παρατηρείται σταδιακή μείωση του πληθυσμού.

118) Ο συνοικισμός Λάτα ανήκει στην κοινότητα Ποταμούλας και σχηματίστηκε το 1920. Από το 1961 ο συνοικισμός καταργείται. Πιθανολογείται ότι συμπεριλήφθηκε στον οικισμό Ποταμούλας

119) Ο συνοικισμός Λειβαδάκια ανήκει στον δήμο Αग्रινίου και σχηματίστηκε το 1928. Από το 1940 συμπεριλήφθηκε στον πληθυσμό του Αग्रινίου.

120) Ο συνοικισμός Λεντίνη ανήκει στην κοινότητα Σαργιάδας και σχηματίστηκε το 1920. Κατά τις απογραφές του 1928, 1940, 1951 τα πληθυσμιακά μεγέθη της Σαργιάδας και της Λεντίνης είναι ποσά αντιστρόφως ανάλογα, γεγονός που οδηγεί σε πιθανολόγηση πληθυσμιακών μετακινήσεων μεταξύ των δύο οικισμών. Από το 1961 η Λεντίνη συμπεριλήφθη στον οικισμό Σαργιάδας.

121) Ο συνοικισμός Λερέικα ανήκει στην κοινότητα Σκουτεράς και σχηματίστηκε το 1928. Από το 1940 συμπεριλήφθηκε στον πληθυσμό της Σκουτεράς.

122) Ο συνοικισμός Λεύκας σχηματίστηκε το 1940 και ανήκει στον δήμο

Αγρινίου. Οι πληθυσμιακές αυξομειώσεις οφείλονται σε μετακινήσεις προς και από τον δήμο Αγρινίου.

123)Ο συνοικισμός Λεύκας σχηματίστηκε το 1961 και ανήκει στην κοινότητα Δοκιμίου.

124)Ο οικισμός Λευκού προήλθε εκ του τέως δήμου Παμφίας. Απεσπάσθη από την κοινότητα Καλλιθέας(Προστοβάς).

125)Ο συνοικισμός Λιαγκαίικα σχηματίστηκε το 1961 και ανήκει στον δήμο Αγρινίου. Η σταδιακή πληθυσμιακή μείωση οφείλεται σε μετακινήσεις προς τον δήμο Αγρινίου.

126)Πιθανολογείται ότι στην απογραφή του 1879 οι συνοικισμοί Παραβόλα και Λιγόστιανα απογράφησαν με κοινό όνομα,χωρίς απαραίτητα να αποτελούν εννιαίο οικισμό.

127)Ο συνοικισμός Λούστρα ανήκει στην κοινότητα Καλλιθέας και σχηματίστηκε το 1961(μειώνοντας τον πληθυσμό του οικισμού Καλλιθέας).

128)Ο συνοικισμός Λουτρά σχηματίστηκε το 1991 και ανήκει στην κοινότητα Μυρτιάς.

129)Ο συνοικισμός Λουτρά ανήκει στην κοινότητα Χούνης. Σχηματίστηκε το 1961 αποτελούμενος από έναν κάτοικο(πιθανώς φύλακα). Με το πέρασμα του χρόνου παρατηρείται μετακίνηση του πληθυσμού από την Χούνη στα Λουτρά(από τον ορεινό στον ημιορεινό οικισμό). Το 1981 τα Λουτρά υπερέχουν πληθυσμιακά της Χούνης ενώ το 1991 τα πληθυσμιακά τους μεγέθη ισορροπούν.

130)Ο συνοικισμός Λυκοστόμιο ανήκει στην κοινότητα Μυρτέας(Μυρτιάς) και σχηματίστηκε το 1928.Από το 1940 συμπεριλήφθη στον πληθυσμό της

Μυρτιάς.

131)Ο συνοικισμός Μακρά Λογκά σχηματίστηκε το 1940 και ανήκει στην κοινότητα Σπαρτιά. Από το 1971 παρατηρείται σταδιακή πληθυσμιακή μείωση και του εν λόγω ορεινού οικισμού.

132)Ο συνοικισμός Μαλεβρός σχηματίστηκε το 1920 και ανήκει στην κοινότητα Κεσασέας.

133)Ο συνοικισμός Μάνδρα ανήκει στην κοινότητα Θέρμου. Η πληθυσμιακή αύξηση το 1928 οφείλεται στην μείωση του πληθυσμού του οικισμού Θέρμου. Από το 1971 παρατηρείται σταδιακή μείωση του πληθυσμού.

134)Ο συνοικισμός Μαραθιάς ανήκει στην κοινότητα Σπαρτιά. Προήλθε εκ του τέως Δήμου Παμφίας. Από το 1841 έως το 1920 συμπεριλήφθηκε στον πληθυσμό του οικισμού Σπαρτιά. Η πληθυσμιακή αύξηση το 1981 οφείλεται στην αντίστοιχη μείωση του πληθυσμού του οικισμού Σπαρτιά.

135)Ο συνοικισμός Μάραθος ανήκει στην κοινότητα Θέρμου και σχηματίστηκε το 1920.

136)Ο συνοικισμός Μαραθούλα σχηματίστηκε το 1971 και ανήκει στην κοινότητα Ανάληψης. Ο σχηματισμός του συνέβαλε στην πληθυσμιακή μείωση της Ανάληψης.

137)Ο συνοικισμός Μαυροβορός σχηματίστηκε το 1940 και ανήκει στην κοινότητα Αγίας Σοφίας.

138)Ο συνοικισμός Μαυρομάτιον σχηματίστηκε το 1920 και ανήκει στην κοινότητα Σαργιάδας. Αξιοσημείωτη είναι η πληθυσμιακή του άνοδος το 1940 η οποία αιτιολογείται από την πληθυσμιακή μείωση της Λεντίνης και την κατάργηση του γειτονικού συνοικισμού Λάτα. Η πληθυσμιακή του μείωση το 1951 αιτιολογείται από την πληθυσμιακή αύξηση των συνοικισμών

Κοκκινόλογγου, Λεντίνης και Φραγκόσκαλας.

139)Ο συνοικισμός Μαχαρίνας προήλθε από τον τέως δήμο Παμφίας.

140)Προήλθε εκ του τέως δήμου Αγρινίου. Ο συνοικισμός αποσπάσθη από την κοινότητα(νυν δήμο) Αγρινίου.Το 1991 συμπεριλήφθη στον δήμο Νεάπολης.

141)Ο συνοικισμός Μέγας Δένδρος ανήκει στην κοινότητα Θέρμου. Η πληθυσμιακή του μείωση το 1928 αιτιολογείται από την δημιουργία των συνοικισμών Καλυβίων,Κουλουριών και Μαράθου.

142)Ο συνοικισμός Μελίγκοβα σχηματίστηκε το 1920 και ανήκει στην κοινότητα Νεροχωρίου.Η πληθυσμιακή αύξηση το 1951 οφείλεται στην μείωση του πληθυσμού του οικισμού Νεροχωρίου.

143)Ο συνοικισμός Μεντζέικα σχηματίστηκε το 1920 και ανήκει στην κοινότητα Αγίου Βλασίου.Από το 1928 συμπεριλήφθηκε στον πληθυσμό του Αγίου Βλασίου.

144)Ο συνοικισμός Μητσαίικα σχηματίστηκε το 1940 και ανήκει στην κοινότητα Σπολαΐτης.Από το 1951 ο πληθυσμός τους συμπεριλήφθηκε στον πληθυσμό της Σπολαΐτης.

145)Ο συνοικισμός Μισάμπελα σχηματίστηκε το 1991 και ανήκει στην κοινότητα Νεροχωρίου.

146)

147)Ο συνοικισμός Μονόσπιτον σχηματίστηκε το 1940 και ανήκει στην κοινότητα Αγίου Βλασίου. Από το 1951 συμπεριλήφθη στον οικισμό Αγίου Βλασίου.

148)Ο συνοικισμός Μωρόσκλαβον ανήκει στην κοινότητα Σιταραλώνων. Από το 1928(δημιουργία συνοικισμού Σιταραλώνων) ο πληθυσμός σταδιακά

μειώθηκε. Το 1971 ο συνοικισμός καταργήθηκε διοικητικά και ο πληθυσμός του συμπεριλήφθη στον πληθυσμό των Σιταραλώνων.

149)Ο συνοικισμός Μπαρλικέικα σχηματίστηκε το 1920 και ανήκε στην κοινότητα Σιτομένων. Από το 1928 συμπεριλήφθη στον οικισμό Σιτομένων.

150)Ο συνοικισμός Μπασδουναίικα σχηματίστηκε το 1971 και ανήκει στην κοινότητα Χούνης. Ο πληθυσμός του σταδιακά μειώνεται.

151)Ο συνοικισμός Μπόκρη σχηματίστηκε το 1991 και ανήκει στην κοινότητα Αγίου Βλασίου.

152)Ο συνοικισμός Μπούζιον σχηματίστηκε το 1940 και ανήκει στον δήμο Αγρινίου. Οι πληθυσμιακές αυξομειώσεις οφείλονται σε μετακινήσεις προς και από τον δήμο Αγρινίου

153)Προήλθε εκ του τέως δήμου Παμφίας. Η πληθυσμιακή μείωση του συνοικισμού Μυρτέας το 1928 αιτιολογείται από την δημιουργία των συνοικισμών Λυκοστόμιον,Παλαιόμυλος,Πεζούλια και Πέρεβος.Η πληθυσμιακή αύξηση το 1940 οφείλεται στην διοικητική κατάργηση των συνοικισμών Λυκοστομίου και Πεζουλίων. Η πληθυσμιακή μείωση το 1951 οφείλεται στην αύξηση του πληθυσμού του Παλαιόμυλου και Περέβου. Από το 1971 παρατηρείται σταδιακή πληθυσμιακή μείωση.

154)Προήλθε εκ του τέως δήμου Θέρμου.Η Νέα Αβόρανη Απεσπέσθη από την κοινότητα Καινουρίου.Πιθανολογείται ότι οι πληθυσμιακές αυξομειώσεις οφείλονται σε μετακινήσεις προς και από την κοινότητα Καινουρίου.

155)Ο συνοικισμός Νεάπολη σχηματίστηκε το 1928 και ανήκει στην κοινότητα Σπολα'ίτης.Η πληθυσμιακή αύξηση το 1940 οφείλεται στην διοικητική κατάργηση των συνοικισμών Αλώνια,Παναγιά Υψηλή και Κοκκίνης.Η πληθυσμιακή αύξηση το 1971 οφείλεται στην μείωση του πληθυσμού των

συνοικισμών Σπολαΐτης,Μητσαΐκων και Υψηλής Παναγιάς.Το 1981 αποτελεί αυτόνομο δήμο(Ρουσσαΐκων) και πιθανώς προσαρτώνται σε αυτόν οι συνοικισμοί Μητσαΐκα και Υψηλή Παναγιά.Το 1991 αποτελεί συνοικισμό του δήμου Νεαπόλεως στον οποίο συμπεριλαμβάνονται και οι συνοικισμοί Τριανταΐκα,Ελαιόφυτο,Μεγάλη Χώρα οι οποίοι πιθανώς προσαρτούν μερους του πληθυσμού της Νεάπολης.

156)Προήλθε εκ του τέως δήμου Παμφίας. Ο συνοικισμός Σομπονίκου(Νερομάννας) απεσπάσθη από την κοινότητα Θέρμου. (Για την πληθ.εξέλιξη βλέπε οικ.Κρύου Νερού και Βαρειάς). Από το 1971 κ.ε. παρατηρείται πληθυσμιακή μείωση.

157)Ο συνοικισμός Νεροσύρτης ανήκει στην κοινότητα Χαλικίου Αμβρακίας.Απεσπάσθη από την κοινότητα Δρυμώνος..Η μείωση του πληθυσμού από το 1971 κ.ε. ακολουθεί το παράδειγμα όλων των ορεινών οικισμών.

158)Προήλθε εκ του τέως δήμου Αμβρακίας. Ο συνοικισμός Νεροχώρι απεσπάσθη από την κοινότητα Δρυμόνα.(Για την πληθ.εξέλιξη βλέπε οικ.Μελίγκοβας) .Από το 1971 παρατηρείται σταδιακή μείωση του πληθυσμού.

159)Ο συνοικισμός Νωτάρι προήλθε εκ του τέως δήμου Αμβρακίας.

160)Ο συνοικισμός Ξυλοπέραμα σχηματίστηκε το 1951 και ανήκε στην κοινότητα Αμπελίων. Από το 1971 συμπεριλήφθη στον πληθυσμό των Αμπελίων.

161)Προήλθε εκ του τέως δήμου Παμφίας. Ο συνοικισμός Παλαιόμυλος σχηματίστηκε το 1928.(Για την πληθ.εξέλιξη βλέπε οικ.Μυρτέας). Η πληθυσμιακή αύξηση το 1961 πιθανώς οφείλεται στην διοικητική κατάργηση του συνοικισμού Πέρεβος.

162)Ο συνοικισμός Παλαιόπυργος προήλθε εκ του τέως δήμου Αγρινίου.

163)Ο συνοικισμός Παλαιοχούνη σχηματίστηκε το 1981 και ανήκει στην κοινότητα Χούνης.

164)Ο συνοικισμός Παλαιοχώρι σχηματίστηκε το 1928 και ανήκει στην κοινότητα Λαμπιρίου. Από το 1940 συμπεριλήφθη στον πληθυσμό του Λαμπιρίου.

165)Ο συνοικισμός Παλαιοχώρια σχηματίστηκε το 1961 και ανήκει στην κοινότητα Χούνης. Από το 1971 παρατηρείται σταδιακή μείωση του πληθυσμού.

166)Ο συνοικισμός Παλαιοχώριον σχηματίστηκε το 1961 και ανήκει στην κοινότητα Καστανούλας. Το 1981 ερρημώθηκε.

167)Ο συνοικισμός Παλιουριά σχηματίστηκε το 1981 και ανήκει στην κοινότητα Ανάληψης.

168)Προήλθε εκ του τέως δήμου Παμφίας. Ο συνοικισμός Γούστιανη απεσπάσθη από την κοινότητα Καλουδίου.

169)Ο συνοικισμός Παναιτωλίου προήλθε εκ του τέως δήμου Θέρμου. Η πληθυσμιακή αύξηση το 1940 οφείλεται στην διοικητική κατάργηση του συνοικισμού Χαλικίου.

170)Ο συνοικισμός Παντάνασσα προήλθε εκ του τέως δήμου Θέρμου. Σχηματίστηκε το 1912.

171)Ο συνοικισμός Παραβόλα προήλθε εκ του τέως δήμου Θέρμου. Η πληθυσμιακή αύξηση το 1928 οφείλεται στην διοικητική κατάργηση των συνοικισμών Αφράτου και Αχόμοβου. Η πληθυσμιακή αύξηση το 1971 οφείλεται στην μείωση του πληθυσμού των συνοικισμών Πλατανιά και

Τραγάνας. Από το 1991 αποτελεί ομόνυμο δήμο που περιλαμβάνει τους συνοικισμούς Παραβόλα, Αγία Βαρβάρα, Άγιο Ιωάννη, Αφράτο, Κάτω Τραγάνα, Περιστέρι, Πλατανιάς, Τραγάνα.

172)Ο συνοικισμός Παραβόλα προήλθε εκ του τέως δήμου Θέρμου. Η πληθυσμιακή μείωση το 1981 οφείλεται στην δημιουργία του συνοικισμού Αγίου Ιωάννη.

173)Ο συνοικισμός Πατουλιά σχηματίστηκε το 1971 και ανήκει στον δήμο Αγρινίου. Οι πληθυσμιακές αυξομειώσεις οφείλονται σε μετακινήσεις προς και από τον δήμο Αγρινίου

174)Ο συνοικισμός Πατρική σχηματίστηκε το 1928 και ανήκει στην κοινότητα Σαργιάδας. Από το 1940 συμπεριλήφθη στον πληθυσμό της Σαργιάδας.

175)Ο συνοικισμός Παχτήριον σχηματίστηκε το 1940 και ανήκει στην κοινότητα Αγίου Βλασίου. Από το 1951 συμπεριλήφθη στον πληθυσμό του Αγίου Βλασίου.

176)Ο συνοικισμός Πεζούλια σχηματίστηκε το 1928 και ανήκει στην κοινότητα Μυρτέας. Από το 1940 συμπεριλήφθη στον πληθυσμό της Μυρτέας.

177)Ο συνοικισμός Πελεκούδες σχηματίστηκε το 1928 και ανήκει στην κοινότητα Σιδήρων. Πιθανολογείται ότι στον συγκεκριμένο συνοικισμό μετακινήθηκαν κάποιοι κάτοικοι των Σιδήρων μετά την εκκένωσή τους.

178)Ο συνοικισμός Πεντακόρφου προήλθε εκ του τέως δήμου Παρακαμπυλίων. Από το 1971 παρατηρείται σταδιακή πληθυσμιακή μείωση και του εν λόγω ορεινού οικισμού.

179)Ο συνοικισμός Πέρεβος σχηματίστηκε το 1928 και ανήκει στην κοινότητα Μυρτέας. (Για την πληθ. εξέλιξη βλέπε οικ. Μυρτέας).

180)Ο οικισμός Πετροχώρι προήλθε εκ του τέως δήμου Παμφίας. Η πληθυσμιακή αύξηση το 1940 αιτιολογείται από το γεγονός ότι σε αυτή την απογραφή συμπεριλήφθη στον πληθυσμό του και ο πληθυσμός του συνοικισμού Πριονείκα.

181)Ο συνοικισμός Πήδημα σχηματίστηκε το 1928 και ανήκει στην κοινότητα Αγίου Βλασίου.(Για την πληθ.εξέλιξη βλέπε οικ Άνω Αγίου Βλασίου).Το 1971 ο συνοικισμός καταργείται διοικητικά.

182)Ο συνοικισμός Πίνη σχηματίστηκε το 1971 και ανήκει στην κοινότητα Αβαρικού.

183)Ο συνοικισμός Πιπέριον σχηματίστηκε το 1940 και ανήκει στην κοινότητα Καλυβίων. Από το 1961 συμπεριλήφθη στον πληθυσμό των Καλυβίων.

184)Ο συνοικισμός Πιτσέικα σχηματίστηκε το 1928 και ανήκει στην κοινότητα Λαμπιρίου. Από το 1950 συμπεριλήφθη στον πληθυσμό του Λαμπιρίου.

185)Ο συνοικισμός Πλατανιάς σχηματίστηκε το 1928 αποσπασθείς από την κοινότητα Ζακονίνων(Παλαιοκαρυάς) και ανήκει στην κοινότητα Παραβόλας.

186)Ο συνοικισμός Πλάτανος σχηματίστηκε το 1991 και ανήκει στην κοινότητα Αμπελίων.

187)Ο συνοικισμός Πλάτανος προήλθε εκ του τέως δήμου Θέρμου.

188)Ο συνοικισμός Πλάτανος προήλθε εκ του τέως δήμου Αγρινίου και ανήκει στην κοινότητα Καλυβίων.

189)Ο συνοικισμός Πλάτ-Μυλ σχηματίστηκε το 1928 και ανήκε στην κοινότητα Αμπελίων. Απεσπάσθη από την κοινότητα Αγίου Βλασίου. Από το 1940 συμπεριλήφθη στον πληθυσμό των Αμπελίων.

190)Ο συνοικισμός Ποταμούλα αποσπάσθη από την κοινότητα Πεντακόρφου

.Από το 1896 έως το 1940 συμπεριλήφθηκε στον πληθυσμό του οικισμού Πεντακόρφου. Το 1951 αποτέλεσε αυτόνομο οικισμό. Η πληθυσμιακή αύξηση το 1971 οφείλεται στην μείωση του πληθυσμού του συνοικισμού Τσουναίικων.

191)Ο συνοικισμός Πούλιнос σχηματίστηκε το 1920 και ανήκει στην κοινότητα Κονίσκης.(Για την πληθ.εξέλιξη βλέπε οικ Κονίσκης).Η πληθυσμιακή μείωση του συνοικισμού το 1940 αποτελεί κοινό χαρακτηριστικό των συνοικισμών που αποτελούν την κοινότητα..Η μείωση του πληθυσμού από το 1971 κ.ε. ακολουθεί το παράδειγμα όλων των ορεινών οικισμών.

192)Ο συνοικισμός Πουρνάρα σχηματίστηκε το 1940 και ανήκει στην κοινότητα Αγίας Σοφίας.(Για την πληθ.εξέλιξη βλέπε οικ Αγίας Σοφίας).

193)Ο συνοικισμός Πριοναίικα ανήκει στην κοινότητα Πετροχωρίου. Από το 1940 έως το 1951 συμπεριλήφθηκε διοικητικά στον οικισμό Πετροχωρίου.

194)Ο συνοικισμός Πυργίον ανήκει στον δήμο Αγρινίου. Οι πληθυσμιακές αυξομειώσεις οφείλονται σε μετακινήσεις προς και από τον δήμο Αγρινίου. Από το 1971 παρατηρείται σταδιακή μείωση του πληθυσμού.

195)Ο συνοικισμός Ραΐνα σχηματίστηκε το 1971 και ανήκει στην κοινότητα Σκουτεσιάδος.

196)Ο συνοικισμός Ρεΐκια σχηματίστηκε το 1971 και ανήκει στην κοινότητα Αμπελίων. Από το 1981 συμπεριλήφθη στον οικισμό των Αμπελίων.

197)Ο συνοικισμός Ρίον σχηματίστηκε το 1971 και ανήκει στην κοινότητα Χούνης. Ως ορεινός οικισμός,ακολουθεί πτωτική πληθυσμιακή πορεία.

198)Ο συνοικισμός Ρόγγια σχηματίστηκε το 1928 και ανήκει στην κοινότητα Χρυσοβίτης. Ο σχηματισμός του συνετέλεσε στην πληθυσμιακή μείωση της Χρυσοβίτσας. Από το 1971 παρατηρείται σταδιακή μείωση του πληθυσμού.

199)Ο συνοικισμός Σαργιάδα προήλθε εκ του τέως δήμου Παρακαμπυλίων. Η κοινότητα υπήχθη στην επαρχία Τριχωνίδος από την επαρχία Ευρυτανίας. Η πληθυσμιακή αύξηση το 1940 οφείλεται στην μείωση του πληθυσμού του συνοικισμού Λεντίνης. Η πληθυσμιακή μείωση το 1951 οφείλεται στην αύξηση του πληθυσμού των συνοικισμών Λεντίνης,Κοκκινολόγγου και Φραγκόσκαλας. Η πληθυσμιακή αύξηση το 1961 οφείλεται στην μείωση του πληθυσμού των συνοικισμών Μαυρομματίου και Φραγκόσκαλας. Από το 1971 παρατηρείται σταδιακή μείωση του πληθυσμού.

200)Ο συνοικισμός Σελενίκου ανήκε στον τέως δήμο Παμφίας.

201))Προήλθε εκ του τέως δήμου Παρακαμπυλίων.Απεσπάσθη από την κοινότητα Ψηλοβράχου.Ο συνοικισμός Σίδηρα ανήκει στην κοινότητα Σιδήρων.Εκκενώθη κατόπιν κρατικής αποφάσεως.

202)Ο οικισμός Σιταράλωνα προήλθε εκ του τέως δήμου Παμφίας και ανήκει στην κοινότητα Σιταραλώνων. Η πληθυσμιακή μείωση το 1928 οφείλεται στον σχηματισμό του συνοικισμού Μπρόσκλαβον. Η πληθυσμιακή αύξηση το 1951και 1961 οφείλεται στην μείωση του πληθυσμού του συνοικισμού Μπρόσκλαβον. Από το 1971 παρατηρείται σταδιακή μείωση του πληθυσμού.

203)Ο οικισμός Σιτόμενα προήλθε εκ του τέως δήμου Θέρμου και ανήκει στην κοινότητα Σιτομένων.Η πληθυσμιακή μείωση το 1920 οφείλεται στον σχηματισμό του συνοικισμού Μπαρλικέικα.Η πληθυσμιακή αύξηση το 1940 κ.ε. οφείλεται στην διοικητική κατάργηση του συνοικισμού Μπαρλικέικα.

204)Ο συνοικισμός Σκαλιτίνα σχηματίστηκε το 1940 και ανήκει στην κοινότητα Αγίου Βλασίου.(Για την πληθ.εξέλιξη βλέπε οικ Αγίου Βλασίου).

205)Ο συνοικισμός Σκιαδαίικα σχηματίστηκε το 1981 και ανήκει στην κοινότητα Χούνης.

206)Ο οικισμός Σκουτερά προήλθε εκ του τέως δήμου Θέρμου και ανήκει στην κοινότητα Σκουτεράς. Η πληθυσμιακή μείωση το 1928 οφείλεται στον σχηματισμό των συνοικισμών Ελληνικού,Λερέικα,Συγγενείκα,Σταματογιαννείκα. Η πληθυσμιακή αύξηση το 1940 και 1951 οφείλεται στο ότι στο πληθυσμό της συμπεριλήφθη και ο πληθυσμός των συνοικισμών Ελληνικού,Λερέικα,Συγγενείκα. Η αξιοσημείωτη πληθυσμιακή μείωση το 1971 οφείλεται στον ανασχηματισμό του συνοικισμού Ελληνικόν.

207)Ο συνοικισμός Σκουτεσιάδα ανήκει στην κοινότητα Σκουτεσιάδας και αποσπάσθη από την κοινότητα Σκουτεράς.Η πληθυσμιακή μείωση το 1961 οφείλεται στον σχηματισμό του συνοικισμού Ραΐνας.Η πληθυσμιακή αύξηση το 1961κ.ε. οφείλεται στην αντίστοιχη μείωση του πληθυσμού του οικισμού Ραΐνας.

208)Ο συνοικισμός Συγγουνείκα ανήκει στην κοινότητα Σκουτεράς.Απογράφεται ως αυτόνομος συνοικισμός στις απογραφές του 1835,1836,1841,1928,1961-1991 καθορίζοντας εν μέρει τις αντίστοιχες πληθυσμιακές αυξομειώσεις του οικισμού Σκουτεράς.

209)Ο συνοικισμός Σπαρτιά ανήκει στην κοινότητα Σπαρτιά.Προήλθε εκ του τέως δήμου Θέρμου. (Για την πληθ.εξέλιξη βλέπε οικ Κλοποτά,Κουφάλα,Μακρειά Λογκά). Ο πληθυσμός του συνοικισμού ακολουθεί πτωτική πορεία ακολουθώντας αυτή ολόκληρης της ορεινής κοινότητας Σπαρτιά.

210)Ο συνοικισμός Σπολάιτα ανήκει στην κοινότητα Σπολαΐτης.Προήλθε εκ του τέως δήμου Αγρινίου.Πιθανολογείται ότι οι εννίοτε πληθυσμιακές αυξομειώσεις οφείλονται σε μετακινήσεις προς και από τον δήμο Αγρινίου.Πρέπει να αναφερθεί ότι η μεγάλη πληθυσμιακή μείωση το 1928 οφείλεται στον σχηματισμό των συνοικισμών Αλώνια,Κοκκίνης,Παναγιά-

Υψηλή,Ρουσείκα.Η πληθυσμιακή αύξηση το 1940 και 1951 οφείλεται στο γαγονός ότι στον πληθυσμό της συμπεριλήθησαν οι συνοικισμοί Αλώνια,Κοκκίνης,Παναγιά-Υψηλή.Η πληθυσμιακή αύξηση το 1971 πιθανώς οφείλεται στην αντίστοιχη μείωση του συνοικισμού Μητσαίικα.

211)Ο συνοικισμός Σταματογιανναίικα ανήκει στην κοινότητα Σκουτεράς. Από το 1861 έως και το 1920 συμπεριλήφθη στον οικισμό Σκουτεράς. Ο σχηματισμός τους εκ νέου το 1928 οδήγησε στην πληθυσμιακή μείωση του οικισμού Σκουτεράς. Η πληθυσμιακή μείωση των Σταματογιανναίικων το 1940 είναι άμεσα συνδεδεμένη με την πληθυσμιακή αύξηση της Σκουτεράς. (Ανάλογο φαινόμενο παρατηρείται κατά την απογραφή του 1991).Αντίθετα,η πληθυσμιακή αύξηση των Σταματογιανναίικων το 1971 είναι άμεσα συνδεδεμένη με την πληθυσμιακή μείωση της Σκουτεράς.

212)Ο συνοικισμός Σταυρός σχηματίστηκε το 1961 και ανήκει στην κοινότητα Αμπελίων.Από το 1971 παρατηρείται σταδιακή μείωση του πληθυσμού.

213)Ο συνοικισμός Στεκούλα σχηματίστηκε το 1991 και ανήκει στην κοινότητα Σπαρτιά.

214)Ο συνοικισμός Στρυγανιά ανήκει στην κοινότητα Σπαρτιά. Η πληθυσμιακή μείωση της Στρυγανιάς το 1940 και 1951 οφείλεται στην πληθυσμιακή αύξηση του οικισμού Σπαρτιάς.

215)Ο συνοικισμός Στρογγυλαίικα σχηματίστηκε το 1951 και ανήκει στον δήμο Αγρινίου. Οι πληθυσμιακές αυξομειώσεις οφείλονται σε μετακινήσεις προς και από τον δήμο Αγρινίου. Η πληθυσμιακή του μείωση υποδεικνύει εμφανή απορρόφησή του από το γειτονικό αστικό κέντρο.

216)Ο συνοικισμός Σχίνος σχηματίστηκε το 1940 και ανήκει στον δήμο Αγρινίου.Οι πληθυσμιακές αυξομειώσεις οφείλονται σε μετακινήσεις προς και από τον δήμο Αγρινίου.Η πληθυσμιακή του μείωση υποδεικνύει εμφανή

απορρόφησή του από το συγκριτικά πεδινότερο αστικό κέντρο.

217)Ο συνοικισμός Σχοινιάς σχηματίστηκε το 1991 και ανήκει στην κοινότητα Παντανάσσης.

218)Ο συνοικισμός Ταμπακόμυλοι σχηματίστηκε το 1928 και ανήκε στον δήμο Αγρινίου. Από το 1940 συμπεριλήφθη στον δήμο του Αγρινίου.

219)Ο συνοικισμός Ταξιάρχης ανήκει στην κοινότητα Θέρμου. Από το 1971 παρατηρείται σταδιακή μείωση του πληθυσμού.

220)Ο συνοικισμός Τζέλου ανήκε στον τέως δήμο Αγρινίου.

221)Ο συνοικισμός Τσουκαλάδα ή Τζουκαλάδα προήλθε στον τέως δήμο Θεστιέων.

222)Ο συνοικισμός Τραγάνα σχηματίστηκε το 1961 και ανήκει στην κοινότητα Ανάλιψης. Από το 1971 καταργήθηκε διοικητικά.

223)Ο συνοικισμός Τραγάνα ανήκει στην κοινότητα Παραβόλας. Η πληθυσμιακή μείωση της Τραγάνας το 1928 οφείλεται στην πληθυσμιακή αύξηση του οικισμού Παραβόλας. Η πληθυσμιακή μείωση της Τραγάνας το 1951 οφείλεται στον διοικητικό διαχωρισμό του οικισμού σε Τραγάνα και Κάτω τραγάνα. Η πληθυσμιακή μείωση της Τραγάνας το 1971 οφείλεται στην πληθυσμιακή αύξηση του οικισμού Παραβόλας. Η πληθυσμιακή μείωση της Τραγάνας το 1981 οφείλεται στην πληθυσμιακή αύξηση των οικισμών Κάτω Τραγάνας και Πλατανιά.

224)Ο συνοικισμός Τριανταίικα σχηματίστηκε το 1940 και ανήκει στην κοινότητα Ελαιοφύτου.Ο σχηματισμός του συνέβαλε στην μείωση του πληθυσμού του οικισμού Ελαιοφύτου.Ο συνοικισμός Τριανταίικα ακολουθεί ανοδική πληθυσμιακή πορεία η οποία εντάσσεται στη αντίστοιχη πορεία ολόκληρης της κοινότητας Ελαιοφύτου.Η ραγδαία πληθυσμιακή αύξηση των

Τριανταίικων το 1991 οφείλεται στην αντίστοιχη πληθυσμιακή μείωση του οικισμού Ελαιοφύτου και στην ενσωμάτωση και των δύο στον δήμο Νεαπόλεως.

225)Ο συνοικισμός Τσιρνόκος σχηματίστηκε το 1928 και ανήκει στην κοινότητα Αργυρού Πηγαδίου.Από το 1940 συμπεριλήφη στον οικισμό Αργυρού Πηγαδίου.

226)Ο συνοικισμός Τσουναίικα σχηματίστηκε το 1961 και ανήκει στην κοινότητα Ποταμούλας. Η πληθυσμιακή μείωση των Τσουναίικων το 1971 οφείλεται στην πληθυσμιακή αύξηση του οικισμού Ποταμούλα.

227)Ο συνοικισμός Τσιφέικα σχηματίστηκε το 1928 και ανήκε στην κοινότητα Καινουρίου. Από το 1940 συμπεριλήφθη στην κοινότητα Καινουρίου .

228)Ο συνοικισμός Υψηλή Παναγιά σχηματίστηκε το 1928 και ανήκει στην κοινότητα Σπολαίτης. Απο το 1940 έως το 1951 συμπεριλήφθη στον οικισμό Σπολαίτα. Από το 1961 έως το 1981 αποτελεί αυτόνομο συνοικισμό.(Για την πληθ.εξέλιξη βλέπε οικ Σπολαίτης,Ρουσσαίικων).

229)Ο συνοικισμός Φλεσουριά σχηματίστηκε το 1940 και ανήκει στην κοινότητα Ανάληψης.Από το 1971 ο συνοικισμός καταργήθηκε και ο πληθυσμός του συμπεριλήφθη στον οικισμό Αναλήψεως.(Για την πληθ.εξέλιξη βλέπε οικ Ανάληψης)

230)Ο συνοικισμός Φραγκόσκαλα σχηματίστηκε το 1940 και ανήκει στην κοινότητα Σαργιάδας. (Για την πληθ.εξέλιξη βλέπε οικ Σαργιάδας)

231)Ο συνοικισμός Φτελόβρυσον ανήκε στον τέως δήμου Θυάμου.

232)Ο συνοικισμός Χαλίκι προήλθε εκ του τέως δήμου Αμβρακίας. Απεσπάσθη από την κοινότητα Δρυμώνος το 1931. Η πληθυσμιακή μείωση του Χαλικίου το 1971 οφείλεται και στην πληθυσμιακή αύξηση του οικισμού

Μαχαλάς.

233)Ο συνοικισμός Χαλίκι ανήκει στην κοινότητα Παναιτωλίου. Το περί αναγνώρισεως Κοινότητας Χαλικίου Β.Δ ακυρώθηκε διά αποφάσεως του Συμβουλίου Επικρατείας,οπότε ο πληθυσμός του συγκεκριμένου οικισμού απόγράφεται ως τμήμα της κοινότητας Παναιτωλίου.

234)Ο συνοικισμός Χάραμα σχηματίστηκε το 1991 και ανήκει στην κοινότητα Αγαλιανού.

235)Ο συνοικισμός Χαραυγή σχηματίστηκε το 1928 και ανήκει στην κοινότητα Σιδήρων. Από το 1940 ο συνοικισμός καταργήθηκε και ο πληθυσμός του συμπεριλήφθηκε στον πληθυσμό των Σιδήρων. Μετά την εκκένωση των Σιδήρων, ο πληθυσμός τους φαίνεται να καταφεύγει στον οικισμό Χαραυγή,ο οποίος ιδρύεται εκ νέου.

236)Ο συνοικισμός Χούνη προήλθε εκ του τέως δήμου Παρακαμπυλίων.Η πληθυσμιακή μείωση το 1940 οφείλεται στον σχηματισμό του συνοικισμού Λάκκai.Η πληθυσμιακή μείωση το 1961 οφείλεται στον σχηματισμό των συνοικισμών Παλαιοχώρια και Λουτρά.Η πληθυσμιακή μείωση το 1971 οφείλεται στον σχηματισμό των συνοικισμών Κάμπος,Μπασδουναίικα και Ρίον.Η πληθυσμιακή μείωση το 1981 οφείλεται στον σχηματισμό των συνοικισμών Παλαιοχούνη και Σκιαδαίικα.

237)Ο συνοικισμός Χρυσοβίτσης προήλθε εκ του τέως δήμου Παμφίας. Η πληθυσμιακή μείωση το 1971 οφείλεται στον σχηματισμό των συνοικισμών Δοκίμια και Ρόγγια. Από το 1971 παρατηρείται σταδιακή μείωση του πληθυσμού.

238)Ο συνοικισμός Ψηλοβράχου προήλθε εκ του τέως δήμου Παρακαμπυλίων και ανήκει στην κοινότηταΨηλοβράχου. Η πληθυσμιακή μείωση το 1928 οφείλεται στον σχηματισμό των συνοικισμών Αγία Τριάς

Γούναρη,Λογκίστη,Χαράστη. Η αύξηση του 1940 δικαιολογείται από το γεγονός ότι συμπεριλήφθησαν στον Ψηλόβραχο οι συνοικισμοί Άγιος Βασίλειος,Λογκίστη και Χαράστη,οι οποίοι καταργήθηκαν.Ο πληθυσμός του μειώνεται σταδιακά και ο κύριος όγκος του πληθυσμού της κοινότητας συγκεντρώνεται στον οικισμό Αγία Τριάδα Γούναρη.

ΣΧΟΛΙΑ ΠΙΝΑΚΑ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΞΗΡΟΜΕΡΟΥ

1. Προήλθε εκ του Δήμου Ανακτορίων. Ο σχηματισμός του περιγράφει μέρος της πληθυσμιακής μείωσης της κοινότητας Περατιάς. Στην απογραφή του 1928 συγχωνεύτηκε με την προαναφερθείσα κοινότητα. Η επανεμφάνισή του οικισμού στην απογραφή του 1940 συνδέεται με την πληθυσμιακή μείωση της Περατιάς και την κατάργηση του συνοικισμού Χειμαδιού.
2. Πιθανολογείται ότι η κατάργηση της κοινότητας οδήγησε στην πληθυσμιακή αύξηση της κοινότητας Μοναστηρακίου και Καρυάς.
3. Διαλελυμένη Μονή. Οι πληθυσμιακές καταγραφές συνδέονται με το ανθρώπινο δυναμικό της Μονής.
4. Ο σχηματισμός του συνοικισμού συνετέλεσε στην πληθυσμιακή μείωση της Περατιάς το 1920. Η ακόλουθη ενσωμάτωση του Αγίου Ιωάννη στην κοινότητα Περατιάς οδήγησε στην πληθυσμιακή διόγκωση της δεύτερης.
5. Προσφυγικός συνοικισμός. Η ενσωμάτωσή του στην κοινότητα Αετού οδήγησε στην πληθυσμιακή της αύξηση το 1961.
6. Ο συνοικισμός απεσπάσθη εκ της κοινότητας Αετού.
7. Προήλθε εκ του Δήμου Ανακτορίων. Απεσπάσθη εκ της κοινότητας Βονίτισης. Πρόκειται για οικισμό του οποίου ο πληθυσμός ήταν στην πλειοψηφία του προσφυγικός.
8. Στις απογραφές του 1940 και 1951 συμπεριλαμβάνεται στους συνοικισμούς

της κοινότητας Περατιάς αλλά παρουσιάζει μηδενικό πληθυσμιακό όγκο.

9. Απεσπάρθη από της κοινότητα Παπαδάτου και συνέβαλε στην πληθυσμιακή της αποδυνάμωση.

10. Διαλελυμένη Μονή. Οι πληθυσμιακές καταγραφές συνδέονται με το ανθρώπινο δυναμικό της Μονής.

11. Απεσπάρθη εκ της κοινότητας Προδρόμου και συνέβαλε στην μείωση του πληθυσμού της. Η πληθυσμιακή μείωση από το 1971 κ.ε. ακολουθεί το παράδειγμα της γειτονικής πόλης του Αστακού.

12. Ο συνοικισμός ενσωματώθηκε στην κοιν Περατιάς και συνέβαλε στην πληθυσμιακή της ενδυνάμωση.

13. Προήλθε εκ του τέως Δήμου Εχίνου. Η αδυναμία εξαγωγής ασφαλών συμπερασμάτων για την πληθυσμιακή αυξομείωση από το 1879 έως το 1907 οφείλεται στον ελλιπή χαρακτήρα κάποιων εκ των απογραφών(πληθυσμός κατά δήμους).

14,Συνοικισμός που εξυπηρετούσε τον ανεφοδιασμό των μικρών πλοίων στον όρμο. Ο συνοικισμός ενσωματώθηκε στο συνοικισμό του Ακτίου.

15. Η ραγδαία αύξηση του πληθυσμού το 1920 πιθανολογείται ότι οφείλεται στην μετακίνηση πληθυσμών από το συνοικισμό "Πούντα" της Πρεβέζης.

16. Πιθανολογείται ότι η σύσταση του συνοικισμού οφείλεται στην τουριστική ανάπτυξη της κοντινής στην κοινότητα περιοχής "Πλαγιά".

17. Συνοικισμός της κοινότητας Θυρίου. Από το 1961 κ.ε. πιθανολογείται μετακίνηση του πληθυσμού προς τους πεδινούς συνοικισμούς που συναποτελούν την κοινότητα Θυρίου.

18. Προήλθε εκ του τέως Δήμου Σολίου. Η πληθυσμιακή μείωση από το 1971 κ.ε. ακολουθεί το παράδειγμα όλων των ορεινών οικισμών της επαρχίας.

19. Πρόκειται για τον πληθυσμό του λιμένος, ο οποίος αργότερα συμπεριλήφθηκε στον πληθυσμό του Αστακού

20. Προήλθε εκ του τέως Δήμου Αστακού. Η πληθυσμιακή αύξηση του 1844

οφείλεται στη συγχώνευση του Δήμου Μαραθιά της επαρχίας Ακαρνανίας. Η ραγδαία πληθυσμιακή αύξηση του 1907 οφείλεται στην εισροή μεγάλου μεταναστευτικού κύματος από τη Λευκάδα. Η μαζική καταστροφή των αμπελιών οδήγησε σε εσωτερική οικονομική μετανάστευση. Η πληθυσμιακή αποδυνάμωση του 1920 πιθανολογείται ότι συνδέεται με την αντίστοιχη ενίσχυση των κοινοτήτων- δορυφόρων Βασιλόπουλου, Βλιζιανών, Μαχαιρά, Χρυσοβίτσας, Προδρόμου και Σκουρτούς. Η πληθυσμιακή διόγκωση στα τέλη του 19ου αι. οφείλεται στην πληθυσμιακή μετάγγιση από τα Ιόνια νησιά.

21. Προήλθε εκ του Δήμου Εχίνου και απεσπάσθη εκ της κοινότητας Βουστρίου. Η πληθυσμιακή αποδυνάμωση από το 1971 κ.ε. ακολουθεί το παράδειγμα της πλειοψηφίας των οικισμών του ορεινού χώρου.

22. Προήλθε εκ του τέως Δήμου Ανακτορίων. Πρόκειται για έρημη νησίδα

23. Ο συνοικισμός αποτελούνταν κυρίως από το εργατικό δυναμικό του Βάλτου (βαμβακοκαλλιέργειες). Η σταδιακή αποξήρανση του βάλτου συνδέθηκε με την πληθυσμιακή αποδυνάμωση του οικισμού.

24. Προήλθε εκ του τέως Δήμου Σολλίου. Η αδυναμία εξαγωγής ασφαλών συμπερασμάτων για την πληθυσμιακή αυξομείωση από το 1879 έως το 1907 οφείλεται στον ελλιπή χαρακτήρα κάποιων εκ των απογραφών (πληθυσμός κατά δήμους). Η μείωση του πληθυσμού το 1920 πιθανολογείται ότι οφείλεται στην αντίστοιχη πληθυσμιακή ενίσχυση του γειτονικού οικισμού Βάτου. Η πληθυσμιακή μείωση του 1951 πιθανολογείται ότι συνδέεται με τις συνέπειες του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Στις απογραφές του 1971 και 1981 ο οικισμός αποδυναμώνεται πληθυσμιακά ενώ ενισχύεται ο γειτονικός συνοικισμός των Γεωργουλείικων. Η απογραφή του 1991 παρουσιάζει αντίστροφα αποτελέσματα. Πιθανολογείται ότι η πληθυσμιακή καταγραφή συνδέεται περισσότερο με γραφειοκρατικούς χειρισμούς παρά με πραγματικές πληθυσμιακές μετακινήσεις.

25. Προήλθε εκ του τέως Δήμου Αστακού και απεσπάσθη εκ της κοινότητας

Καραϊσκάκη. Η αδυναμία εξαγωγής ασφαλών συμπερασμάτων για την πληθυσμιακή αυξομείωση από το 1879 έως το 1907 οφείλεται στον ελλιπή χαρακτήρα κάποιων εκ των απογραφών(πληθυσμός κατά δήμους). Η πληθυσμιακή διόγκωση του 1920 ίσως οφείλεται σε μετακινήσεις πληθυσμών από τον Αστακό και τα Αγράμπελα. Η [πληθυσμιακή μείωση του 1961 οφείλεται στην πληθυσμιακή διόγκωση του συνοικισμού Παναγιάς. Από την επόμενη απογραφή οι δύο οικισμοί ενώνονται κι έτσι η κοινότητα Βασιλόπουλου επανακτά τον πληθυσμιακό της όγκο.

26. Προήλθε εκ του τέως Δήμου Σολλίου. Απεσπάσθη εκ της κοινότητος Βάρνακα. Για την πληθυσμιακή εξέλιξη βλέπε κοινότητα Βάρνακα. Η πληθυσμιακή μείωση από το 1971, 1981 ακολουθεί το παράδειγμα της πλειοψηφίας των οικισμών του ορεινού χώρου. Η ενίσχυση του πληθυσμού στην απογραφή του 1991 αντικατοπτρίζει τη μερική πληθυσμιακή αποδυνάμωση της κοινότητας Βάρνακα.

27. Προήλθε εκ του τέως Δήμου Αστακού. Η αδυναμία εξαγωγής ασφαλών συμπερασμάτων για την πληθυσμιακή αυξομείωση από το 1879 έως το 1907 οφείλεται στον ελλιπή χαρακτήρα κάποιων εκ των απογραφών(πληθυσμός κατά δήμους).

28. Έρημη νησίδα

29. Συνοικισμός που εξυπηρετούσε τη λειτουργία του λιμανιού. Ο πληθυσμός του ενσωματώθηκε στον πληθυσμιακό όγκο της Βόνιτσας.

30. Προήλθε εκ του τέως Δήμου Ανακτορίων. Οι χαμηλές πληθυσμιακές καταγραφές μετά το 1840 συνδέονται με την ελονοσία που έπληξε την πόλη. Η αποξήρανση των ελών που έγινε το 1867 αποτυπώνεται πληθυσμιακά από το 1879 κ.ε. Η πληθυσμιακή μείωση του 1907 πιθανολογείται ότι οφείλεται στους οικισμούς Ρούνες, Σκλάβαινα και Στενόν. Η ενσωμάτωση του συνοικισμού Ακτίου στην Βόνιτσα συνετέλεσε στην πληθυσμιακή αύξηση του 1928. Η μείωση του πληθυσμού το 1940 ίσως συνδέεται με την πληθυσμιακή ενίσχυση

του συνοικισμού Άγιος Νικόλαος. Ο πληθυσμός της πρωτεύουσας της επαρχίας Ξηρομέρου έκτοτε ακολουθεί ανοδική πορεία.

31. Προήλθε εκ του τέως Δήμου Εχίνου. Το Βουστρί εγκαταλείφθηκε από τους κατοίκους του το 1975 λόγω κατολισθήσεων και σαθρότητας του εδάφους.

32. Ανήκε στην τέως κοινότητα Εχίνου. Πιθανολογείται ότι ενσωματώθηκε στον οικισμό Μαχαλά- Φυτειών.

33. Βλέπε κοιν. Βάρνακα.

34. Απεσπάσθη το 1991 από την κοινότητα Θυρίου

35. Προήλθε εκ του τέως Δήμου Αστακού

36. Προήλθε εκ τουτέως Δήμου Ανακτορίων. Η πληθυσμιακή μείωση το 1961 οφείλεται στο σχηματισμό του συνοικισμού Πέτρας. Η ανοδική πληθυσμιακή πορεία του Δρυμού στις απογραφές 1971, 1981 είναι άμεσα συνδεδεμένη με τη σταδιακή αποδυνάμωση του πληθυσμού της Πέτρας.

37. Ο πληθυσμός του συνοικισμού ενσωματώθηκε στον πληθυσμιακό όφκο της Παλαίρου

38. Προήλθε εκ του τέως Δήμου Ανακτορίων. Η αδυναμία εξαγωγής ασφαλών συμπερασμάτων για την πληθυσμιακή αυξομείωση από το 1879 έως το 1907 οφείλεται στον ελλιπή χαρακτήρα κάποιων εκ των απογραφών(πληθυσμός κατά δήμους). Πιθανολογείται ότι η πληθυσμιακή αύξηση του 1940 συνδέεται με τη μείωση του πληθυσμού του Σπαρτοχωρίου. Αντίθετα η ενίσχυση του πληθυσμού του Θυρίου το 1961 οφείλεται στην αποδυνάμωση του οικισμού "Αντώνης".

39. Προήλθεν εκ του τέως Δήμου Σολλίου. Μετά την Επανάσταση ανοικοδομήθη από μετακοικήσαντες από τα χωριά Βάρνακα, Λειβαδιού, Μερδενίκου και Ζάβιτσα. Η αδυναμία εξαγωγής ασφαλών συμπερασμάτων για την πληθυσμιακή αυξομείωση από το 1879 έως το 1907 οφείλεται στον ελλιπή χαρακτήρα κάποιων εκ των απογραφών(πληθυσμός κατά δήμους). Η πληθυσμιακή αύξηση του 1961 συνδέεται με την ενσωμάτωση του συνοικισμού

Κραβαρείϊκά στον πληθυσμιακό της όγκο. Αποτελούσε ένα από τα οικονομικά κέντρα της επαρχίας και αυτό αποτυπώνεται και πληθυσμιακά. Η μικρή μείωση του πληθυσμού από 1972 κ.ε. συνδέεται με τη μετανάστευση.

40. Προήλθε εκ του τέως Δήμου Αστακού. Σύμφωνα με το οθωμανικό διάταγμα του 1833 ήταν αρχικά η πρωτεύουσα της επαρχίας Ακαρνανίας. Η αδυναμία εξαγωγής ασφαλών συμπερασμάτων για την πληθυσμιακή αυξομείωση από το 1879 έως το 1907 οφείλεται στον ελλιπή χαρακτήρα κάποιων εκ των απογραφών (πληθυσμός κατά δήμους). Αποτελούσε οικονομικό κέντρο της επαρχίας και αυτό αποτυπώνεται και πληθυσμιακά. Η πληθυσμιακή του μείωση το 1961 συνδέεται με την αύξηση του πληθυσμού του λιμανιού του Αστακού.

41 Προήλθε εκ του τέως Δήμου Ανακτορίων. Η αύξηση του πληθυσμού το 1920 μάλλον συνδέεται με αντίστοιχη πληθυσμιακή μείωση των κοινοτήτων Περατιάς και Ρούνες. Από το 1961 κ.ε ο πληθυσμός της ακολούθησε πτωτική πορεία με αποτέλεσμα την οριστική του αποδυνάμωση το 1971. Πιθανολογείται ότι ο μηδενικός πληθυσμός του οικισμού ήταν αποτέλεσμα της μετανάστευσης.

42. Προήλθε εκ του τέως Δήμου Εχίνου. Πρόκειται για ένα από τα οικονομικά κέντρα του νομού, γεγονός που αποδεικνύει και η μεγάλη πληθυσμιακή της ισχύ.

43. Οικισμός της κοινότητας Κατούνας.

44. Η κοινότητα ανήκει στρατολογικά και δικαστικά στην επαρχία Μεσολογγίου και στρατολογικά μόνο στην επαρχία Ξηρομέρου. Γειτνιάζει με την κοινότητα του Νεοχωρίου. Προεπαναστατικά η Κατοχή ήταν το μεγαλύτερο χωριό της Ακαρνανίας. Από το 1835 κ.ε. συνέχισε να αποτελεί ένα από τα ισχυρότερα πληθυσμιακά κέντρα του νομού. Οι πληθυσμιακές της αυξομειώσεις οφείλονται περισσότερο σε μετακινήσεις από και προς την κοινότητα Νεοχωρίου και το Δήμο Μεσολογγίου.

45. Πρόκειται για συνοικισμό του Βασιλόπουλου, ο οποίος προσαρτήθηκε σε

αυτό.

46, 47, 48. Εποχιακοί καταυλισμοί για τη χειμερινή βοσκή των ζώων. Ο πληθυσμός τους στις επόμενες απογραφές συμπεριλήφθη σε κάποιον εκ των συνοικισμών της κοινότητας Παλαίρου.

49. Προήλθε εκ του τέως Δήμου Ανακτορίων. Πρόκειται για κοινότητα που βρίσκεται έναντι της νήσου Λευκάδος. Ο πληθυσμιακός της όγκος ενισχύθηκε από την έλευση πολλών Λευκαδιτών στο νομό.

50. Ο συνοικισμός εμφανίζεται μόνο στην απογραφή του 1907 και πιθανολογείται ότι συνετέλεσε στη μερική αποδυνάμωση της Παλαίρου.

51. Προήλθε εκ του τέως Δήμου Εχίνου. Στο Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο το χωριό καταστράφηκε από τους Γερμανούς και και οι κάτοικοι μετοίκησαν στη σημερινή τοποθεσία. Η καταστροφή δεν αποτυπώνεται πληθυσμιακά.

52. Προήλθε εκ του τέως Δήμου Ανακτορίων. Πιθανολογείται ότι ο πληθυσμός του ενώθηκε με αυτόν της κοινότητας Μοναστηρακίου και συνέβαλε στην πληθυσμιακή αύξηση της δεύτερης.

53. Προήλθε εκ του τέως Δήμου Εχίνου. Η αδυναμία εξαγωγής ασφαλών συμπερασμάτων για την πληθυσμιακή αυξομείωση από το 1879 έως το 1907 οφείλεται στον ελλιπή χαρακτήρα κάποιων εκ των απογραφών (πληθυσμός κατά δήμους). Γειτνιάζει με την κοινότητα Κατούνας. Η επεξεργασία βελανιδιού και η καπνοκαλλιέργειες οδήγησαν τον πληθυσμό σε ανοδική πορεία. Η μείωση του πληθυσμού από το 1971 κ.ε. πιθανώς συνδέεται με την εισροή του πληθυσμού προς τα μεγάλα αστικά κέντρα.

54. Πρόκειται για συνοικισμό της κοινότητας Κονοπίνας, στον πληθυσμό της οποίας τελικά εντάχθηκε. Σε κάποια συγγράματα αναφέρεται ως τοπωνύμιο του οικισμού Κονοπίνας.

55. Συνοικισμός της κοινότητας Μοναστηρακίου. Αποτελείται από το εργατικό δυναμικό του εργοστασίου "Κορπή"

56. Οικισμός υπαγόμενος στην κοινότητα Φυτειών. Το 1966 σεισμός

ισοπεδώνει το χωριό το Φυτειών. Κάποιοι από τους κατοίκους εγκαθίστανται σε πεδινή περιοχή και σχηματίζουν τον οικισμό Κουβαρά. Η επιλογή της τοποθεσίας πιθανώς συνδέεται με την ανάπτυξη της καπνοκαλλιέργειας.

57. Προήλθε εκ του τέως Δήμου Σολλίου και αποτελεί οικισμό της κοινότητας Κανδήλας. Ο συνοικισμός ιδρύθη μετά την επανάσταση από την εκ Βάρνακος μεγάλη οικογένεια Κράβαρη. Για πληθυσμιακή εξέλιξη βλέπε οικισμό Κανδήλας.

58. Προήλθε εκ του τέως Δήμου Οινιάδος. Η αδυναμία εξαγωγής ασφαλών συμπερασμάτων για την πληθυσμιακή αυξομείωση από το 1879 έως το 1907 οφείλεται στον ελλιπή χαρακτήρα κάποιων εκ των απογραφών (πληθυσμός κατά δήμους). Το Λεσίνι βρισκόταν δίπλα σε βάλτο. Η αποξήρανση του βάλτου ξεκίνησε το 1930 και συνδέθηκε με την πληθυσμιακή άνοδο του οικισμού. Η ακμή του κάμπου του Λεσινίου τοποθετείται στη δεκαετία του 1950, όπως αποτυπώνεται και πληθυσμιακά. Η αυξημένη γεωργική παραγωγή οδήγησε στην σταδιακή αύξηση του πληθυσμού του οικισμού.

59, 60 . Προήλθε εκ του τέως Δήμου Αστακού. Η αδυναμία εξαγωγής ασφαλών συμπερασμάτων για την πληθυσμιακή αυξομείωση από το 1879 έως το 1907 οφείλεται στον ελλιπή χαρακτήρα κάποιων εκ των απογραφών (πληθυσμός κατά δήμους). Είναι συνοικισμοί Ριμένων, οι οποίοι με Φ.Ε.Κ του 1959 υποχρεώθηκαν σε μόνιμη εγκατάσταση. Κατά τη διάρκεια του 19ου και στις αρχές του 20ου αι. οι πληθυσμιακές μεταβολές οφείλονται σε μετακινήσεις προς και από συγγενικά χωριά (στράτος, όχθια, γουριώτισσα, παλαιομάνινα, μάνια βλυζανών, αγράμπελα), αφού η νοοτροπία των κατοίκων επέτρεπε σχέσεις μόνο με κοινής καταγωγής ανθρώπους. Η πληθυσμιακή αύξηση του 1951 κ.ε. πιθανολογείται ότι συνδέεται με την οικονομική ευμάρεια του γειτονικού κάμπου Λεσινίου

61. Ο οικισμός αρχικώς υπήχθη στο Δήμο Μαραθιάς και μετά την κατάργηση του Δήμου, το 1840 προσαρτήθηκε στο Δήμο Αστακού. Από το 1912 αποτελεί

έδρα της ομώνυμης κοινότητας. Η αδυναμία εξαγωγής ασφαλών συμπερασμάτων για την πληθυσμιακή αυξομείωση από το 1879 έως το 1907 οφείλεται στον ελλιπή χαρακτήρα κάποιων εκ των απογραφών(πληθυσμός κατά δήμους). Κοντά στον Μαχαιρά έγινε η πρώτη σύγκρουση μεταξύ των ανταρτών του ΕΛΑΣ και των Ιταλών στο Ξηρόμερο. Για αντίποια οι Ιταλοι και εν συνεχεία οι Γερμανοί πυρπόλησαν και κατέστρεψαν το χωριο (και τα γειτονικά χωριά Χρυσοβίτσης, Προδρόμου και Αγράμπελου) ΕΓΚ 1346. Η καταστροφή αποτυπώνεται εν μέρει στην πληθυσμιακή απογραφή του 1951. Η πτωτική πορεία του πληθυσμού από το 1971 κ.ε. ακολουθεί το παράδειγμα των περισσότερων οικισμών της επαρχίας.

62. Προήλθε εκ του τέως Δήμου Ανακτορίων. Για πληθυσμιακή εξέλιξη βλέπε και οικισμό Καρυάς. Η πληθυσμιακή μείωση του 1961 συνδέεται με την πληθυσμιακή αύξηση της Παλαίρου. Πιθανολογείται ότι η προαναφερθείσα αποδυνάμωση οδήγησε την ενσωμάτωση του πληθυσμού στον πληθυσμιακό όγκο της Παλαίρου.

63. Προήλθε εκ του τέως Δήμου Εχίνου. Η αδυναμία εξαγωγής ασφαλών συμπερασμάτων για την πληθυσμιακή αυξομείωση από το 1879 έως το 1907 οφείλεται στον ελλιπή χαρακτήρα κάποιων εκ των απογραφών(πληθυσμός κατά δήμους).

64. Το 1836 το Μοναστηράκι ορίστηκε έδρα του Δήμου Αλυζίας. Το 1840, μετά την κατάργηση του προαναφερθέντος δήμου, προσαρτήθηκε στο δήμο Ανακτορίων. Από το 1912 αποτελεί αυτόνομη κοινότητα. Η ανοδική πληθυσμιακή πορεία οφείλεται στη γεινίαση με την πηγή της Κορπής, της οποίας το νερό είναι πόσιμο από το 1840 (οπότε και παρατηρείται διπλασιασμός του πληθυσμιακού της όγκου) και από το 1911 λειτουργούν ιαματικά λουτρά. Από τη δεκαετία του 50 αυξάνεται πληθυσμιακά, αναπτύσσεται τουριστικά και οικονομικά χάρη στο ομώνυμο εργοστάσιο.

65, 66, 67. Διαλελυμένη Μονή

68. Προήλθε εκ του τέως Δήμου Εχίνου. Η αδυναμία εξαγωγής ασφαλών συμπερασμάτων για την πληθυσμιακή αυξομείωση από το 1879 έως το 1907 οφείλεται στον ελλιπή χαρακτήρα κάποιων εκ των απογραφών (πληθυσμός κατά δήμους). Η πτωτική πορεία του πληθυσμού από το 1971 κ.ε. ακολουθεί το παράδειγμα των περισσότερων οικισμών της επαρχίας.

69. Προήλθε εκ του τέως Δήμου Οινιάδος.

70. Πρόκειται για οικισμό που εξυπηρετούσε τη λειτουργία του λιμανιού. Στη συνέχεια ο πληθυσμός του προσαρτήθηκε στον οικισμό Μύτικα.

71. Το 1836 υπήχθη στον τέως Δήμο Σολλίου. Το 1912 έγινε έδρα της ομώνυμης κοινότητας. Το 1835 κατελήφθη από τους παραγκωνισμένους αγωνιστές του '21. Στη συνέχεια άρχισε να προσελκύει τους επισημότερους των πέριξ χωριών, ώστε γνώρισε πληθυσμιακή αύξηση. Ο οικισμός δοκιμάστηκε ιδιαίτερα από τους Γερμανούς και τους Ιταλούς, όπως φαίνεται στην απογραφή του 1951

72. Προήλθε εκ του τέως Δήμου Ανακτορίων. Ιδρύθηκε από τους κατοίκους της Καμαρίνας Πρεβάζης, όταν αυτή κατελήφθη από τους Τούρκους. Ο οικισμός έχει ενσωματωθεί στον οικισμό Βονίτσης.

73. Προήλθε εκ του τέως Δήμου Οινιάδος. Για πληθυσμιακή εξέλιξη βλέπε κοιν. Στρογγυλοβουνίου

74. Η καταγραφή απεικονίζει τον αριθμό των υπαλλήλων του τελωνιακού φυλακίου.

75. Προήλθε εκ του τέως Δήμου Ανακτορίων. Το 1912 έγινε έδρα της ομώνυμης κοινότητας. Η αδυναμία εξαγωγής ασφαλών συμπερασμάτων για την πληθυσμιακή αυξομείωση από το 1879 έως το 1907 οφείλεται στον ελλιπή χαρακτήρα κάποιων εκ των απογραφών (πληθυσμός κατά δήμους). Αναμφίβολα η πληθυσμιακή αύξηση συνδέεται με την προσάρτηση των Ιονίων Νήσων και την έλευση κυρίως Λευκαδιτών στο Ξηρόμερο. Για πληθυσμιακή εξέλιξη βλέπε και οικισμό Μεσοπήγαδου. Η πληθυσμιακή μείωση της απογραφής του 1940

συνδέεται με τις συνέπειες του Β Παγκοσμίου Πολέμου. Η γεωγραφική θέση του οικισμού οδήγησε στην τουριστική ανάπτυξη, της οποίας απόρροια ήταν και η πληθυσμιακή αύξηση.

76. Ανήκει στην κοινότητα Παλαίρου. Για πληθυσμιακή εξέλιξη βλέπε οικισμό Παλαίρου.

77. Προήλθε εκ του τέως Δήμου Ανακτορίων. Αποτελεί συνοικισμό της κοινότητας Θυρίου. Πιθανολογείται η ενσωμάτωση του πληθυσμού στον οικισμό Θυρίου.

78. Προήλθε εκ του τέως Δήμου Ανακτορίων. Το χωριό ιδρύθη περί το 1931 με τη συγχώνευση των οικισμών Παλιοχωριου, Βλήσωρας, Παλιοκούλιας και Τσουγκριάς. Το 1912 έγινε έδρα της ομώνυμης κοινότητας. Η αδυναμία εξαγωγής ασφαλών συμπερασμάτων για την πληθυσμιακή αυξομείωση από το 1879 έως το 1907 οφείλεται στον ελλιπή χαρακτήρα κάποιων εκ των απογραφών(πληθυσμός κατά δήμους). Σίγουρα όμως στο συγκεκριμένο διάστημα ο πληθυσμός του χωριού ενισχύθηκε με πρόσφυγες απ' την απέναντι ηπειρωτική ακτή. Η πληθυσμιακή μείωση του 1940 πιθανώς οφείλεται στο γεγονός ότι οι Γερμανοί είχαν τοποθετήσει στην εγγύτατα περιοχή "Σκεπαρνιά" μόνιμη φρουρά.

79. Βλέπε οικισμό Βασιλόπουλου

80. Προήλθε εκ του τέως Δήμου Ανακατορίων. Το 1912 έγινε έδρα της ομώνυμης κοινότητας.

81. Προήλθε εκ του τέως Δήμου Εχίνου. Γειτνιάζει με το οικονομικό κέντρο της Κατούνας και το κεφαλοχώρι των Φυτειών. Η πληθυσμός του χωριού κινείται αυξητικά. Η πτωτική πορεία του πληθυσμού από το 1971 κ.ε. ακολουθεί το παράδειγμα των περισσότερων οικισμών της επαρχίας.

82. Προήλθε εκ του τέως Δήμου Οινιάδος. Για πληθυσμιακή εξέλιξη βλέπε Στρογγυλοβούνι

83. Προήλθε εκ του τέως Δήμου Ανακτορίων. Το 1912 έγινε έδρα της

ομώνυμης κοινότητα. Για πληθυσμιακή εξέλιξη βλέπε Αγία Βαρβάρα, Άγιος Ιωάννης. Η πληθυσμιακή αποδυνάμωση από το 1971 κ.ε. πιθανολογείται ότι οφείλεται σε μετακινήσεις προς τη γειτονική Λευκάδα και συνδέεται με την τουριστική ανάπτυξη της δεύτερης.

84. Οικισμός της κοινότητας Παλαίρου. Η δημιουργία του συνδέεται με την τουριστική ανάπτυξη της εν λόγω περιοχής.

85. Βλέπε οικισμό Δρυμού

86. Αποτελεί οικισμό της κοινότητας Πογωνιάς. Πλέον αποτελεί έρημη νησίδα

87. Προήλθε εκ του τέως Δήμου Αστακού. Από το 1835 μέχρι το 1841 εντάχθηκε στο Δήμο Μαραθιά. Το 1912 έγινε έδρα της ομώνυμης κοινότητας. Το 1943 ο οικισμός κάηκε από του Γερμανούς(dimosxsiromeroy.gr), γεγονός που αποτυπώνεται στην απογραφή του 1950. Για πληθυσμιακή εξέλιξη βλέπε οικισμό Αγραμπέλων

88. Αποτελεί οικισμό της κοινότητας Παππαδάτου. Ο πληθυσμός του Ριβίου δεν ακολουθεί την πτωτική πορεία της Παππαδάτου λόγω του μικρού οψόμετρου και της εθνικής οδού που διέρχεται πλησίον του οικισμού και τον αναζωογονεί οικονομικά

89. Προήλθε εκ του τέως Δήμου Οινιάδος. Η αδυναμία εξαγωγής ασφαλών συμπερασμάτων για την πληθυσμιακή αυξομείωση από το 1879 έως το 1907 οφείλεται στον ελλιπή χαρακτήρα κάποιων εκ των απογραφών(πληθυσμός κατά δήμους). Από το 1912 αποτελεί έδρα της ομώνυμης κοινότητας.

90. Πρόκειται για οικισμό του τέως Δήμου Οινιάδος. Πιθανολογείται ότι ο οικισμός ενώθηκε με την Πένταλοφο και συνέβαλε στην πληθυσμιακή της αύξηση όπως φαίνεται στην επόμενη απογραφή.

91 Αποτελεί οικισμό της κοινότητας Παλαίρου. Πιθανολογείται ότι ο οικισμός συγχωνεύτηκε την Πάλαιρο και συνέβαλε στην πληθυσμιακή αύξηση της δεύτερης.

92, 93, 94, 95. Πρόκειται για τους σκηνίτες των Ριμένικων χωριών του

Ξηρομέρου. Αποτυπώνεται η νομαδική ζωή της φυλής πριν την υποχρεωτική μόνιμη εγκατάστασή τους (1959)

96. Προήλθε εκ του τέως Δήμου Ανακτορίων και αποτελεί οικισμό της κοινότητας Παλαίρου. Τα Σκλάβαινα μετά τον καταστροφικό σεισμό του 1983 ενσωματώθηκαν με την Πάλαιρο.

97. Προήλθε εκ του τέως Δήμου Αστακού. Η αδυναμία εξαγωγής ασφαλών συμπερασμάτων για την πληθυσμιακή αυξομείωση από το 1879 έως το 1907 οφείλεται στον ελλιπή χαρακτήρα κάποιων εκ των απογραφών(πληθυσμός κατά δήμους). Από το 1912 αποτελεί έδρα της ομώνυμης κοινότητα. Αποτελεί κοινότητα - δορυφόρο του κεφαλοχωρίου των Φυτειών.

98. Πρόκειται για συνοικισμό που ενσωματώθηκε στον οικισμό Σκουρτούς.

99. Πρόκειται για οικισμό της κοινότητας Κομπωτής. Η κατάργησή του ενίσχυσε πληθυσμιακά τον οικισμό Κομπωτής.

100. Προήλθε εκ του τέως Δήμου Ανακτορίων. Ο συνοικισμός απεσπάσθη από την κοινότητα Παλαίρου και εντάχθηκε στην κοινότητα Πογωνιάς. Πιθανολογείται ότι το 1960 ο πληθυσμός του συνοικισμού ενισχύθηκε από την προσάρτηση του πληθυσμού της νήσου Πογωνιάς. Ο καταστροφικός σεισμός του 1983 αποδυνάμωσε περισσότερο τον οικισμό του Στενού

101. Προήλθε εκ του τέως Δήμου Αστακού. Η παρουσία του οικισμού στις πληθυσμιακές καταγραφές του 1879 ίσως συνδέεται με τη μείωση του πληθυσμού της Χρυσοβίτσης. Η πορεία του πληθυσμού των δύο συνοικισμών είναι αντίστροφη και καταλήγει στην ενσωμάτωση του Στουρναρίου στη Χρυσοβίτσα.

102. Ο οικισμός απεσπάσθη εκ του οικισμού Καραϊσκάκη και συνέβαλε στην πληθυσμιακή του μείωση το 1961. Η επανένταξή του σ' αυτόν στην απογραφή του 1971 ενίσχυσε και πάλι τον πληθυσμό του Καραϊσκάκη.

103. Προήλθε εκ του τέως Δήμου Ανατορίων. Οι οικισμοί Αλευράς και Πατερίτσα ενώθηκαν με την Τρύφου το 1843. Το 1912 έγινε έδρα της

ομώνυμης κοινότητας. Τα απόκρυμνα μέρη του πρόσφεραν καταφύγιο στον πόλεμο του 40 και στα χρόνια του Εμφυλίου, γεγονός που φαίνεται στην πληθυσμιακή απογραφή του 1940, 1951. Το 1975 ενώθηκε με τον οικισμό Βουστρίου. Πρόκειται για το ορεινότερο χωριό της επαρχίας, γεγονός που εξηγεί την πληθυσμιακή του αποδυνάμωση στα τέλη του 20ου αιώνα.

104. Οικισμός που ενώθηκε με τον οικισμό Τρύφου και συνέβαλε στην πληθυσμιακή ενδυνάμωση του δεύτερου.

105. Προήλθε εκ του τέως Δήμου Αλυζίας. Η τελευταία πληθυσμιακή καταγραφή του οικισμού έγινε το 1890. Στη συνέχεια οι κάτοικοί του μετοίκησαν στο συνοικισμό Παλιάμπελα.

106. Έρημη νησίδα, η οποία ανήκει στην κοινότητα Περατιάς.

107. Οικισμός που δημιουργήθηκε το 1961 και εντάσσεται στην κοινότητα Λεσινίου. Στην περιοχή του Φράξου υπήρχε βατολίμνη, η οποία αποξηράθηκε το 1930 από το δημόσιο. Η περιοχή παραχωρήθηκε το 1959 στον κρατικό οργανισμό Λεσινίου, ο οποίος ανέλαβε την αξιοποίησή της. Ο οικισμός Φράξου πιθανώς αποτελούνταν από το εργατικό δυναμικό του οργανισμού. Η σύσταση του οικισμού Φράξου δεν αποδυνάμωσε πληθυσμιακά το Λεσίμι. Η αύξηση του πληθυσμού των δύο κοινοτήτων πιθανώς συνδέεται με την οικονομική ανάπτυξη της κοιλάδας Λεσινίου και τη συνακόλουθη ενίσχυση του εμπορίου καρπουζιών.

108. Προήλθε εκ του τέως Δήμου Εχίνου. Η αδυναμία εξαγωγής ασφαλών συμπερασμάτων για την πληθυσμιακή αυξομείωση από το 1879 έως το 1907 οφείλεται στον ελλιπή χαρακτήρα κάποιων εκ των απογραφών (πληθυσμός κατά δήμους). Το 1912 αποτέλεσε έδρα της κοινότητας Μαχαλά. Το 1954 ο συνοικισμός και η κοινότητα μετωνομάστηκαν σε συνοικισμό και κοινότητα Φυτειών. Το 1966 σεισμός κατέστρεψε μέρος του χωριού, γεγονός που δεν αποτυπώθηκε πληθυσμιακά στην απογραφή του 1971. Η καλλιέργεια του καπνού επέτρεψε στις Φυτείες να διατηρήσουν τον πληθυσμό τους. Από το 1991

κ.ε.η μείωση του πληθυσμού συνδέεται με τις αλλαγές στον τομέα της ελληνικής γεωργίας.

109. Ανήκε στην κοινότητα Περατιάς. Πρόκειται για προσωρινό συνοικισμό που εξυπηρετούσε τις ανάγκες των νομάδων της Περατιάς.

110. Προήλθε εκ του τέως Δήμου Αστακού. Η αδυναμία εξαγωγής ασφαλών συμπερασμάτων για την πληθυσμιακή αυξομείωση από το 1879 έως το 1907 οφείλεται στον ελλιπή χαρακτήρα κάποιων εκ των απογραφών(πληθυσμός κατά δήμους). Από το 1912 αποτελεί έδρα της ομώνυμης κοινότητας. Για πληθυσμιακή εξέλιξη βλέπε οικισμό Στουρναρίου. Η σταδιακή μείωση του πληθυσμού από το 1951 κ.ε. ίσως συνδέεται με μετακίνηση των κατοίκων προς το λιμάνι του Αστακού ή άλλα αστικά κέντρα

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Στο συγκεκριμένο πόνημα επιχειρήθηκε η περιγραφή της δημογραφικής και οικονομικής πορείας δύο επαρχιών του Νομού Αιτωλοακαρνανίας καθ' όλη τη διάρκεια του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα. Αφενός η επαρχία Τριχωνίδος παρουσιάζει, ως προς τους τόπους των πληθυσμιακών συγκεντρώσεων, μεγάλες υψομετρικές διαφορές και στους κόλπους της περικλείει οικισμούς που αναπτύχθηκαν σε ορεινά, ημιορεινά και πεδινά σημεία. Αντίθετα η επαρχία Ξηρομέρου χαρακτηρίζεται από οικιστικό διπολισμό, άμεσα σχετιζόμενο με τον υψομετρικό παράγοντα. Οι οικισμοί της, ημιορεινοί στη συντριπτική τους πλειοψηφία, κείνται είτε σε παραθαλάσσια υψώματα, είτε στην απομονωμένη ενδοχώρα της επαρχίας.

Η πληθυσμιακή εξέλιξη του νομού Τριχωνίδος είναι άμεσα εξαρτημένη από την ιστορία της περιοχής και με μια πρώτη ματιά ο δημογραφικός χάρτης της καθιστά δυνατή των εξαγωγή συμπερασμάτων που σχετίζονται με τη σύσταση του πληθυσμού και την οικονομία της περιοχής. Οι κάτοικοι της επαρχίας κατά τη διάρκεια των πρώτων μετεπαναστατικών ετών έμειναν «ταμπουρωμένοι» σε ασφαλείς ορεινούς οικισμούς, οι οποίοι συντηρούσαν το, απωλεσθέν κατά την προηγειθείσα περίοδο, αίσθημα ασφάλειας και τους οδήγησαν στην αναγκαστική ενασχόληση με την κτηνοτροφία. Η εκτροφή αιγοπροβάτων ενίσχυσε την οικονομία ορεινών κοινοτήτων και τις κατέστησε σημαντικά οικονομικά και πληθυσμιακά κέντρα των αρχών του 20^{ου} αιώνα, όπως σκιαγραφεί η γεωργική και κτηνοτροφική απογραφή του 1911. Όμως οι δυναμική των συγκεκριμένων κοινοτήτων στον κτηνοτροφικό τομέα δεν κατάφερε να λειτουργήσει ως κινητήριο μοχλός μακροπρόθεσμης προόδου.

Με το πέρασμα των ετών οι πληθυσμοί της Τριχωνίδας άρχισαν, δειλά στην αρχή και μαζικά στη συνέχεια, να εγκαταλείπουν τον ορεινό χώρο και να

ενισχύουν τις πεδινές περιοχές. Οι ορεινές κοινότητες εγκαταλείφθηκαν και ο κτηνοτροφικός τομέας παραγωγής αποδυναμώθηκε σημαντικά. Οι ημιορεινοί οικισμοί λειτούργησαν τότε ως προσωρινά κέντρα παραμονής των κατοίκων, μέχρι την οριστική μετεγκατάστασή τους στα πεδινά. Από τις προαναφερθείσες ορεινές ή ημιορεινές κοινότητες κατάφεραν να διατηρήσουν τον πληθυσμιακό τους όγκο και την κτηνοτροφική τους παραγωγή σε υψηλά επίπεδα μόνο όσες βρίσκονταν σε μικρή χιλιομετρική απόσταση από την πόλη του Αγρινίου

Το αστικό κέντρο του Αγρινίου, ήταν ο βασικότερος τόπος υποδοχής των ορεινών πληθυσμών, οι οποίοι μετά την αφομοίωσή τους από το γηγενή βραχωρίτικο πληθυσμό προσάρμοσαν τις ενασχολήσεις τους στα νέα δεδομένα και στράφηκαν στον τομέα της γεωργίας και του μεταπρατικού εμπορίου. Η κατασκευή του σιδηροδρόμου κατάφερε να άρει τα γεωγραφικά εμπόδια και να καταργήσει το γεωγραφικό αποκελισμό της πόλεως. Ένωσε την ηπειρωτική χώρα με την παράκτια περιοχή του Κρυονερίου και άνοιξε τις θαλάσσιες διόδους στο εμπόριο καπνού. Το περίφημο αγρινιώτικο προϊόν μεταφερόταν με ατμόπλοια στο λιμάνι της Πάτρας και από εκεί η σιδηροδρομική σύνδεση οδηγούσε τα δέματα στον Πειραιά και συνακόλουθα σε όλα τα ευρωπαϊκά λιμάνια. Η οικονομική άνθιση που γνώρισε το εμπόριο καπνού μετά την κατασκευή της σιδηροδρομικής γραμμής αναδεικνύει τη σημασία των έργων υποδομής και της ευρύτερης κρατικής μέριμνας στην πορεία της ιστορίας ενός τόπου.

Η περίοδος μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του '30 υπήρξε εποχή ακμής και διάστημα έντονης πληθυσμιακής διόγκωσης για την πόλη. Την ίδια περίοδο ενισχύθηκαν οικονομικά και πληθυσμιακά κοινότητες που γειτνιάζαν με το αστικό κέντρο. Πρόκειται για οικισμούς όπως το Παναιτώλιο ή η Μεγάλη Χώρα, οι οποίες μετά την έλευση του ορεινού πληθυσμού κατόρθωσαν να ενισχύσουν τον πρωτογενή τομέα παραγωγής και να εκτοξευθούν πληθυσμιακά και οικονομικά. Στη συγκεκριμένη περίπτωση η οικονομία κι συγκεκριμένα η

ανάπτυξη της γεωργίας ώθησε τον πληθυσμό στην αύξηση και τον οδήγησε σε παροδική έστω ευημερία. Όμως η παγκόσμια οικονομική κρίση αναχαίτισε την ανοδική οικονομική και δημογραφική πορεία της πόλης. Πρόκειται για γεγονόσ που είχε δυσμενείς συνέπειες στον οικονομικό τομέα ολόκληρης της επαρχίας. Εν προκειμένω, η σχέση δημογραφίας και οικονομίας λειτούργησε αντίστροφα, αφού η οικονομία στάθηκε εμπόδιο στη συνεχή πληθυσμιακή αύξηση.

Εν συνεχεία δύο ιστορικά γεγονότα πυροδότησαν τις πληθυσμιακές μετακινήσεις. Ο πόλεμος και η ακόλουθη εμφύλια διαμάχη οδήγησαν τον πληθυσμό της Τριχωνίδας για μία ακόμη φορά στην ασφάλεια του βουνού. Όμως αυτή τη φορά, μετά το πέρας των εχθροπραξιών, ο πληθυσμός στράφηκε προς την εξωτερική μετανάστευση και την αστυφιλία. Η γεωγραφία και πάλι λειτούργησε ρυθμιστικά. Ο ορεινός χώρος υπέστη πληθυσμιακή αφαίμαξη και μόνο οι πεδινοί οικισμοί και το αστικό κέντρο κατάφεραν να συγκρατήσουν εν μέρει το πληθυσμιακό τους κεφάλαιο. Η αποδυνάμωση του ορεινού χώρου συνδέθηκε με την αποδυνάμωση της κτηνοτροφικής παραγωγής, επομένως στη συγκεκριμένη περίπτωση επιβεβαιώνεται η αμφίδρομη σχέση οικονομίας και δημογραφίας, αφού τώρα η πρώτη καθορίζει το χαρακτήρα της δεύτερης.

Διαφορετική εικόνα παρουσιάζει το παράδειγμα του Ξηρομέρου. Η κυριαρχία των ληστών στις ορεινές περιοχές του Ξηρομέρου και οι απροσπέλαστοι ορεινοί του όγκοι, έστρεψαν τους κατοίκους στην επιλογή ημιορεινών οικισμών για την εγκατάστασή τους. Έτσι σχηματίστηκαν από τα πρώτα κιόλας μετεπεναστατικά έτη κεφαλοχώρια, τα οποία συγκέντρωναν σημαντική πληθυσμιακή και οικονομική δύναμη. Οικισμοί όπως η Πάλαιρος, η Κατούνα, η Κατοχή, η Μπαμπίνη και η Κανδήλα ήταν βασικοί φορείς τόσο της γεωργικής όσο και της κτηνοτροφικής παραγωγής. Στην επαρχία Ξηρομέρου, λοιπόν, δεν παρατηρείται καταμερισμός της γεωργικής παραγωγής σε κάποιες κοινότητες και της κτηνοτροφικής παραγωγής σε κάποιες άλλες. Τα κεφαλοχώρια λειτουργούν συγκεντρωτικά και στους κόλπους τους παράγεται η συντριπτική

πλειοψηφία της συνολικής παραγωγής της επαρχίας. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι οικισμοί αυτοί εντοπίζονται και στις τρεις βασικές πλουτοπαραγωγικές ζώνες της επαρχίας, γεγονός που συνδέεται με τη μεγαλύτερη δυνατή εκμετάλλευση του εδάφους του Ξηρομέρου. Η Κατοχή βρίσκεται στα σύνορα της επαρχίας με την επαρχία Μεσολογγίου και γειτνιάζει με τον κάμπο του Λεσινίου, η Πάλαιρος κείται στην περιοχή έναντι της νήσου της Λευκάδος, ενώ η Κατούνα βρίσκεται στην καρδιά του Ξηρομέρου, στην μέση των ακαρνανικών βουνών.

Η συγκέντρωση πληθυσμιακού και οικονομικού κεφαλαίου οδήγησε στην παγίωση μιας κοινωνικής πραγματικότητας, σύμφωνα με την οποία η κατοχή γης και ζώων εξασφάλιζε κοινωνική επιφάνεια και δημιουργούσε αίσθημα αυτάρκειας και πληρότητας. Έτσι, ενώ κάποια από αυτά τα κεφαλοχώρια βρίσκονταν σε παράκτιες περιοχές και η γειτνίαση με τη θάλασσα πρόσφερε δυνατότητες οικονομικής και πολιτισμικής ανανέωσης, οι κάτοικοι αυτών αρνούσαν να δεχτούν οποιαδήποτε αλλαγή και έμεναν προσκολλημένοι στην παραδοσιακή παραγωγή κι τους απορρέοντες από αυτή παγιωμένους τρόπους ζωής. Η προσπάθεια περιχαράκωσης στην κοινότητα αποτέλεσε γενικευμένο γνώρισμα του Ξηρομερίτη κάθε εποχής και ίσως σχετίζεται με τον αντίστοιχο τρόπο ζωής και συμπεριφοράς των βλάχικων χωριών, που οργανώθηκαν και κατοικούνται έως σήμερα στις ίδιες περιοχές. Ο εικοστός αιώνας δεν έκλεισε ευοίωνα για την επαρχία του Ξηρομέρου. Η παρακμή της καπνικής παραγωγής και η αδυναμία προσαρμογής στα νέα οικονομικά δεδομένα, στάθηκαν απροσπέλαστα εμπόδια για τον πληθυσμό της, ο οποίος τις τελευταίες δεκαετίες έρχεται αντιμέτωπος με αυξανόμενη την πληθυσμιακή αιμοραγία, την οποία αδυνατεί να αναχαιτίσει. Η πληθυσμιακή αιμοραγία της επαρχίας αναντίρρητα συνδέεται και με τη γενικότερη υποβάθμιση του πρωτογενούς τομέα παραγωγής, ο οποίος παραπαίει και οδηγεί τις κοινότητες που βασίζουν αποκλειστικά την οικονομία τους σε αυτόν, σε πλήρη παρακμή.

Η συγκριτική μελέτη των δύο παραδειγμάτων επιβεβαιώνει τη διαπίστωση ότι

η ιστορική δημογραφία τέμνεται με πολλές άλλες ανθρωπιστικές και θετικές επιστήμες. Ξεκάθαρα αμφίδρομη είναι η σχέση που έχει με την οικονομία και τη γεωγραφία. Αυτό διαφάνηκε πλήρως από το παράδειγμα της Τριγωνίδας. Το παράδειγμα του Ξηρομέρου όμως ενέταξε άλλον έναν παράγοντα στα πλαίσια της ιστορικής έρευνας, αυτόν της κοινωνιολογίας, αφού καταδείχθηκε ότι οι νοοτροπίες επίσης καθορίζουν τον πληθυσμό και καθορίζονται από αυτόν. Στη συγκεκριμένη περίπτωση τα ιστορικά γεγονότα δε καθόρισαν πληθυσμιακές μετακινήσεις μεταξύ του ορεινού και πεδινού χώρου. Στο Ξηρόμερο ο πληθυσμός ήταν σταθερά εγκατεστημένος στον ημιορεινό χώρο παράκτιων και χερσαίων περιοχών, όμως η κοινωνική ακαμψία στάθηκε εμπόδιο στην προσαρμογή σε νέα δεδομένα και στη σύμπλευση του πληθυσμού με τη νέα πραγματικότητα.

Τα παραδείγματα των δύο επαρχιών επιβεβαιώνουν τη διαπίστωση ότι τα ανθρώπινα σύνολα επηρεάζονται από πληθώρα παραμέτρων, ο συγκερασμός των οποίων δημιουργεί τη νέα κοινωνική, οικονομική και ιστορική πραγματικότητα. Σκοπός της ιστορικής δημογραφίας δεν είναι να προβλέψει αλλά να κατανοήσει. Μέσα από αυτό το ερμηνευτικό πρίσμα είναι αδύνατη η πρόβλεψη της πληθυσμιακής εξέλιξης των δύο επαρχιών, αλλά απολύτως εφικτή η πρόταση κατάλληλων μέτρων για την αντιμετώπιση όλων των παθογόνων καταστάσεων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

BIBΛΙΑ

1. Berstein Serge, Milza Pierre, *Διάσπαση και ανοικοδόμηση της Ευρώπης, 1919 έως σήμερα*, έκδ. Αλεξάνδρεια, Απρίλιος 1997
2. Braudel Fernand, *Μεσόγειος, τόμος Α' Ο ρόλος του περιγύρου*, έκδ. Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1993
3. Hoeg C., *Les Saracatsans, une tribu nomade grecque*, τόμ.1, Παρίσι 1925
4. Mazower Mark, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ, Η εμπειρία της κατοχής*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1994
5. Vacalopoulos Ap., «La retraite des populations grecques vers des régions éloiagnées et montagneuses pendant la domination turque», *Balkan Studies* (1963)
6. Wace Alan - Mayrice Thompson, *Οι νομάδες των Βαλκανίων*, μετάφραση Πάνου Καραγιώργου, έκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1989
7. Χασιώτης Ι., «Ελληνικοί εποικισμοί στο Βασίλειο της Νεάπολης κατά το δέκατο έβδομο αιώνα», *Ελληνικά* 22 (1969)
8. Αλεξανδροπούλου Σ., *Νότια Αιτωλία, Το οδικό δίκτυο έως τα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια*, Αθήνα 1993
9. Αλεξανδρόπουλου Σ., *Αιτωλοακαρνανικά Μελετήματα*, έκδ. Βιβλιοθήκης Ιστορικών Μελετών, Αθήνα 2000
10. Αλπέντζος Γαβριήλ, *Ανατομία της Εθνικής Αντίστασης και του Εμφυλίου*, Αθήνα 2004
11. Ανδρικόπουλος Ευθύμιος, *Η αρχιτεκτονική και η Πολεοδομία του Μεσοπολέμου στην πόλη του Αγρινίου*, έκδ. Τεχνικού Επιμελητηρίου Ελλάδας, Αθήνα 2010
12. Ανθεμίδης Α., *Οι Βλάχοι της Ελλάδος*, έκδ. Μάλλιαρης-Παιδεία, Θεσσαλονίκη 1998
13. Αραβαντινός Π., *Χρονογραφία της Ηπείρου*, τόμ.2, Αθήνα 1856

14. Αρσενίου Λ. *Τα τσελιγκάτα*, Αθήνα 1972
15. Ασδραχάς Σπύρος, *Ελληνική Οικονομική Ιστορία ΙΕ΄- ΙΘ΄αιώνας*, έκδ. πολιτιστικού ιδρύματος Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2003
16. Βεργόπουλος Κ. , *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα*, έκδ. Εξάντας, Αθήνα 1975
17. Βουρνάς Τ., *Η σφαγή στο Δήλεσι*, έκδ. Φυτράκη, Αθήνα 1964
18. Γεωργακάς Δ., *Περί της καταγωγής των Σαρακατσαναίων και του ονόματος αυτών*, Αθήνα 1949
19. Δαμιανάκος Σ., *Παράδοση ανταρσίας και λαϊκός πολιτισμός*, έκδ. Πλέθρον, Αθήνα 1983
20. Ζώγας Π., *Από τη Μητρόπολη της Αρχαίας Ακαρνανίας μέχρι την Παλαιομάνινα, μια ιστορική περιήγηση από την πανάρχαια έως τη σύγχρονη εποχή*, έκδ. Άτραπος
21. Θωμόπουλου Θεόδωρου, *Το Αγρίνιο από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα*, έκδ. Στασινάκη, Αθήνα 1954
22. Καββαδίας Γ., *Σαρακατσαναίοι μια ελληνική ποιμενική κοινότητα*, έκδ. Λούση Μπρατζιώτη, Αθήνα 1991
23. Κακογιάννης Θανάσης, *Μνήμες και σελίδες της Εθνικής Αντίστασης, Αγρίνιο- Δυτική Στερεά* , έκδ. Κωσταράκη, Αθήνα 1947
24. Καλλίνου-Αμάρμπεη Θόδωρου, *Η απελευθέρωση του Αγρινίου, 14 Σεπτέμβρη 1944*, έκδ. Δήμου Αγρινίου, Σεπτέμβρης 1985
25. Καραβίδας Κ. , *Αγροτικά*, έκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1931
26. Καρακώστας Παύλος, *Το Σακαρέτσι*, Αθήνα 1999
27. Καραμεσίνης Μενέλαος, *Λαογραφικά Ξηρομέρου Ακαρνανίας*, έκδ. πνευματικού πολιτιστικού κέντρου Αστακού, Αθήνα 2008
28. Καρατζένης Ν. , *Οι νομάδες κτηνοτρόφοι των Τζουμέρκων*, Άρτα 1991

29. Κατσάνης Ν., *Εισαγωγή στο έργο των Wace-Thompson: Οι νομάδες των βαλκανίων*, μετάφραση Πάνου Καραγιώργου, έκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1989
30. Κεραμόπουλος Α. , *Τι είναι οι Κουτσόβλαχοι*, Αθήνα 1938
31. Κολιόπουλος Γ., *Οι ληστές, η κεντρική Ελλάδα στα μέσα του 19^{ου} αιώνα*, έκδ. Ερμής, Αθήνα 1979
32. Κόμης Κώστας, *Βενετικά Κατάσχα Μάνης- Μπαρδούνιας (αρχές 18^{ου} αιώνα), Τεκμήρια οικονομίας και ιστορικής δημογραφίας*, έκδ. ελληνικά γράμματα, Αθήνα 1988
33. Κόμης Κώστας, *Δημογραφικές όψεις του ελληνικού νοικοκυριού, Δύο παραδείγματα από την Ήπειρο (18^{ος}- 19^{ος} αιώνας)*, έκδ. Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2000
34. Κόμης Κώστας, *Ιστορική Δημογραφία του Νεοελληνικού Χώρου, Πηγές (19^{ος} αιώνας)*, έκδ. Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2002
35. Κόμης Κώστας, *Ιστοριοδημογραφικά, Μελέτες ιστορίας κα ιστορικής δημογραφίας του ελληνικού χώρου*, έκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1999
36. Κόμης Κώστας, *Νησιωτικά, Κοινωνικές Δομές και Όψεις του Νεοελληνικού Χώρου: Πόλεις, Πληθυσμιακές μετακινήσεις, Μηχανισμοί κυριαρχίας και άλλα σχετικά ζητήματα*, έκδ. Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2004
37. Κόμης Κώστας, *Πληθυσμός και οικισμοί της Μάνης 15^{ος}- 19^{ος} αιώνας*, έκδ. Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2005
38. Κόμης Κώστας, *Σύναμμα*, έκδ. Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2007
39. Κονταξής Κώστας, *Της προσφυγιάς η Μοίρα*, έκδ. «Ιφιτος», Αθήνα 2005
40. Κοτιβής Ευάγγελος, *Αχυρά Ξηρομέρου Αιτωλοακαρνανίας*, Αθήνα 2005
41. Κοτιβής Ευάγγελος, *Μνημεία Ξηρομέρου*, Αθήνα 2010
42. Κρεμμυδάς Βασίλης, *Νεότερη ιστορία ελληνική και ευρωπαϊκή*, έκδ. «γνώση»
43. Λαζάρου Α., *Βλάχοι ελληνικού χώρου*, Αθήνα 1986

44. Λαμνάτος Β., *Η ζωή στα χειμαδιά*, έκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1973
45. Λαμνάτος Βασίλης, *Τρεις ιστορικές οικογένειες της Ρούμελης (Σκαλτσοδήμου- Στάικου κ' Παπαϊωάννου)*, Αθήνα 1944
46. Λουκάτος Δ., *Τα φθινοπωρινά*, έκδ. Φιλιππότη, Αθήνα 1982
47. Λουκόπουλος Δ. , *Γεωργικά της Ρούμελης*, έκδ. Δωδώνη, Ιωάννινα 1983
48. Μακρής Ευριπίδης, *Ζωή και Παράδοση των Σαρακατσαναίων*, έκδ. Τσόλη, Ιωάννινα 1990
49. Μανδέλος Βασίλης, *Λαογραφικά και ιστορικά Νέας Αβόρανης Αιτωλοακαρνανίας*, Αγρίνιο 2013
50. Μανσόλα Α., *Πολιτειογραφικά πληροφορία περί Ελλάδος, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου*, Αθήναι 1867
51. Μάνταση Αχιλλέα, *Τα καπνά μας (εσωτερική κατανάλωσις), Μονοπώλιον, Ελευθέρ Βιομηχανία*; Αθήναι 1934
52. Μαραγιάννης Κώστας, *Το Αγρίνιο, Μια περιδιάβαση στον τόπο, Μια προσέγγιση σε πρόσωπα και γεγονότα*, έκδ. Πάραλος, Αθήνα 2011
53. Μήτης Θεόδωρος, *Αετός Ξηρομέρου, Ιστορικές επιφυλλίδες αλλοτινών χρόνων*, έκδ. συλλόγου «των εν ταις Αθήναις Αετινών Ξηρομέρου», Αθήνα 2008
54. Μήτσης Νίκος, *Δήμος Σολλίου, Αγώνες και θυσίες στην επανάσταση του 1921*, έκδ. ένωσης Αλυζίων Αιτ/νίας, Αθήνα 2005
55. Μήτσης Νίκος, *Κατούνα Ξηρομέρου, συμβολή στην ιστορία του κοινωνικού και ιστορικού χώρου της περιοχής κατά τον 18^ο και 19^ο αιώνα*
56. Μιτάκης Διονύσης, *Η επανάσταση του 1836 (ηΗ πρώτη πολιτική επανάσταση της Νέας Ελλάδας)*, Αθήνα 1983
57. Μιτάκης Διονύσης, *Οινιάδες- Κατοχή*, έκδ. κοινότητας Κατοχής Αιτν/ίας, πάτρα 1986
58. Μπίρης Κ., *Αρβανίτες, οι δωριείς του νεώτερου ελληνισμού*, έκδ. Μέλισσα, Αθήνα 1997

59. Μποτός Γ. , *Οι Σαρακατσαναίοι*, Αθήνα 1982
60. Νιτσιάκος Β. , *Οι ορεινές κοινότητες της βόρειας Πίνδου, Στον απόηχο της μακράς διάρκειας*, έκδ. Πλέθρον, Αθήνα 1995
61. Νιτσιάκος Β., *Η ημινομαδική κτηνοτροφική κοινότητα στην Ήπειρο: Σχέσεις παραγωγής και κοινωνική συγκρότηση*, Ιωάννινα 1986
62. Νουχάκης Ι., *Ελληνική Χωρογραφία, Γεωγραφία, Ιστορία , Στατιστική, Πληθυσμού και Αποστάσεων*, παρά τω εκδότη Σπ. Κουσουλίνω, Αθήνα 1901
63. Παλιούρας Α., *Βυζαντινή Αρχαιολογία*, έκδ. Ίφιτος, Αγρίνιο 2004
64. Παναγιωτόπουλος Β., «Προβλήματα δημογραφίας και γεωγραφίας του ελληνικού χώρου», *Τετράδια Εργασίας*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών (1984)
65. Παπαγεωρίου Κων/νος, *Η συμπολιτεία των ηπειρωτικών πόλεων των ακτών Ιονίου (1800- 1806), (Πρέβεζα- Πάργα- Βόνιτσα- Βουθρωτό)*, Αθήνα 2005
66. Παπαγιαννάκης Ε., *Η ιστορία των ελληνικών σιδηροδρόμων*, έκδ. Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1974
67. Παπαδόπουλος Θ., «Μανιάτες έποικοι στην Ιταλία το 17ο αι.», *Λακωνικάί Σπουδαί* 4 (1979)
68. Παπακώστας Ν., *Ηπειρωτικά (Ιστορικά-Λαογραφικά-Κοινωνικά)*, Αθήνα 1967
69. Παπατρέχας Γ., *Ιστορία του Αγρινίου*, έκδ. Δήμου Αγρινίου, Αγρίνιο 1991
70. Παπατρέχας Γερ., *Ιστορία του Αγρινίου*, έκδ. Δήμου Αγρινίου, Αγρίνιο 1991
71. Παπατρέχας Γερ., *Το χρονικό του Μαχαιρά Ξηρομέρου*, έκδ. συλλόγου Μαχαιριωτών Αθήνας, Αθήνα 1988
72. Πετμεζάς Σ. , *Η ελληνική αγροτική οικονομία κατά τον 19^ο αιώνα. Η περιφερειακή διάσταση*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2003.
73. Πουλιανός Α. , *Η προέλευση των Ελλήνων*, Αθήνα 1968
74. Πριόβολος Ευθύμιος, *Η Αιτωλοακαρνανία με τα μάτια των περιηγητών*, έκδ. Ακαρνανικού Τύπου, Αθήνα 2004

75. Ραγκαβής Ι., *Τα Ελληνικά ήτοι περιγραφή γεωγραφική, ιστορική, αρχαιολογική και στατιστική της Αρχαίας και Νεάς Ελλάδος*, εκ του τυπογραφείου Κ. Αντωνιάδου, Αθήνα 1853
76. Σάββα Αλέξανδρου, *Μελετήματα Ξηρομέρου, Ιστορικά και λαογραφικά στοιχεία της Χρυσοβίτσας Ξηρομέρου*, Αθήνα 1983
77. Σκιαδάς Ε., *Ιστορικό Διάγραμμα των δήμων της Ελλάδος 1833-1912*, έκδ. Δήμου Αθηναίων, Αθήνα 1944
78. Σταματάκης Ι., *Πίναξ Χωρογραφικός της Ελλάδος Περιέχων τα Ονόματα, τας Αποστάσεις και τον Πληθυσμόν των Δήμων, Πόλεων, Κωμοπόλεων και Χωρίων*, εκ του τυπογραφείου Γ. Βλασσαρίδου, Αθήναι 1846
79. Σταματάκης Ι., *Πίναξ Χωρογραφικός της Ελλάδος Περιέχων τα Ονόματα, τας Αποστάσεις και τον Πληθυσμόν των Δήμων, Πόλεων, Κωμοπόλεων και Χωρίων*, εκ του τυπογραφείου Κ. Αντωνιάδου, Αθήναι 1863
80. Σταυρόπουλος Θεόδωρος, *Ιστορική Ανάλυση του αγροτικού ζητήματος στην Ελλάδα*, έκδ. νέα σύνορα α.λιβάνης, Αθήνα 1979
81. Στεργίου Δημήτρης, *Τα βλάχικα έθιμα της Παλαιομάνινας με αρχαιοελληνικές ρίζες*, έκδ. ελληνικού πολιτισμού
82. Τοντόροφ Νικολάι, *Η βαλκανική πόλη 15^{ος} – 19^{ος} αιώνας*, τόμ. Β, έκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1986
83. Χασιώτης Ι., *Επισκόπηση της Ιστορίας της Νεοελληνικής Διασποράς*, έκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1993
84. Χατζημιχάλη Α. , *Οι Σαρακατσάνοι*, τόμ.1, μέρος Α, Αθήνα 1957
85. Χουλιάρáκης Μ., *Γεωγραφική, Διοικητική και Πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος 1821-1971*, τόμος Α' και Β', έκδ. Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών, Αθήναι 1973
86. Χουλιάρáκης Μ., *Εξελίξεις του πληθυσμού των αγροτικών περιοχών της Ελλάδος 1920-1981*, έκδ. Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1988
87. Ψιμούλη Βάσω, *Σούλι και Σουλιώτες*, έκδ. εστία, Αθήνα 2006

ΣΥΛΛΟΓΙΚΟΙ ΤΟΜΟΙ-ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΕΙΕΣ

1. «Αχελώος και τα χωριά «περί τον καλούμενον Καμπύλον ποταμόν», *Πρακτικά Συνεδρίου 19-20 Ιουνίου 2010, Άγιος Βλάσιος, Φράγμα Κρεμαστών, Ποταμούλα*, έκδ. Πασχέντη, Αγρίνιο 2011
2. *Ο Αγροτικός Κόσμος στον Μεσογειακό χώρο, Πρακτικά Συνεδρίου Ελληνογαλλικού Επιστημονικού και Τεχνικού Συνδέσμου (Αθήνα 4-7 Δεκ. 1984)*, Αθήνα 1988, σ. 203-205.
3. *Α΄ Διεθνές Ιστορικό και Αρχαιολογικό Συνέδριο Αιτωλοακαρνανίας, Πρακτικά, Α΄ τόμ.*, Αγρίνιο 1991
4. *Αιτωλοακαρνανία παρόν και μέλλον*, Νομαρχία Αιτωλοακαρνανίας, Μεσολόγγι 1988
5. *Αιτωλοακαρνανία, τόποι- μνημεία- ιστορία*, έκδ. Ιστορικής- Αρχαιολογικής Εταιρείας Δυτικής Στερεάς Ελλάδος, Αγρίνιο 1995
6. *Αιτωλοακαρνανία, Φυσικό Περιβάλλον, Ιστορία, Μνημεία, Οικολογικές και Πολιτιστικές Διαδρομές*, ΤΕΔΚ Ν. Αιτωλοακαρνανίας, Αθήνα 1997
7. *Αιτωλοακαρνανική και Ευρυτανική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. Α, Β, Γ, έκδ. Αιτωλία, Αγρίνιο 1964, Δ Αγρίνιο 2004
8. *ΑΜΒΡΑΚΙΚΟΣ πορθενά αλλού στη γη*, Ευρωπαϊκή Ένωση, ΥΠΕΧΩΔΕ, Περιφέρεια Ηπείρου, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκησης Άρτας/ Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Πρέβεζας, Εταιρεία Ανάπτυξης Αμβρακικού 2003

9. *Αρχαία Εταιρείας Αιτωλοακαρνανικών Σπουδών*, έκδ. Εταιρείας Αιτωλοακαρνανικών Σπουδών, Αθήναι 1958
10. *Αχελώος, Χθες, Σήμερα, Αύριο; Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου*, 17 Μαΐου 2009, εκδόσεις Αιτωλικής Πολιτιστικής Εταιρείας, Αθήνα 2009
11. *Β' Διεθνές Ιστορικό και Αρχαιολογικό Συνέδριο Αιτωλοακαρνανίας, Πρακτικά*, Α' και Β' τόμ. , Αγρίνιο 2004
12. *Δυτική Ελλάδα- Γης Ύδατα*, Υπουργείο Γεωργικής Ανάπτυξης και τροφίμων, Αθήνα 2008
13. *Ελληνικά Βυρσοδεψία, 19^{ος}- 20ός αι.*, έκδ. Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2004
14. *Η Αιτωλοακαρνανία κάθε μέρα*, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Αιτωλοακαρνανίας, Οκτώβριος 2007
15. *Η αλιευτική παράδοση στον Αμβρακικό κόλπο*, Υπουργείο Γεωργίας/ Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Άρτας/ ETANAM, τμήμα περιβάλλοντος Πανεπιστημίου Αιγαίου 2011
16. *Η μνήμη του επαρχιακού αστικού τόπου και τοπίου: το Αγρίνιο μέχρι τη δεκαετία του '60*, έκδ. μεταίχμιο, Αθήνα 2003
17. *Ιαματικές πηγές του Νομού Αιτωλοακαρνανίας*, Νομαρχία Αιτωλοακαρνανίας, Μεσολόγγι 2007
18. *Ιαματικές Πηγές, Φυσικά Μεταλλικά Νερά της Αιτωλοακαρνανίας*, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Αιτωλοακαρνανίας, Μεσολόγγι 2010
19. *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τόμ. Α1, 1900- 1922
20. *Ιστορικά*, Ελευθεροτυπία 26 Σεπτεμβρίου 2002
21. *Οι Δήμοι της Αιτωλοακαρνανίας*, τοπική ένωση Δήμων και κοινοτήτων Νομού Αιτωλοακαρνανίας , Νοέμβριος 2009
22. *Πρακτικά επιστημονικού συμποσίου, Ο Κωνσταντίνος Χατζόπουλος ως συγγραφέας και θεωρητικός*, επιμέλεια Ε.Γ. Καψωμένος, Χρ. Τζούλης, Χρ. Δανιήλ, εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα 1998

23. Πρακτικά συνεδρίου Σερρών, Αθήνα 1985

24. Το Ξηρόμερο στο δρόμο της ανάπτυξης, Α΄ Πανξηρομερίτικο αναπτυξιακό συνέδριο (1985), Β΄ Πανξηρομερίτικο αναπτυξιακό συνέδριο (1988), έκδ. ομοσπονδίας πολιτιστικών συλλόγων Ξηρομέρου, Αθήνα 1989

ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

1. Γιαννακοπούλου – Τριανταφυλλίδη Λ., «Όψεις του παλιού Βραχωριού (Κοινωνία- εκκλησίες- ενορίες)», *Ρίζα*, τχ. 26-27, σ. 39-42
2. Γιαννακοπούλου – Τριανταφυλλίδη Λ., «Πόρος και πόροι», *Ρίζα*, τχ. 34, σ. 51-53
3. Γιαννακοπούλου Ε., «Ο Σιδηρόδρομος Βορειοδυτικής Ελλάδος (ΣΒΔΕ)», *Ρίζα*, τχ. 40, σ. 12-14
4. Γιαννακοπούλου- Τριανταφυλλίδη Λ. , «Τα Ταμπάκια του Βραχωριού. Γ΄ Η βурсοδεψία στο Αγρίνιο στα χρόνια του Μεσοπολέμου», *Ρίζα*, τχ. 39, σ.13-16
5. Γιαννακοπούλου- Τριανταφυλλίδη Λ., «Σιδηρόδρομοι Βορειοδυτικής Ελλάδος (ΣΒΔΕ), Το τρένο στη ζωή του τόπου:Ακμή και παρακμή» *Ρίζα*, τχ. 41, σ. 13-14
6. Δελημήτρος Ε., «Συμπληρωματικότητα και διορθώσεις εις τα περί Σαρακατσάνων της Ηπείρου», *Ηπειρωτική Εστία*, τόμ.18, τευχ. 213-214, Ιωάννινα 1970
7. Θεοδωρόπουλου Χ. , «Ο Σιδηρόδρομος Βορειοδυτικής Ελλάδος (Σ.Β.Δ.Ε.)» *Ρίζα*, τχ. 18-19, σ. 29-30
8. Κακογιάννη Θ., «Η Ερυθραία Χερσόνησος της Μικράς Ασίας, Ο πρώτος και ο δεύτερος διωγμός και η εγκατάσταση των προσφύγων στο Αγρίνιο», *Ρίζα*, τχ. 10, σ.44-45

9. Λαμπρίδης Ι. , «Μαλακασιακά-Περιγραφή των Κατσανοχωρίων»,
Ηπειρωτικά μελετήματα, τόμ. Δ΄, Αθήνα 1988, σ. 56-59
10. Μητάκης Δ., «Εποικισμός Ηπειροσουλιωτών στο Βραχώρι»,
(συμπλήρωμα), *Στερεά Ελλάδα*, Ιούνιος 1989, σ. 21-22
11. Μιτάκης Δ., Εποικισμός Ηπειροσουλιωτών στο Βραχώρι, Μέρος Β΄.
Στερεά Ελλάδα, Ιούλιος 1988, σ. 198
12. Σκαφιδάς Β. , «Σαρακατσάνοι ή Σαρακατσαναίοι», *Ηπειρωτική Εστία*,
τεύχ. 4, Αθήνα 1987, σ. 782
13. Σταυρόπουλου Χ., «Η οικονομική ανάπτυξη της Ρούμελης», *Στερεά
Ελλάς*, τχ. 2, Αθήνα 1969, σ. 179
14. Ταμπάκης Κ., «Ανασυγκρότησις της ορεινής οικονομίας του Νομού»,
Αιτωλοακαρνανικά Χρονικά, τχ. 4 1956, σ. 83-85
15. Τέλωνας Ν «Η Αστυφιλία και ο Τουρισμός μας», *Αιτωλοακαρνανικά
Χρονικά*, τχ. 4, Αθήνα 1956, σ. 26- 27
16. Τέλωνας Ν., «Ο Βάλτος πριν και μετά την Ελληνική Επανάσταση»,
Αιτωλικά τχ. 9, σ. 182-184
17. Τριανταφυλλίδης Κ., «Ένα φεμινιστικό κίνημα στο Αγρίνιο», *Ρίζα
Αγρινιωτών*. τχ. 28-29, σ. 22-23
18. Τσαμπάζη Κ. , «Οι Καραγκούνηδες της Ακαρνανίας», *Χρονικά*
Απρίλιος- Μάϊος 1960, σ. 52-56
19. Φωτόπουλος Α., «Συμβολή εις την ιστορία της ληστείας κατά την
καποδιστριακήν περίοδο», *Πελοποννησιακά*, τόμ.11, (1984), σ. 181- 185

ΑΠΟΓΡΑΦΕΣ

1. *Αποτελέσματα της Απογραφής του Πληθυσμού της 7^{ης} Απριλίου 1951*, έκδ. Εθνικού Τυπογραφείου, τόμ. Ι, Αθήνα 1961
2. *Πραγματικός Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 7^{ης} Απριλίου 1951*, έκδ. Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήνα 1955
3. *Πραγματικός Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 19^{ης} Μαρτίου 1961*, έκδ. Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήνα 1962
4. *Πραγματικός Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 14^{ης} Μαρτίου 1971*, έκδ. Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήνα 1972
5. *Πραγματικός Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 5^{ης} Απριλίου 1981*, έκδ. Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήνα 1982
6. *Πραγματικός Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 17^{ης} Μαρτίου 1991*, έκδ. Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήνα 1994
7. *Στοιχεία Συστάσεως και Εξελίξεως των Δήμων και Κοινοτήτων*, έκδ. Κεντρικής Ενώσεως Δήμων και Κοινοτήτων της Ελλάδος, τόμος Ι, νομός Αιτωλίας και Ακαρνανίας, Αθήνα, 1961

ΛΕΞΙΚΑ

1. *Λεξικόν των Δήμων, Κοινοτήτων και Οικισμών της Ελλάδος*, εκδ. Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήνα 1963
2. *Λεξικό των Δήμων, Κοινοτήτων και Οικισμών της Ελλάδος*, εκδ. Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήνα 1984
3. *Λεξικό των Δήμων, Κοινοτήτων και Οικισμών της Ελλάδος*, εκδ. Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήνα 1995

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΠΙΝΑΚΩΝ